

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA:ELMİ ARAŞDIRMALAR
2024, C.1, №3

ISSN 3007-1615 (Print)
ISSN 3007-1623 (Onlayn)

**FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA:
ELMİ ARAŞDIRMALAR**

Beynəlxalq elmi jurnal
International scientific journal
Международный научный журнал

**PHILOLOGY and PEDAGOGY:
SCIENTIFIC STUDIES**

QƏRBİ AZƏRBAYCAN HƏQİQƏTLƏRİ
(Xüsusi buraxılış)
THE REALITIES OF WESTERN AZERBAIJAN
(Special Edition)

2024, C.1, №3

**FİLOLOGİYA və
PEDAQOGİKA:
ELMİ ARAŞDIRMALAR**

**Beynəlxalq elmi jurnal
International scientific journal
Международный научный журнал**

**PHILOLOGY and PEDAGOGY:
SCIENTIFIC STUDIES**

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN
HƏQİQƏTLƏRİ**

(Xüsusi buraxılış)

**THE REALITIES OF WESTERN
AZERBAIJAN**

(Special Edition)

2024, C.1, №3

ISSN – 3007 1615 (Print)

ISSN – 3007 1623 (Onlayn)

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası**

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

Beynəlxalq elmi jurnal.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə təsdiq edilmiş, elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

“Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar” dərgisi filoloji və pedaqoji elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin bütün sahələri, ədəbiyyatşünaslıq, folklor, pedaqogika və metodikaya aid Azərbaycan, rus, türk (bütün türk dil qrupları), ingilis, alman və fransız dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığını qoruyan, dilçiliyin nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran lisenziyalı, açıq beynəlxalq elmi jurnaldır.

İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur.

© FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR 2024

PHILOLOGY and PEDAGOGY: SCIENTIFIC STUDIES

International scientific journal.

Approved by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, included in the list of scientific publications.

"Philology and Pedagogy: Scientific Research" is a licensed, open, international scientific journal that protects the purity of our language, studies and promotes the theoretical and methodological issues of linguistics and publishes original, high-quality scientific articles in the direction of philological and pedagogical sciences in the Azerbaijani, Russian, Turkish (all Turkic language groups) English, German and French languages covering all fields of linguistics, literary studies, folklore, pedagogy and methodology.

The journal is published four times a year.

©PHILOLOGY and PEDAGOGY: SCIENTIFIC STUDIES 2024

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir (reyestr № 4288)**

TƏSİSÇİ
BAŞ REDAKTOR
MƏSUL KATİB

prof. Mahirə HÜSEYNOVA
dos. Könül HƏSƏNOVA
dos. Nazilə ABDULLAZADƏ

REDAKSİYA ŞURASI

Nizami Cəfərov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Möhsün Nağısoylu	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Alfiya Yusupova	(Tatarıstan, Kazan Federal Universiteti)
Qəzənfər Kazımov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Nurilla Şaymerinova	(Qazaxıstan, Milli Avrasiya Universiteti)
Saodat Muhamedova	(Özbəkistan, Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti)
Sayalı Sadıqova	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Gülnur Kulsarina	(Başqırdıstan, Başqırdıstan Dövlət Universiteti)
İsmayıl Kazımov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Cumali Şabanov	(Özbəkistan, Daşkənd Dövlət Şərqşünaslıq Universiteti)
Baha Ahmet Yılmaz	(Türkiyə, Ege Universiteti)
Ahmed Buran	(Türkiyə, Fırat Universiteti)
İlkin Qulusoy	(Türkiyə, Qars Qafqaz Universiteti)
Elizabed Bzhalava	(Gürcüstan, İ.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universiteti)

REDAKSİYA HEYƏTİ

Mahirə Hüseynova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Mirvari İsmayılova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Leyla Vəzirova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Adil Babayev	(Azərbaycan, Azərbaycan Dillər Universiteti)
Tamilla Vahabova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Könül Səmədova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Razim Məmmədov	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Məhərrəm Məmmədli	(Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti)
Ülviyyə Hacıyeva	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Rəcəb Cəfərli	(Azərbaycan, Naxçıvan Dövlət Universiteti)

Journal was included in the register of printed publications by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan (register No. 4288)

FOUNDER

prof. Mahira HUSEYNOVA

EDITOR-IN-CHIEF

assoc. prof. dr. Konul HASANOVA

EXECUTIVE SECRETARY

assoc. prof. dr. Nazile ABDULLAZADE

EDITORIAL BOARD

Nizami Jafarov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Mohsun Nagisoylu	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Alfiya Yusupova	(Tatarstan, Kazan Federal University)
Gazanfar Kazimov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Nurilla Shaymerinova	(Kazakhstan, National Eurasian University)
Saodat Muhamedova	(Uzbekistan, University of Uzbek Language and Literature)
Sayali Sadigova	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Gulnur Kulsarina	(Bashkortostan, Bashkir State University)
Ismayil Kazimov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Jumali Shabanov	(Uzbekistan, Tashkent State University of Oriental Studies)
Baha Ahmet Yilmaz	(Turkiye, Ege University)
Ahmed Buran	(Turkiye, Firat University)
Ilkin Gulusoy	(Turkiye, Kars Kafkas University)
Elizabed Bzhalava	(Georgia, Tbilisi State University named after I.Javakhishvili)

ADVISORY STAFF

Mahira Huseynova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Mirvari Ismayilova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Leyla Vezirova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Adil Babayev	(Azerbaijan, Azerbaijan University of Languages)
Tamilla Vahabova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Konul Samadova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Maharram Mammadli	(Azerbaijan, Baku State University)
Razim Mammadov	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Ulviyya Hajiyeva	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Rajab Jafarli	(Azerbaijan, Nakhchivan State University)

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

Hüseynova Mahirə

QƏDİM TÜRK-AZƏRBAYCAN RUHUNU ÖZÜNDƏ YAŞADAN
DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİ 30-37

Həsənova Könül

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN REGIONAL BAYATI STRUKTURUNDA
TOPONİMLƏR LİNQVİSTİK LİRİKLƏŞDİRMƏ VASİTƏSİ KİMİ.....38-46

Hüseynova Həcər

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN QƏDİM TOPONİMLƏRİ47-55

Səmədova Könül

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) “MUĞAN” ƏSASLI
ETNOTOPONİMLƏRİ..... 56-61

Əsgərova Türkan

QAYI TÜRK LƏRİNİN ANADOLU VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI
İZLƏRİ 62-71

Əliyev Həmzə

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ YAŞAYAN TARİXİMİZ.....72-79

Məmmədova Şəkər

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
İŞLƏNƏN ORTAQ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....80-88

Kazımov Arif

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ FONOSEMANTİK
SÖZ YARADICILIĞI (LORU-PƏMBƏK ZONASI ÜZRƏ)89-97

Ağayeva Sevdə

ZƏNGƏZUR ƏRAZİSİNİN FİTONİMİK ORONİMLƏRİ..... 98-104

Əhmədova Sevinc

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ
TÜRK DİLİNƏ TƏSİRİ.....105-113

Əliyeva Fatma

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ
YERİ 114-119

Namazova Aynur

KOQNİTİV-İDEOQRAFİK ASPEKTDƏ TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKT
LÜĞƏTİ (Qərbi Azərbaycan dialektologiyası əsasında).....120-128

Muxtarzadə Gülnar

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ORONİMLƏRİ129-134

Ədəbiyyatşünaslıqda Qərbi Azərbaycan həqiqətləri

Allahmanlı Mahmud

BİR HİKMƏT GÖRMÜŞƏM, XƏYALIM ÇAŞIB (*Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı
əsasında*) 135-147

Vəliyeva Səkinəxanım

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORU HƏSƏN MİRZƏ
YARADICILIĞINDA 148-154

Əliyeva Xoşbəxt

ALI SƏFOLUNUN YARADICILIĞINDA VƏTƏN HƏSRƏTİ
MOTİVİ155-163

İsmayılova Mənsurə

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN USTADNAMƏLƏRUNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ
DƏYƏRLƏR..... 164-172

Turabova Tamilla

VEDİBASAR MAHALINDA UŞAQ OYUNLARI173-179

Heybətova Aytən

ƏYYUB ABBASOVUN “ZƏNGƏZUR” ROMANINDA TARİXİ
GERÇƏKLİKLƏR 180-187

Allahverdiyeva Günel

HƏSƏN MİRZƏ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ POEZİYASI..... 188-194

Əsgərova Bənövşə

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA ƏMƏK NƏĞMƏLƏRİ..... 195-201

Rəhimova Nazilə

QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ MÜHİTİ..... 202-208

Babayeva Mələhət

V.LƏMBƏLİ VƏ B.ƏBDÜRRƏHMANOVUN “LƏMBƏLİ FƏRYADI”
SƏNƏDLİ POVESTİNDƏ YURD HƏSRƏTİ 209-219

Əsədova Vüsalə

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ MÜHİT və MİLLİ İDEOLOGİYA	220-225
---	---------

Pedaqogika və metodika

Həsənli Bilal

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANLA BAĞLI DİYARŞÜNASLIQ MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI	226-237
--	---------

Süleymanova Nigar

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN PEDAQOJİ FİKİR TARİXİNDƏN	238-248
--	---------

Qərbi Azərbaycanın tarixi və tanınmış ziyalıları

Abdullazadə Nazilə

DƏRƏLƏYƏZİN VƏTƏN SEVDALI ŞAİRƏSİ – MAHİRƏ NAĞIQIZI	249-255
--	---------

İsgəndərova Yeganə

HƏSƏN MİRZƏYEV – AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN FEİLİ	256-267
--	---------

Əhmədova Püstə

MAHİRƏ NAĞIQIZININ ELMİ VƏ BƏDİİ FƏALİYYƏTİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN KONSEPSİYASI	268-272
---	---------

Aliyeva Günay

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: NAXÇIVAN VƏ İRƏVAN XANLIQLARI	273-279
--	---------

İsmaylova Aygün

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI	280-288
--	---------

İsgəndərova Sədaqət

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN.....	289-295
--	---------

Mahmudova Şəlalə

GÖYÇƏ HƏSRƏTLİ ALİM – MƏHƏRRƏM HÜSEYNOV.....	296-304
--	---------

Həsənova Sürəyya

ABBASQULU BƏY ŞADLİNSKİ və VEDİBASAR MAHALINDA ERMƏNİ VANDALİZMİ.....	305-312
--	---------

CONTENTS

Linguistics

Huseynova Mahira

TOPONYMS OF DARALAYAZ THAT PRESERVE THE ANCIENT
TURKIC-AZERBAIJANI SPIRIT 30-37

Hasanova Konul

TOPONYMS IN THE REGIONAL BAYATI STRUCTURE OF WESTERN
AZERBAIJAN AS A MEANS OF LINGUISTIC LYRICIZATION 38-46

Huseynova Hajar

ANCIENT TOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN..... 47-55

Samedova Konul

"MUGHAN" BASED ETHNOTOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN
(PREZENT-DAY ARMENIA)..... 56-61

Askerova Turkan

TRACES OF THE KAYI TURKS IN ANATOLIA and WESTERN
AZERBAIJAN62-71

Aliyev Hamza

OUR HISTORY LIVING IN WESTERN AZERBAIJANI DIALECTS..... 72-79

Mammadova Shakar

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF COMMON PHRASEOLOGICAL
UNITS USED IN DIALECTS and ACCENTS OF WESTERN AZERBAIJAN
AND NAKHCHIVAN.80-88

Kazimov Arif

PHONOSEMANTIC WORD CREATION IN WESTERN AZERBAIJANI
DIALECTS (IN THE LORU-PAMBAK ZONE).....89-97

Aghayeva Sevda

PHYTONYMIC ORONYMS OF ZANGEZUR AREA..... 98-104

Ahmadova Sevinc

LEXICAL CHARACTERISTICS OF WESTERN AZERBAIJAN
DIALECTSAND INFLUENCES ON THE TURKISH LANGUAGE105-113

Aliyeva Fatma

THE PLACE OF WESTERN AZERBAIJANI DIALECTS IN AZERBAIJANI
LINGUISTICS 114-119

Namazova Aynur

DIALECT DICTIONARY OF TURKIC LANGUAGES IN COGNITIVE-
IDEOGRAPHIC ASPECT (based on West Azerbaijani dialectology) 120-128

Mukhtarzade Gulnar

ORONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN129-134

Western Azerbaijan truths in literary studies

Allahmanli Mahmud

I HAVE SEEN WISDOM, MY IMAGINATION IS CONFUSED (*Based on the
work of Ashig Alasgar*) 135-147

Valiyeva Sakinakhanum

WESTERN AZERBAIJANI FOLKLORE CREATED
BY HASAN MIRZA 148-154

Aliyeva Xoshbaxt

THE MOTIF OF LONGING FOR THE HOMELAND IN ALI SAFOLU'S
CREATIVITY 155-163

Mansura Ismayilova

MORAL AND SPIRITUAL VALUES IN ASHUG ALASGAR'S
MASTERPIECES.....164-172

Turabova Tamilla

CHILDREN'S GAMES IN VEDIBASAR REGION 173-179

Heybatova Aytan

HISTORICAL FACTS IN AYYUB ABBASOV'S "ZANGAZUR"
NOVEL.....180-187

Allahverdiyeva Gunel

HASAN MIRZA and ASHUG POETRY OF WEST AZERBAIJAN188-194

Asgarova Banovsha

LABOR SONGS IN THE WESTERN AZERBAIJANI FOLKLORE195-201

Rahimova Nazile

WESTERN AZERBAIJAN'S ASHUG ENVIRONMENT202-208

Babayeva Malahat

LONGING FOR HOMELAND IN THE DOCUMENTARY STORY
"CRYING OF LAMBELI" BY V.LAMBELI and
B.ABDURRAHMANOV..... 209-219

Asadova Vusala

LITERARY ENVIRONMENT and NATIONAL IDEOLOGY IN
WESTERN AZERBAIJAN... 220-225

Pedagogy and methodology

Hasanli Bilal

RELATED TO WESTERN AZERBAIJAN IN LITERATURE
CLASSES..... 226-237

Suleymanova Nigar

FROM THE HISTORY OF PEDAGOGICAL THOUGHT IN WESTERN
AZERBAIJAN.238-248

History and well-known intellectuals of Western Azerbaijan

Abdullazade Nazile

THE PATRIOTIC POET OF DERALEYAZ – MAHİRA NAGIGIZI.....249-255

İsgandarova Yegana

HASAN MIRZAYEV – VERB OF AZERBAIJAN LINGUISTICS.....256-267

Ahmadova Pusta

CONCEPT OF WESTERN AZERBAIJAN IN SCIENTIFIC AND
ARTISTIC CREATION OF MAHIRA NAGIGIZI..... 268-272

Aliyeva Gunay

WESTERN AZERBAIJAN: NAKHCHIVAN and IRAVAN
KHANATES 273-279

Ismayilova Aygun

DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM WESTERN
AZERBAIJAN280-288

İskenderova Sadagat

HEYDAR ALIYEV and WEST AZERBAIJAN289-295

Makhmudova Shalala

THE SCHOLAR LONGING FOR GOKCHA – MAHARRAM
HUSEYNOV.....296-304

Hasanova Surayya

ABBAGULU BEG SHADLINSKI and ARMENIAN VASSALAGE
IN VEDIBASAR DISTRICT 305-311

СОДЕРЖАНИЕ

Лингвистика

Гусейнова Махира

ТОПОНИМЫ ДАРАЛАЯЗА, СОХРАНЯЮЩИЕ ДРЕВНИЙ ТЮРКСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ДУХ 30-37

Гасанова Конуль

ТОПОНИМЫ В РЕГИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ БАЯТЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА КАК СРЕДСТВО ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИРИЗАЦИИ..... 38-46

Гусейнова Хаджар

ДРЕВНИЕ ТОПОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА 47-55

Самедова Конуль

ЭТНОТОПОНИМЫ НА ОСНОВЕ "МУГАН" В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НЫНЕ АРМЕНИЯ) 56-61

Аскерова Тюркан

СЛЕДЫ ТЮРКОВ КАЙЫ В АНАТОЛИИ И ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ 62-71

Алиев Гамза

НАША ИСТОРИЯ, ЖИВУЩАЯ В ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ 72-79

Маммадова Шакар

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ДИАЛЕКТАХ И АКЦЕНТАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И НАХИЧЕВАНА 80-88

Кязимов Ариф

ФОНОСЕМАНТИЧЕСКОЕ СЛОВОТВОРЧЕСТВО В ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ (В ЛОРУ-ПАМБАКСКОЙ ЗОНЕ)..... 89-97

Агаева Севда

ФИТОНИМИЧЕСКИЕ ОРНИМЫ ЗАНГЕЗУРСКОГО РАЙОНА 98-104

Ахмедова Севиндж

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПАДНО-

АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ И ВЛИЯНИЕ НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК	105-113
---	---------

Алиева Фатма

МЕСТО ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ	114-119
--	---------

Намазова Айнур

ДИАЛЕКТНЫЙ СЛОВАРЬ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В КОГНИТИВНО- ИДЕОГРАФИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ (на основе западно-азербайджанской диалектологии).....	120-128
---	---------

Мухтарзаде Гульнар

ОРОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА.....	129-134
-------------------------------------	---------

Истины Западного Азербайджана в литературоведении

Аллахманлы Махмуд

ОДНА МУДРОСТЬ МНЕ ЯВИЛАСЬ И РАЗУМ МОЙ СМУТИЛСЯ	135-147
---	---------

Валиева Сакинаханум

ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР, СОЗДАННЫЙ ГАСАНОМ МИРЗОЙ.....	148-154
--	---------

Алиева Хошбахт

МОТИВ ТОСКИ ПО РОДИНЕ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИ САФОЛУ	155-163
---	---------

Исмаилова Мансура

НРАВСТВЕННЫЕ И ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В ШЕДЕВРАХ АШУГА АЛЕСКЕРА.....	164-172
--	---------

Турабова Тамилла

ДЕТСКИЕ ИГРЫ В МАХАЛЕ ВЕДИБАСАР	173-179
---------------------------------------	---------

Гейбатова Айтан

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ В РОМАНЕ «ЗАНГЕЗУР» АЙЮБА АББАСОВА	180-187
--	---------

Аллахвердиева Гюнель

ГАСАН МИРЗА И АШУГСКАЯ ПОЭЗИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА.....	188-194
--	---------

Аскерова Бановша

ТРУДОВЫЕ ПЕСНИ В ФОЛЬКЛОРЕ ЗАПАДНОГО	
--------------------------------------	--

АЗЕРБАЙДЖАНА.....	195-201
Рагимова Назиля	
АШУГСКАЯ СРЕДА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА	202-208
Бабаева Малахат	
ТОСКА ПО РОДИНЕ В ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ПОВЕСТИ	
В.ЛАМБЕЛИ И Б.АБДУРРАХМАНОВА «КРИК ЛАМБЕЛИ»	209-219
Асадова Вусале	
ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ	
В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ	220-225

Педагогика и методика

Гасанлы Билал	
ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КРАЕВЕДЧЕСКИХ	
МАТЕРИАЛОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ, СВЯЗАННЫХ С	
ЗАПАДНЫМ АЗЕРБАЙДЖАНОМ.....	226-237
Сулейманова Нигяр	
ИЗ ИСТОРИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ЗАПАДНОГО	
АЗЕРБАЙДЖАНА.....	238-248

История и известные знаменитости Западного Азербайджана

Абдуллазаде Назиля	
ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ПОЭТЕССА ДЕРАЛЕЯСА –	
МАХИРА НАГИКЫЗЫ.....	249-255
Искендерова Егяна	
ГАСАН МИРЗОЕВ – ГЛАГОЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ	
ЛИНГВИСТИКИ.....	256-267
Ахмедова Пуста	
КОНЦЕПЦИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В НАУЧНОМ	
И ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ	
МАХИРЫ НАГИКЫЗЫ	268-272
Алиева Гюнай	
ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: НАХИЧЕВАНСКОЕ И ИРЕВАНСКОЕ	
ХАНСТВА	273-279
Исмайлова Айгюн	

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА.....	280-288
Искендерова Садагат ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН	289-295
Махмудова Шелале УЧЕНый С ТОСКОЙ ПО ГОКЧЕ – МАГЕРРАМ ГУСЕЙНОВ.....	296-304
Гасанова Сурайя АББАСКУЛУ БЕК ШАДЛИНСКИ И АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ В ВЕДИБАСАРСКОМ ОКРУГЕ	305-312

QƏRBI AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ – TARIXİ ZƏRURƏTDİR

XXI yüzilin azərbaycanlılar üçün ən yaddaqalan hadisələrindən biri Qərbi Azərbaycan torpaqlarına qayıdışın əsasının qoyulması oldu. Erməni separatçılarının Azərbaycana qarşı əsrlər boyu davam edən tarixi düşmənçiliyi və xəyanəti nəticəsində Qərbi Azərbaycanda Ermənistan adlı dövlətin yaranması, soydaşlarımızın isti ocaqlarından, dədə-baba torpaqlarından vəhşicəsinə qovulması, soyqırımı və deportasiyası sistemli şəkil haldı. 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991-ci illərdə deportasiya ermənilərə öz məkrli siyasətlərini həyata keçirmək üçün imkan verdi; 250 mindən çox soydaşımız Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Dərələyəz, Vedibasər, Ağbaba, Gərnibasər, Pəmbək, Qərbi Zəngəzur, Dərəçiçək, Sərdarabad, Şəmsəddil, Vedibasər, Talın, Şorəyel, Seyidli-Arsaxlı, Səədil, Qırxbulaq, Zəngibasər mahallarından işgəncə ilə qovuldu, doğma yurdundan didərgin salındı.

Soyqırım, deportasiyaya məruz qalan təkcə insanlar deyildi, xalqın milli-mənəvi dünyası, adət-ənənələri, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, milli kulinariyası, tarixi abidələri darmadağın edildi, azərbaycanlılara məxsus yer-yurd adları mənfur erməni sözləri ilə əvəzləndi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu tarixi prosesi düzgün qiymətləndirərək demişdir: “Bizim tarixi torpaqlarımız Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrlə məhdudlaşmır. O qədər də uzaq olmayan tarixə, XIX əsrin statistikasına baxsaq, görərik ki, azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi çox böyük olmuşdur. İndiki Ermənistan, əslində, Azərbaycanın tarixi torpağıdır. Ona görə gələcəkdə biz bütün tarixi torpaqlara qayıdacağıq. Bunu gənclər də, uşaqlar da bilsinlər. Biz bu amalla yaşamalıyıq, yaşayırıq, yaşayacağıq”.

Bu gün Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyası Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi strategiyasının ana xəttidir. Azərbaycan xalqı öz tarixi torpaqlarına qayıdışı, öz hüquqlarının bərpasını dünya qarşısında qaldırır. Hər kəsin doğulduğu torpaqda yaşamaq hüququ var. Bu bir zərurətdir və bu zərurətin qarşısında biz ziyahılar da Qərbi Azərbaycan gerçəkliklərinin dünyaya tanıtılmasında mənəvi borcumuzu elmi araşdırmalarla verməyi qərara aldıq.

“Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar” beynəlxalq elmi jurnalının “Qərbi Azərbaycana qayıdış” adlı xüsusi buraxılışı Qərbi Azərbaycan mövzusunda respublikanın tanınmış dilçi, ədəbiyyatşünas və pedaqoqlarının tədqiqatlarının vətəndaş və alim təəssübkeşliyinin mənəvi borcu olaraq bir səhifəsidir. Biz əminik ki, Cənab Prezidentin müdrik siyasəti və qətiyyəti, xalqın əzmi sayəsində Azərbaycan gec-tez bu istəyinə nail olacaq, Qərbi Azərbaycana qayıdış reallaşacaq və “QƏRBI AZƏRBAYCAN, BİZ QAYITDIQ!” kitabı zəfərimizin tarixini əks etdirən kitablardan biri olacaq.

Könül HƏSƏNOVA (NƏRİMANQIZI)

Baş redaktor

“Əsrlər boyu Vətən, torpaq anlayışı xalqımızın ləyaqətini, mənliliyini, şərəfini əks etdirib. Xalq öz torpağının müqəddəsliyini qorumaq üçün onun uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparıb. Ulu babalarımız Vətən torpağının hər bir qarışını namus simvolu kimi qoruyub, onun yolunda canlarını və övladlarını qurban verməkdən belə çəkinməyiblər. Təəssüf ki, biz bu ənənələri unuduruq. Buna artıq dözmək olmaz. Ona görə də təklif edirəm ki, bir Dağlıq Qarabağ məsələsi yox, bütün 1920-ci ildən indiyədək Azərbaycan ərazisindən Ermənistana verilmiş torpaqların hamısının haqq-hesabı aparılsın”.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında çıxışı, 05.02.1991.

“Anadan olduğu yerdən asılı olmayaraq, azərbaycanlı hər yerdə dəyərli adamdır. Kəlbəcərdə, Laçında, ya da Zəngəzurda, yaxud Göyçə mahalında anadan olub, ya da Borçalıda, Bakıda, Maştağada anadan olub – fərqi yoxdur, hamısı bir millətin adamlarıdır, azərbaycanlılardır. Millətimizin, xalqımızın içindən bunları təbəqələrə bölənlər, bir-birindən ayıranlar Azərbaycan xalqına, millətimizə ən böyük xəyanət edən adamlardır.

Mən həmişə belə fikirdə olmuşam. Azərbaycan Prezidenti kimi də bunu dəfələrlə bəyan etmişəm, bu gün də bəyan edirəm ki, biz azərbaycanlılar, Azərbaycan xalqı başqalarının torpağına göz dikməmişik. Baxmayaraq ki, keçmiş dövrlərdə Azərbaycanın torpaqlarının bir qismi cürbəcür hadisələr nəticəsində başqa əllərə keçibdir, o cümlədən indi Ermənistanın sərhədlərinin içərisində olan torpaqların bir hissəsi də dövrü-qədimdən Azərbaycan torpağı, Azərbaycan diyarı olubdur: Göyçə mahalı da, Zəngəzur mahalı da, başqaları da”.

Kəlbəcərin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının 3-cü ildönümü ilə əlaqədar rayon sakinlərinin nümayəndələri ilə görüşdə giriş və yekun sözü, 01.04.1996

“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin.

Xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq üçün, öz tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, tarixin müxtəlif vaxtlarında bizim xalqımız öz doğma torpaqlarından məhrum edilmişdir. XX əsr bu baxımdan xalqımız üçün çox böyük faciələr gətirmişdir. 1918-ci ildə təzə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün ilk qərarlarından birində bizim tarixi şəhərimizi – İrəvanı Ermənistanı faktiki olaraq bağışlamışdır. Bu, bağışlanmaz bir addım idi, bu, xəyanət idi və cinayət idi. Bunu biz hamımız yaxşı bilirik, xalqımız da bunu bilməlidir. Biz heç vaxt tariximizi təhrif etməməliyik”.

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ KONSEPSİYASI

1. Giriş

1989-cu ildə “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” kimi təsis edilmiş, 2022-ci ildə “Qərbi Azərbaycan İcması” adını almış təşkilat (İcma) indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğuldur.

Bu Konsepsiya indiki Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılmış azərbaycanlıların geriye qayıtması üçün İcmanın həyata keçirəcəyi fəaliyyətin məqsədləri, prinsipləri, hazırlıq və icra tədbirləri üçün ümumi çərçivəni müəyyən edir. Konsepsiya beynəlxalq hüquqa, aidiyyəti dövlətdaxili hüquqa, tarixi faktlara əsaslanır, ədalətin və sülhün bərqərar olunmasına xidmət edir.

2. Problemin təsviri.

Azərbaycan xalqı ötən iki əsr ərzində silahlı münaqişələr, işğal, etnik təmizləmə, zorla köçürmə və soyqırımlarından böyük əziyyət çəkmişdir. Azərbaycanlıların vaxtilə mütləq əksəriyyət təşkil etdiyi indiki Ermənistan ərazisindən tamamilə qovulması 1991-ci ildə başa çatmışdır. Aparılmış etnik təmizləmə nəticəsində indi həmin ərazidə müstəsna olaraq ermənilər yaşayır.

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş etnik təmizləmə əksər hallarda dövlət orqanlarının sistemli fəaliyyəti ilə zorakılıq, soyqırımı, kütləvi qətləmin və insanlıq əleyhinə digər cinayətlər və insan hüquqlarının kobud pozulması yolu ilə həyata keçirilib. Bu proses 1905-1906, 1918-1921, 1948-1953 və 1987-1991-ci illərdə xüsusilə şiddətli və amansız olub. Bu aktların, o cümlədən 1918-21-ci illərdə “Ermənistan respublikası”, “Dağlıq Ermənistan respublikası” adlanan qurumların, Sovet İttifaqının, ələlxüsus, Zəngəzur daxil olmaqla azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi bir çox bölgələri Ermənistana vermiş və yüz min azərbaycanlının Ermənistandan deportasiyası barədə irqçi qərara imza atmış SSRİ-nin bədnam rəhbəri İosif Stalinin və Ermənistan SSR-nin 1987-91-ci illərdə törətdiyi əməllərin nəticələri hələ də qalmaqdadır.

Ermənistan adlanan ərazidə azərbaycanlılara məxsus olan tarixi və mədəni irs, o cümlədən məscidlər və qəbiristanlıqlar kütləvi şəkildə dağıdılıb, yer adları dəyişdirilib, azərbaycanlılara qarşı sistemli xarakterli irqi ayrı-seçkilik həyata keçirilib. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmədə və digər cinayətlərdə iştirak etmiş şəxslər və onların əməlləri Ermənistanda dövlət səviyyəsində şöhrətləndirilir.

Presedenti olmayan bu haqsızlıq Ermənistanın hakim dairələrində cəzasızlıq

hissi yaratmış və onları Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə tanınmış ərazilərinə qarşı iddialara, güc tətbiqinə, hərbi işğala, əlavə kütləvi miqyaslı etnik təmizləməyə və insanlıq əleyhinə digər cinayətlərə həvəsləndirib.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistanın hərbi hücumu və işğalına qarşı 2020-ci ildə apardığı özünümüdafiə əməliyyatının qələbə ilə başa çatması ədalətin bərpa olunması istiqamətində mühüm addım olub və iki ölkə arasında sülh imkanlarını artırır. Digər tərəfdən, indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların öz evlərinə qayıda bilməməsi, bu ölkədə mono-etnik dövlətçilik, etnik təmizləmə və sisteməlik irqi ayrı-seçkilik vəziyyətinin davam etməsi böyük ədalətsizlikdir və bu, davamlı sülhün bərqərar olunmasına böyük əngəl törədir.

3. Hədəf, məqsədlər və yanaşma.

İcma ötən iki əsr ərzində Qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilmiş ədalətsizliyi qəbul etmir və bu ədalətsizliyin nəticələrini rədd edir. İcma Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktda, Qaçqınların Statusuna dair Konvensiyada və digər mühüm beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş geriye qayıtmaq hüququna əsaslanmaqla indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıtmalarına şərait yaradılmasını və oraya qayıtdıqdan sonra onların fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin edilməsini özünün əsas hədəfi kimi bəyan edir. Konsepsiya ilə həyata keçiriləcək fəaliyyətin əsas məqsəd və prinsipləri aşağıdakılardır:

- İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların könüllü şəkildə, təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə öz yurdlarına qayıda bilmələri üçün müvafiq verifikasiya və zamanət mexanizmi olan və hüquqi baxımdan məcburi olan beynəlxalq razılaşmanın əldə edilməsi;

- Geriyə qayıtma prosesinin müvafiq təhlükəsizlik, humanitar, sosial-iqtisadi yardım proqramları ilə təminat altına alınması;

- Geriyə qayıtmış əhəlinin yenidən qovulmasına, onlara qarşı hər hansı ayrı-seçkilik həyata keçirilməsinə və zərər vurulmasına imkan verməmək üçün beynəlxalq monitoring, hesabatlıq, təhlükəsizlik, müdaxilə və digər zəruri fəaliyyətin bərqərar edilməsi;

- Beynəlxalq nəzarət altında yenidənqurma və barışıq tədbirlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə, geriye qayıtmış insanların davamlı reabilitasiya və re-integrasiyasının təmin edilməsi

Qərbi azərbaycanlıların onilliklər ərzində legitim nümayəndəsi kimi İcma

qayıdış prosesində fəal rol oynayacaq, maraqlı tərəf kimi aidiyyəti dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar ilə dialoq və əməkdaşlıq aparmaq və onlar tərəfindən legitim tərəf müqabili kimi tanınmaq üçün səy göstərəcək.

Qərbi azərbaycanlıların onlara uzun müddət ərzində qayğı göstərmiş Azərbaycan ilə xüsusi bağları nəzərə alınmalı və öz yurdlarına qayıtdıqdan sonra onların Azərbaycan Respublikası ilə maneəsiz əlaqəsinə imkan yaradılmalıdır.

Qayıdış prosesi Qərbi azərbaycanlıların qovulmadan əvvəlki məskunlaşma konfigurasiyasını bərpa etməlidir. Qovulmuş azərbaycanlıların qayıdış zamanı müxtəlif bəhanə və hüquqi fəndlərlə pərakəndə səpələnməsi cəhdləri irqçiliyin bir forması və re-inteqrasiyaya maneə olan zərərli yanaşma kimi rədd ediləcək. Bu prinsiplərdən yayınma ancaq aidiyyəti şəxslərin sərbəst iradəsi və razılığı əsasında baş verə bilər.

Qovulmuş şəxsin geriye qayıtmaq barədə qərarı könüllü olmalı və onun bu qərarı verə bilməsi üçün ona hüquqları və imkanlar barədə tam məlumat verilməlidir. Müvafiq hüququ olan şəxsin geriye qayıtmaq qərarını ancaq ləyaqətli və təhlükəsiz şəkildə evinə dönməyin mümkün olmasını, o cümlədən, qayıdış prosesi zamanı və qayıtdıqdan sonra həyatını qura bilməsi üçün müvafiq zəmanət və yetərli həcmdə resurs ayrılacağını, tarixi vətəninə fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin ediləcəyini yəqin etdikdən sonra verə biləcəyi nəzərə alınmalıdır.

Qayıdış prosesi zamanı qadınlar, uşaqlar və sosial baxımdan həssas əhali qrupuna aid edilən şəxslərin maraqları əsas prioritet kimi nəzərə alınacaq, “Qadınlar, sülh və təhlükəsizlik” yanaşması daxil olmaqla bu sahədə beynəlxalq aləmdə qəbul olunan mütərəqqi konsepsiya və standartlar qayıdış prosesində aparıcı yer tutacaq.

İcma ötən iki əsr ərzində erməni və Azərbaycan xalqları arasında dərin nifaq olduğunu və Ermənistanın beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətləri nəticəsində hazırda əhəmiyyətli sayda insanın təhlükəsizlik problemlərindən əziyyət çəkdiyini anlayır və yaranmış bütün siyasi, təhlükəsizlik, hüquqi, sosial və humanitar problemlərə görə məsuliyyətin Ermənistanın üzərinə düşdüyünü hesab edir. İcma təhlükəsizlik problemlərinin sülh yolu ilə tənzimləməsi zamanı humanitar təcililiyi obyektiv kriteriya kimi qəbul etməklə bərabər, davamlı sülhün bərqərar edilməsində ədalətsizliyin və hüquq pozuntusunun baxılmamış qalma müddətini beynəlxalq diqqətin yetirilməsi üçün əsas kriteriya hesab edir.

Belə ki, hüquq pozuntusu və ədalətsizlik nə qədər öz həllini tapmamış qalırsa, bir o qədər cəzasızlıq hissi güclü olur və daha böyük ədalətsizlik törəyir.

Bu, öz növbəsində fait accompli və bir ədalətsizliyi daha böyük ədalətsizlik törətməklə unutturmaq kimi qeyri-insani, zərərli və təhlükəli taktikaları təşviq edir. Bu baxımdan İcma hesab edir ki, böyük haqsızlığa məruz qalmış Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının bərpası məsələsi regional təhlükəsizliyin və Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin bərpa olunması kontekstində ən ilk sırada baxılmalı olan vəzifədir.

4. Planlama və icranın əsas mövzuları.

İcma geriye qayıtma hüququnun beynəlxalq hüququn və insan hüquqlarının ali prinsipi olmasından çıxış etməklə bərabər, bu prosesin asan olmayacağını nəzərə alır. İcma geriye qayıtma hüququnun reallaşmasına əsas maneənin Ermənistanın müqaviməti olacağını gözləyir. Bundan əlavə, qayıtma prosesi əhəmiyyətli ölçüdə hüquqi məsələlərin həllini, təhlükəsizlik komponentini və böyük miqdarda resurs əldə edilməsini ehtiva edir. Bütün bu vəzifələrin həlli Azərbaycan və Ermənistan ilə yanaşı, geniş beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyinin əldə edilməsini tələb edir.

İcma repatriasiya prosesinin bütün mərhələlərində mərkəzi rol alacaq və repatriasiya başa çatdıqdan sonra da öz fəaliyyətini davam etdirəcək. Konseptual olaraq, qayıdışın əsas mövzularına dair İcmanın mövqeyi aşağıdakı kimidir.

1.1. Beynəlxalq hüquqi çərçivə və zəmanət.

İndiki Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların qovulması məsələsini presedentsiz ədalətsizlik kimi beynəlxalq ictimaiyyətin gündəliyinə gətirmək, bu vəziyyətin davam etməsinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid kimi qəbul etdirməyə nail olmaq və davamlı sülh və ədalətin bərqərar olması üçün azərbaycanlıların geriye qayıtma hüququnu təmin edən, hüquqi baxımdan məcburi olan, müvafiq verifikasiya və zəmanət mexanizmini ehtiva edən qərar və razılaşmaların əldə edilməsi ilk vəzifədir. Bu məqsədlə, İcma Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların öz vətənlərinə qayıtmasına şərait yaratmağın Ermənistanın öhdəliyi kimi Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh müqaviləsində də təsbit olunmasına çalışacaq.

Qayıdışın beynəlxalq hüquqi çərçivəsinin formalaşdırılması üçün İcma Azərbaycan Respublikası hökuməti, Ermənistan Respublikası hökuməti, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan dövlətlər, region ölkələri və digər aidiyyəti dövlətlər və təşkilatlar ilə təmaslara başlayacaq.

1.2. İcmanın üzvlərinin müəyyən edilməsi və siyahıyaalınması.

İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş bütün azərbaycanlılar və onların

törəmələrinin öz vətənlərinə qayıtmaq hüququ var. İcma Azərbaycan Respublikasının və Qərbi azərbaycanlıların məskunlaşdığı digər dövlətlərin əhali reyestri xidmətlərinin yardımından istifadə edərək və müvafiq beynəlxalq metodologiya əsasında İcma üzvlərinin siyahıyaalınmasını həyata keçirəcək. Bu cür siyahıyaalınmada effektiv vasitələrdən birinin aidiyyəti şəxslərin özünü təqdim etməsi olduğunu nəzərə alaraq, onları bu addıma təşviq etmək üçün vətəninə qovulmanın ciddi hüquq pozuntusu olması barədə geniş informasiya kampaniyası aparılacaq və təhlükəsiz və ləyaqətlə geri qayıtmaq yanaşmasının mahiyyəti geniş ictimaiyyətə izah ediləcəkdir.

1.3. Qayıdış planının hazırlanması.

İcma qayıdış prosesinin nizamlı və effektiv şəkildə həyata keçirmək məqsədilə müvafiq beynəlxalq icraçı tərəfdaş tapmaq üçün səy göstərəcək. Bu tərəfdaşın BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının olmasına üstünlük veriləcək. İcma beynəlxalq icraçı tərəfdaş ilə birlikdə, tətbiq oluna bilən beynəlxalq standartlar əsasında, Azərbaycan hökuməti və Ermənistan hökuməti ilə təmaslar şəraitində qayıdışın detallı planını hazırlayacaq. Qayıdış planı tələb olunan addım və resurslar, dəqiq zaman çərçivəsi göstərilməklə prosesin mərhələlərini və istiqamətlərini təsvir etməlidir.

1.4. Ermənistanın hüquqi çərçivəsinə münasibət.

Qərbi azərbaycanlılar “Ermənistan Respublikası” adlanan siyasi-hüquqi vahidin effektiv nəzarət etdiyi ərazidən zorla qovulduqları üçün bu dövlətin təşəkkül tapmasında, onun konstitusion çərçivəsinin və milli və hüquqi xarakterinin formalaşması prosesində iştirak imkanından məhrum ediliblər.

İcma Ermənistan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) üzvü olduğunu, digər dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən tanındığından agahdır və Ermənistan Respublikasını siyasi-hüquqi realıq kimi görür. Ermənistanın BMT-nin Nizamnaməsi daxil olmaqla müvafiq beynəlxalq hüquqi sənədlərə qoşulmuş olması bu ölkənin üzərinə onun ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların sülh yolu ilə öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtmasına şərait yaratmaq daxil olmaqla onların hüquqlarının bərpası və qorunması sahəsində konkret öhdəliklər qoyur. İcma Qərbi azərbaycanlıların Ermənistanın hüquqi sistemi ilə və onun çərçivəsində fərdi və kollektiv qisimdə mümkün fəaliyyətini praktiki məsələ kimi görür, bunu ölkənin ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş hər hansı ədalətsizliyi və hüquqa zidd hərəkəti qəbul etmək, qanuni maraqlarından imtina etmək mənasında təfsir və qəbul edilməsini rədd edir.

Ermənistan Respublikası özünün milli hüquqi çərçivəsini azərbaycanlı

icmasına əlçatan etməli, azərbaycanlıların bərabər hüquqlarını təmin etməli, onların ana dillərində təhsil almasına, qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarında Azərbaycan dilindən istifadəsinə imkan yaratmalı və azərbaycanlıların hüquqlarının qorunmasını tam təmin etmək məqsədilə özünün qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq beynəlxalq qurumların hüquqi məsləhət, monitoring və nəzarət mexanizmi çərçivəsində İcma ilə konstruktiv dialoqa başlamalıdır.

İstənilən halda, Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlılar öz vətənlərində yaşamaq hüququna malikdirlər, bu hüquq əzəlidir, toxunulmazdır, mütləqdir və həlledici faktordur. Şəxsiyyəti, mülkiyyət hüququnu və digər hüquqları təsdiq edən sənədlərin Ermənistan tərəfindən təqdim edilməsi bu hüququ yaratmır, verilməməsi bu hüququ aradan qaldırmır. Belə sənədlərin verilməsi sadəcə formal-texniki məsələ olmaqla hazırda sözügedən ərazilərə nəzarət edən Ermənistan Respublikasının qeyd-şərtsiz yerinə yetirməli olduğu bir öhdəlikdir.

1.5. Təhlükəsizliyin təmin olunması.

Ermənistan hökumətinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik əsaslarla genişmiqyaslı və sistemativ zorakılıq törətmiş olması səbəbindən İcma təhlükəsizlik məsələlərində bu dövlətə etibar etmir və ona görə də müvafiq mandatla və Qərbi azərbaycanlıların etimad göstərdiyi ölkələrin qüvvələrindən ibarət beynəlxalq təhlükəsizlik missiyasının qayıdış olacaq ərazilərə yerləşdirilməsini zəruri hesab edir.

Beynəlxalq missiyanın səlahiyyəti və imkanları təhlükəsizlik vəziyyətindən asılı olacaq. Təhdidlərin qiymətləndirilməsinin müvafiq informasiya toplama və təhlil imkanları tələb etməsini, İcmada bu imkanların olmadığını nəzərə alaraq, İcma bu məsələdə Azərbaycan Respublikası hökumətinin yardımına ümid edir. İcma bu məsələdə Azərbaycan hökumətinin təqdim edə biləcəyi təhdidlərin qiymətləndirilməsini əsas götürəcək.

Missiya qayıdışdan əvvəl yerləşdirilməli, müvafiq əraziləri nəzarətə götürməli, mülki-hərbi əlaqə, polis və mülki idarəetmə səlahiyyətinə malik olmalı, İcmanın zəruri hesab etdiyi müddətdə fəaliyyət göstərməlidir.

İcma beynəlxalq təhlükəsizlik missiyasının mandatının formalaşdırılması və idarə edilməsi üzrə formatda maraqlı tərəf kimi təmsil olunmalıdır. Hüquq-mühafizə və ədliyyə məsələlərində adekvat iştirakın zəruri şərt olduğunu nəzərə alaraq, azərbaycanlıların yerli təhlükəsizlik qüvvələrini formalaşdırmasına və məhkəmələrdə müvafiq rol almasına şərait yaradılmalıdır.

1.6. Mülkiyyət məsələləri.

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş bütün hüquq pozuntuları kimi mülkiyyət hüququnun pozulmasının nəticələrinin aradan qaldırılmasına görə də Ermənistan hökuməti məsuliyyət daşıyır. Ermənistan hökuməti azərbaycanlılara məxsus mülkiyyətin və icma torpaqlarının qaytarılmasını təmin etməli, mülkiyyətə vurulmuş zərərə və mülkiyyətdən istifadənin qarşısının alınmasına görə yaranmış itkilərə görə kompensasiya ödəməlidir. Ermənistan hökuməti azərbaycanlıların mülkiyyət hüquqlarının bərpasından irəli gələn bütün xərcləri ödəməli və digər lazımi tədbirləri görməlidir.

1.7. Re-inteqrasiya və reabilitasiya.

Repatriasiya etmiş azərbaycanlılar qayıtdıqdan sonra ilk dövrlər humanitar yardıma, sonra uzunmüddətli sosial və iqtisadi inkişaf üçün re-inteqrasiya və reabilitasiya proqramına və yardımlara ehtiyac duyacaqlar. İcma bu sahədə müvafiq proqram həyata keçirmək üçün beynəlxalq qurumlar və donorların əsas tərəf müqabili olmaqda qərarlıdır.

Re-inteqrasiya və reabilitasiya tədbirlərinin uğurunun təmin edilməsində yaşayış məskənləri daxilində sosial bağlar və dinamika vacib əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərdiyi kimi, qovulmadan əvvəlki məskunlaşma konfigurasiyasının qorunub saxlanması sosial bağların bərpasını və beləliklə re-inteqrasiya və reabilitasiyanı asanlaşdırır. Bu baxımdan, qovulmadan əvvəlki məskunlaşma konfigurasiyasının qorunub saxlanması insan hüquqlarının bir tələbi olmaqla bərabər re-inteqrasiya və reabilitasiyanın uğuru üçün zəruri şərtidir.

1.8. Mədəni irsin bərpası və qorunması.

İcma BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarının iştirakı ilə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus mədəni irsin vəziyyətinin dəyərləndirilməsinə, o cümlədən, zərər vurulmuş və yer üzündən silinmiş mədəni irs nümunələrinin siyahısının hazırlanmasına və Ermənistan hökumətinin onları bərpa etmək və qorumaq öhdəliyini icra etməsinə nail olmaq üçün səy göstərəcək.

1.9. Etnik icmalar arasındakı barışıq.

Qərbi azərbaycanlılara qarşı böyük haqsızlıq törədilib. Bu haqsızlıq etnik təmizləmə ilə məhdudlaşmır. Qərbi azərbaycanlıların evlərinə başqa yerdən insanlar köçürülüb. Bu ağırlı keçmişi tarixi yaddaşında saxlamaqla bərabər İcma qəbul edir ki, sülh və inkişafın təmin edilməsinin yolu barışıqdan keçir. Qərbi azərbaycanlılar onların vətəninə başqa ölkələrdən köçürülmüş ermənilərlə dinc və yanaşı yaşamağa hazırdır. İcma barışıqə nail olmağın uzun müddət tələb edəcəyini və mürəkkəb olacağını gözləyir. İcma insan hüquqlarına hörməti,

hüququn aliliyini və ikili standartların aradan qaldırılmasını barışın əldə edilməsi üçün ən mühüm vasitələr kimi görür. Bu baxımdan, İcma Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı nifrət və ayrışçılığı aşılayan siyasət və praktikasını dayandırmasına, azərbaycanlılara qarşı cinayət törətmiş şəxsləri ədalət məhkəməsinə təslim etməsinə, onları şöhrətləndirməyə dərhal son verməsinə, o cümlədən, azərbaycanlılara qarşı cinayətlərdə iştirak etmiş hərbi və siyasi xadimlərə, terrorçulara qoyulmuş abidələri sökməsinə və aparılmış yer adları dəyişikliklərini ləğv etməsinə nail olmaq üçün səylər göstərəcək.

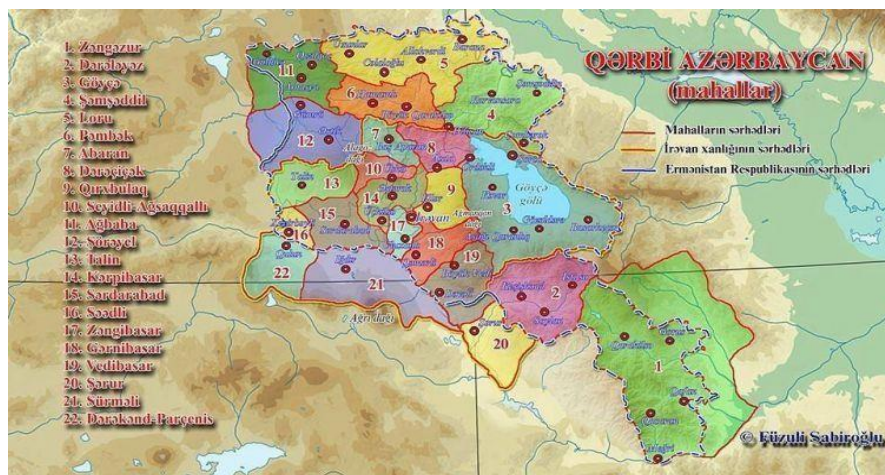
1.10. İcmanın uzunmüddətli fəaliyyəti.

İcma hesab edir ki, onun missiyası təkcə qayıdış məsələsi ilə məhdudlaşmır. İcma əhali öz vətəninə qayıtdıqdan sonra da təşkilat kimi öz fəaliyyətini, o cümlədən orada yaşayacaq azərbaycanlıların maraqları, hüquqları, inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə mütəşəkkil səylərini, bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikası, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də Ermənistan hökuməti ilə və Ermənistan ictimaiyyəti ilə dialoq və qarşılıqlı fəaliyyətini davam etdirmək niyyətindədir.

5. Yekun müddəalar.

İcma bu konsepsiyanın yerinə yetirilməsində fəallıq və sahiblik göstərəcək, bu məqsədlə qanuni çərçivədə resursların əldə edilməsi üçün səylər göstərəcək. İcma vəziyyətin mümkün dəyişməsindən asılı olaraq, konsepsiyaya dəyişiklik edə bilər.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN XƏRİTƏSİ

QƏRBİ AZƏRBAYCAN İCMASI

Hazırkı Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaq üçün yaradılan birlik 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti" İctimai Birliyinin hüquqi varisidir. "Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti"

İB-nin 2022-ci il avqustun 3-də keçirilən ümumi yığıncağında birliyin "Qərbi Azərbaycan İcması" adı ilə qeyri-kommersiya təşkilatına çevrilməsi (yenidən təşkili) təsdiq olunub. İcmanın rəhbəri Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərlidir.

İcmanın məqsədi müxtəlif vaxtlarda etnik mənsubiyyətinə görə Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaqla onların hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpası, Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin tarixi-mədəni irsin öyrənilməsi, təbliğ olunması və tam məhv olunmasının qarşısının alınması, həmin insanların öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsi və birgəyaşayışa nail olunmasından ibarətdir. Bu məqsədlə icmanın vəzifələri və hüquqları müəyyən edilib.

“QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ” FESTİVAL-KONGRES

21-22 iyun 2024-cü il tarixdə Naxçıvanda “Qərbi Azərbaycan qayıdış” II festival-kongres keçirilmişdir. Ölkə universitetlərinin rəhbərləri, Türkiyə Cümhuriyyətinin qabaqcıl universitetlərinin rektorları, alimlər, Qərbi Azərbaycandan

zorla köçürülən soydaşlar festival-kongresdə birləşdi. Festival-kongresdə:

- Qərbi Azərbaycan mövzusu geniş ictimaiyyətə, dünya mediasına müxtəlif aspektlərdə olduğu kimi təqdim edildi;

- Son yüzillik tariximizdə ilk dəfə Qərbi Azərbaycan maddi-mədəniyyət nümunələri, sənət əsərləri, ailə-məişət ənənələri, milli geyim kolleksiyaları, yaradıcılıq nümunələri kompleks şəkildə sərgiləndi;

- Qərbi Azərbaycan mövzusunda tarixi və müasir rəsm əsərləri və dekorativ tətbiqi sənət əsərləri sərgiləndi;

- Qərbi Azərbaycana aid Dövlət və şəxsi arxivlərdə qorunan bir sıra tarixi sənədlər nümayiş olundu;

- Qərbi Azərbaycanın tədqiqi istiqamətində ərsəyə gələn kitab, monoqrafiya, məqalələrdən ibarət sərgilər açıldı;

- Qərbi Azərbaycan mətbəxinə dair 10-dan artıq kulinariya nümunələri iştirakçılara təqdim olundu;

- Qərbi Azərbaycanın zəngin folklor və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, mahnıları, yallıları, aşiq havaları, rəqlər təqdim edildi;

- Naxçıvan Dövlət Universitetinin xalq çalğı alətləri orkestri festival iştirakçılarına təqdim edildi;

- Ölkənin müxtəlif elm, təhsil müəssisələrinin alimlərinin 200-dən artıq mövzuya dair məruzələri dinlənildi;
- Mövzuya dair filmlərin təqdimatı keçirildi;
- Qərbi Azərbaycan mövzusunda bir sıra kitabların təqdimatı oldu;
- Görkəmli elm, sənət xadimləri ilə universitetdə görüşlər keçirildi.

DİLCİLİK

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.42.

QƏDİM TÜRK-AZƏRBAYCAN RUHUNU ÖZÜNDƏ YAŞADAN DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİ

Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-5135-1666>

huseynova.mahira@yandex.ru

Xülasə

Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Dərələyəz torpaqlarında türk mənşəli tayfaların ən qədim dövrlərdən məskunlaşması təsadüfi olmamış, bu məskunlaşmada dərin bir fəlsəfə – qədim türk soykökünə mənsubluq, vahid etnik yaxınlıq, genetik bağlılıq, qohumluq qanunauyğunluqları mövcud olmuşdur. Böyük türk dünyasına məxsus çoxsaylı tayfalar bir soykökdən ucalaraq, zaman və məkandan asılı olmayaraq, müəyyən ekstralinqvistik amillərin təsirinə məruz qalsalar da, asanlıqla qaynayıb-qarışmışlar. Odur ki, Dərələyəzin aborigen türk mənşəli tayfaları vahid Azərbaycan xalqına hələ qədim dövrlərdən genetik bağlıdır və onun genetik kökündən qaynaqlanmışdır. Qədim türk ruhunu – ulu əcdadlarımızın ünvanını yaşadan çoxlu sayda yer-yurd adları da bu dediklərimizi təsdiq edir və bunları – tarixi həqiqətləri bu gün daha inamla qabartmağa, elmi, tarixi baxımdan əsaslandırmağa toponimlər də yaxından köməklik göstərir. Hay ermənilərinin yaxın yüzilliklərdə Qərbi Azərbaycana və onun bir parçası olan Dərələyəzə rus müstəmləkəçilərinin əlləri ilə gətirilmələri bu gün onların özlərinə də gün kimi aydındır. Müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun olaraq, rus imperiyası Qafqazda mövqeyi daha da möhkəmləndirmək məqsədi ilə Dərələyəz və başqa türklərə məxsus torpaqlarda erməni haylarını yerləşdirmiş, müəyyən tarixi mərhələlər üzrə onların sayını artırmağa çalışmışdır. Erməni haylarının Dərələyəz mahalına, o cümlədən digər bölgələrə gəlmə olmaları elm aləmində çoxdan sübut olunmuş real həqiqətdir və bu gerçəkliklərə yetərinə yazılar həsr olunsada, yenə də deyiləsi sözlər qalmaqdadır ki, məqalədə bu məsələlər şərhini tapır.

Açar sözlər: xalqın ruhu, toponimlər, Dərələyəz mahalı, həqiqətlər və

reallıqlar, etnomənəviyyat.

TOPONYMS OF DARALAYAZ THAT PRESERVE THE ANCIENT TURKIC-AZERBAIJANI SPIRIT

Mahira Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

From ancient times the settlement of Turkic-origin tribes in Western Azerbaijan, including the lands of Daralayaz, was not coincidental, this settlement was deeply rooted in the philosophy of ancient Turkic lineage, shared ethnic closeness, genetic ties, and kinship laws. Numerous tribes belonging to the greater Turkic world, despite being influenced by certain extralinguistic factors over time and space, easily assimilated and merged. Therefore, the indigenous Turkic-origin tribes of Daralayaz have been genetically connected to the unified Azerbaijani people since ancient times and have originated from its genetic roots. The numerous place names that preserve the ancient Turkic spirit – the heritage of our ancestors – also confirm these points, and these toponyms help to highlight and scientifically substantiate these historical truths with greater confidence today.

Keywords: people's spirit, toponyms, Daralayaz region, truths and realities, ethnoculture.

ТОПОНИМЫ ДАРАЛАЯЗА, СОХРАНЯЮЩИЕ ДРЕВНИЙ ТЮРКСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ДУХ

Махира Гусейнова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

С древнейших времён заселение тюркских племен в Западном Азербайджане, включая земли Даралаяз, не было случайным, это заселение было глубоко связано с философией принадлежности к древнему тюркскому происхождению, этнической близостью, генетической связью и закономерностями родства. Многочисленные племена, принадлежащие к великому тюркскому миру, несмотря на влияние определённых экстралингвистических факторов, легко смешивались и ассимилировались,

независимо от времени и места. Таким образом, аборигенные тюркские племена Дарлаяза с древнейших времён генетически связаны с единым азербайджанским народом и происходят от его генетических корней. Многочисленные названия мест, сохраняющие древний тюркский дух – наследие наших предков – также подтверждают это, и эти топонимы помогают более уверенно выявлять и научно, исторически обосновывать эти исторические истины.

Ключевые слова: дух народа, топонимы, Дааралаязский район, истины и реальности, этнокультура.

Giriş/Introduction.

Qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəzə, əsasən İrandan və Türkiyədən məlum hadisələrlə bağlı rusların köməyi ilə köçürülüb gətirilmiş erməni daşnakları, öncə də onların başbilən millətçiləri “Yersiz gəldi, yerli, qaç” deyimini əsas götürərək aborigen Azərbaycan türklərini öz doğma yurdlarından didərgin salmağa başladılar. Bu tədbirlər zorakılıq, antihumanist aksiyalar sovet dönməində də beynəlmilətçilik pərdəsi altında deportasiya adı ilə davam etdirildi. Erməni həyllər tarix boyu harada yaşamalarından asılı olmayaraq, riyakarlıq, xainlik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, yaşadıkları torpaqların sakinlərinə xəyanət kimi ən miskin əməllərə əl atmış, yaramaz hərəkətləri ilə tarixdə silinməz izlər buraxmışlar. Onlar sanki şeytan kimidirlər, tarix səhnəsində ancaq şeytan rolunu oynamışlar. Hansı torpaqda tarixən yaşamışlarsa, həmin torpaqdan bu bədxah əməllərinə görə qovulmuşlar. Ə.Tanrıverdi “Ermənilərin minbir oyunundan biri və yaxud erməni olan yerdə şeytan heç kimdir” əsərində yazır ki, “*ermənilər Miladdan əvvəl Fərat çayının yuxarı vadisində vəhşi kimi yaşamış, sonradan Bizans dövlətinin tərkibində kiçik Kilikiya adlı bir çarlıq yaratmışlar. Onlar Bizans dövlətinin tərkibində üç əsrə yaxın yaşadıqdan sonra (Türkiyə dövləti tərkibində isə 500 ildən sonra – Ə.T.) bədxah niyyətlərini hərəkətə gətirərək, Azərbaycanın və digər qədim dövlətlərin içlərinə daxil ola bilmişlər. Bu yaramaz hərəkətləri müşahidə edən dünya dövlətləri erməniləri Kilikiyadan (6-cı yüzilliklərdə – Ə.T.) didərgin salmışlar. Beləliklə, ermənilər həmin dövrdən həm Avropa, həm də Asiya qitələrinə səpələnməyə başlamışlar*” [Tanrıverdiyev, 2005:48]. Bu şeytan xislətli toplumlar Dərələyəz mahalında məskunlaşandan sonra bu bölgənin çoxlu yaşayış məntəqələrini dağıtmış, əhalisinin çox hissəsini qırmış, sağ qalanları isə öz doğma yurdlarından qovmuşlar.

Dərələyəzin Moz kəndi.

Qəbiristanlıqları olmuş, qəbiristanlıqların ətraf ərazilərində iri qoç daşlar və qara daşlar olmuş, yerli Azərbaycan türkləri daima bu daşlara sitayiş etmişlər. Lakin vandal ermənilər Dərələyəzin Keşkənd rayonu ərazisində, Arpa çayının cənub qolu boyunca yerləşən 1917-ci ilin axırında və 1918-ci ilin əvvəllərində bu kəndin əhalisini qırmış və salamat qalanlarını öz doğma yurdlarından qovmuşlar. O zamandan kənd ölüdür [EATC, 1996:363-364]. Vəhşi ermənilər təkcə kəndi xarabalığa çevirməklə kifayətlənməmiş, qədim qəbiristanlığı da nəhəng traktorların ağzına verərək torpağa basdırmış, qoç daşları isə muzeylərinə aparmışlar. 1918-ci ildə Moz kəndindən qovulan soydaşlarımızın böyük bir hissəsi Naxçıvanın Şıxməmməd kəndinə yerləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Moz adlı kənd Kəlbəcər rayonunda da mövcuddur. Bu kəndlər arasında tarix boyu qarşılıqlı əlaqə olmuşdur. Moz sözü daşa sitayişlə bağlı yaranmışdır. Daşa sitayişlə bağlı türk xalqlarının toponimiyasında xeyli sayda coğrafi adlar formalaşmışdır. VII-VIII əsrlərdə təqribən 10 min əhalisi olan Moz kəndi müxtəlif tarixi dövrlərdə dağıntılara məruz qalmışdır. Lakin IX əsrdə kənd yenidən bərpa olunmuş və Azərbaycan türkləri yaşamağa başlamışdır [Mirzəyev, 1997:222-223]. 1590 və 1727-ci illərə aid Osmanlı türklərinin tərtib etdikləri icmal dəftərində Moz kəndinin illər üzrə kənd vergisi göstərilmiş [Bünyadov, 1996:59], 1873-cü ildən 1916-cı ilə qədər isə rus çinovniklərinin tərtib etdikləri “Əhalinin kameral siyahıyaalma sənədlərində” kənd əhalisinin sayı əks olunmuşdur [COHIP, 1833:170].

Dərələyəz mahalının Qamışlıdərə rayonunda Namazalı adlı yaşayış məntəqəsi olmuş və bu məntəqə Arpa çayının üstündə, çayın sağ tərəfində, Aynəzir kəndi ilə Dədədi körpüsünün arasında yerləşmişdir. Kəndin adı Namazalı antroponimindən götürülmüşdür. Namazalı kəndinə erməni daşnakları 1828-ci ildə İrandan köçürülmüşdür. 1828-ci ildən sonrakı dövrlərdə rus müstəmləkəçiləri nə qədər çalışsalar da Namazalı kəndinin əhalisini başqa kəndə köçürə bilməmişlər və bundan sonra erməni şovinistlərini qızıqsıdıraraq kənd əhalisinin üstünə hücum etməyə məcbur etmişlər. Dəfələrlə qanlı qırğınlar olsa da, Namazalı kəndinin əhalisi öz evlərindən çıxmamışlar. Lakin 1918-ci ildə erməni daşnakları soydaşlarımızı qırmış, kəndi xarabalığa çevirmişlər. Sağ qalan əhali isə Naxçıvana pənah gətirmişdir. 1948-ci ilə qədər kəndin xarabalıq izləri və qəbiristanlıqları qalmaqda idi.

Dərələyəzin Nəbilər kəndi.

Dərələyəz mahalının ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri də Nəbilər kəndidir. Bu yaşayış məntəqəsi tarix boyu soydaşlarımıza məxsus olmaqla

Gülüdüzü, Qovuşuq və Qabaqlı kəndlərinin əhatəsində yerləşir. Kəndin alt tərəfində Quzey meşəsi, şərqində Canı meşəsi, arxasında Xudumoğlu adlı təpələr, cənubunda isə Təkəndonduran dağı və onun ətrafındakı ormanlar qərar tutur. Bu kənddə ən qədim dövrlərdən nəhəng qayalar, böyük kahalar var idi. Nəbilər kənd adı kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmaqla “Nəbi nəslindən olanların saldığı kənd” mənasını bildirir.

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində əsasını “nov” sözü təşkil edən iki oykonim qeydə alınmışdır. Birinci Novlar adlı kənd Keşkənd rayonunda Gülüdüzü kəndinə yaxın bir məsafədə yerləşmişdir. 1918-ci ildə erməni huyaları Novlar kəndini dağıtmış, əhalisini qırmış, sağ qalanları Naxçıvana qaçmışdır və beləliklə də kəndi xarabalığa çevirmişlər. İkinci Novlu kəndi də 1918-ci ildə ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər nəticəsində dağıdılmış əhalisinin bir hissəsi qırılmış, sağ qalanlar dağlarla, çətin, keçilməz yollarla Naxçıvana qaçmışlar. Bu çətin yollarda xeyli adam qırılmışdır. 1918-ci ildən etibarən bura ölü kəndə çevrilmişdir. İstər Novlu, istər Novlar kəndi dəniz səviyyəsindən 22800 metr hündürlükdə yerləşmişdir. 1988-ci ilə kimi hər iki kəndin evlərinin uçuqları və qəbiristanlıqlarının izləri qalmaqda idi. Hazırda vandal ermənilər hər iki kəndi əkin sahəsinə çevirmişlər.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda mövcud olmuş Ozbin kəndi rayon mərkəzindən 30 km məsafədə olan Almalı kəndinin yaxınlığında yerləşmişdir. Ozbin oykonimi, fikrimizcə, “öz” qayıdış əvəzliyi və “binə” leksik vahidi əsasında formalaşmışdır. Tarixi mənbələrdə bu kənd adının Oqbun, Voğbin, Oğbin fonetik tərkiblərinə rast gəlirik. Fikrimizcə, bu oykonimin mənası “öz tərəfimizdən inşa edilən yurd” mənasını ifadə edir. Rus çinovniklərinin IX əsrin əvvəllərindən XX əsrin ilk onilliyinə qədər tərtib etdiyi sənədlərdə Ozbin kəndinin əhalisinin statistikasını göstərmişdir [COHII, 1833:168].

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində 1918-ci ilə kimi Ortakənd adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Bu kənd rayon mərkəzindən 2 km şərqdə Yeğeqnadzor qəsəbəsi ilə Başkəndin arasında yerləşmişdir. Tarixi və statistik mənbələrdən alınmış məlumatlara əsasən, Ortakənddə 1897-ci ildə 686 nəfər erməni və 27 nəfər azərbaycanlı əhali olmuşdur. Bu kənddə məskunlaşan ermənilərin hamısı 1828-1830-cu illərdə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən, xüsusilə Soma kəndindən gələn mühacirlərdir. Bunlar Ortakənddə məskunlaşdıqdan sonra tədricən azərbaycanlıları sıxışdıraraq kənddən çıxarmışlar. 1918-ci ildə isə azərbaycanlılar tamamilə çıxarılmış, kənddə yalnız ermənilər qalmışdır. Bu kənd 1946-cı ilədək Ortakənd, 1946-cı ildən sonra isə

Qladzor adlandırılmışdır. 1590-1727-ci illərə aid mənbələrdə göstərilir ki, həmin illərdə bu kənd Ortagöy və Obakey adlanmış və gəliri 4725 ağça olmuşdur [Bünyadov, 1996:59]. Faktlar və araşdırmalar göstərir ki, bu kəndin adı onun relyefinə görə, ətrafında olan kəndlərlə müqayisədə tutduğu, yerləşdiyi yerə görə verilmişdir. Bu kənd indi rayon mərkəzi olan Keşkəndlə Başkəndin və Məlişgə kəndlərinin arasında yerləşir. Başqa sözlə desək, bu kənd həm tarixən, həm də hal-hazırda bir çox kəndlərin əhatəsinədir. Tarixən bu kənd salınanda bu coğrafi relyef, bu şərait nəzərə alınmış və ona görə də bu kənd Ortakənd adlanmışdır. Rayonun başqa kəndləri kimi bu kənd də tarixən azərbaycanlılara məxsus olmuşdur.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda həm Ortakənd, həm də Pəncətağ adlı bir yaşayış məntəqəsinin iki adı tarixi mənbələrdə qeydə alınmışdır. Mürəkkəb struktura malik olan Pəncətağ oykonimi, fikrimizcə, Məlişgə kəndinin yaxınlığında yerləşən eyniadlı dağın pəncə hissəsində yerləşdiyinə görə belə adlandırılmışdır. Bu kənd də 1918-ci ildə erməni şovinistləri tərəfindən dağıdılmış və ölü kəndə çevrilmişdir.

Dərələyəz mahalının Paşalı rayonunda mövcud olmuş eyniadlı rayona 1828-ci ildə İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilmiş və ermənilərlə soydaşlarımız qarışıq yaşamışlar. Tarixi və statistik məlumatlardan aydın olur ki, 1897-ci ildə kənddə 39 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [Bünyadov, 1996:170]. 1918-ci ildə oradan azərbaycanlılar tamamilə qovulmuş bu kənd bütünlüklə erməni kəndinə çevrilmişdir. 1935-ci ildə bu kəndin adı dəyişdirilərək ona Əzizbəyov adı verilmişdir. 1590 və 1727-ci illərdə tarixi mənbələrdən aydın olur ki, Paşalı kəndinin gəliri 4224-4274 ağça olmuşdur [Bünyadov, 1996:60].

Paşalı toponimi də Azərbaycan xalqına məxsusdur. Paşalı kəndinə aid bu vergi sənədləri isbat edir ki, bu kənd qədim zamanlarda da azərbaycanlı kəndi olmuşdur.

Mürəkkəb struktura malik olan Pəyədərə adlı yaşayış məntəqəsi Əzizbəyov rayonunda Her-her kəndinin yaxınlığında yerləşmişdir. 1918-ci ildə erməni hailer bu kəndi dağıtmış, əhalisini qovmuş və buranı da ölü kəndə çevirmişlər. 1988-ci ilə qədər Pəyədərə kəndinin xarabalıqları Her-her kəndinin yaxınlığında qalmaqda idi. Məlum olduğu kimi, “Pəyə” sözü mal-qoyun saxlanılan yer deməkdir. Əvvəllər mal-qoyun saxlanılan bu yer sonradan kəndə çevrilmişdir. 1920-ci ildə Dərələyəzin müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş kəndin camaatı yaşayış məntəqəsini bərpa etməyə cəhd etsələr də ermənilər buna imkan verməmiş və kəndi əkin sahəsinə çevirmişlər. Hazırda bu kəndin heç bir izi qalmamışdır.

Dərələyəzin tarixi məntəqələri.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda soydaşlarımıza məxsus Por adlı tarixi yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Tarixin bütün dövrlərində bu kənddə soydaşlarımız yaşamışlar. Rusiya ilə İran dövləti arasında bağlanmış müqavilələrdən sonra 1828-1830-cu illərdən başlayaraq buraya ermənilər köçürülmüş, azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılmışlar. Belə ki, tarixi və statistik mənbələrdən aldığımız məlumata görə Por kəndində 1831-ci ildə cəmi 18 nəfər azərbaycanlı qalmışdır [COHII, 1833:170]. Sonrakı dövrlərdə bunlar da qovulmuş, kənd tamamilə ermənilərin əlinə keçmişdir. 1590-cı və 1727-ci illərdə Por kəndinin gəliri 3739 ağça olmuşdur [Bünyadov, 1996:60]. Por kəndinin vergi sistemi haqqında olan aşağıdakı sənəd bir daha təsdiq edir ki, bu kənd qədim dövrlərdə də azərbaycanlı kəndi olmuşdur.

Dərələyəzin Əzizbəyov rayonunda Püsyən adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuş və bu kənd Zirə kəndi ilə çox yaxın bir məsafədə yerləşmişdir. Püsyən kəndinin üstündə Kölgədaş deyilən böyük bir qaya vardı və kənd həmin qayanın alt hissəsində qərar tutmuşdu. 1905-ci ildə erməni hayları Püsyən kəndini dağıtmış, əhalisinin sağ qalan hissəsi Şərur rayonuna qaçmışdır. Soydaşlarımız Şərur rayonunda da Püsyən adlı yaşayış məntəqəsi salmışdır. Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, Dərələyəzdə mövcud olmuş 12 türk tayfasından ən böyüyü Püsyən tayfası olmuşdur. Püsyən kəndi erməni vandalları tərəfindən dağıdıldıqdan sonra əhalisinin bir hissəsi Şərura getməmiş, Dərələyəzin Ələyəz, Qışlaq, Kotanlı və Qabaqlı kəndlərində məskunlaşmışlar. Püsyən adlı oykonimin paralelinə Kafan rayonunda da rast gəlirik.

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində mürəkkəb struktura malik olan Rəsulqışlağı adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Tarixi və statistik mənbələrdən alınan məlumatlardan aydın olur ki, Rəsulqışlağı kəndində 1831-ci ildə 23 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kənd dağıdılmışdır. Hal-hazırda ölü kəndə çevrilmiş Rəsulqışlağının xarabalıqları indiki Hors kəndinin yaxınlığında qalmaqdadır. Sonralar bu kənd ləğv edilmişdir [EATC, 1996:137]. Kəndin adı şəxs adı və coğrafi terminəndən ibarətdir. Lap qədimlərdə bura həqiqətən qışlaq olmuşdur. Lakin əhali burada məskunlaşdıqdan sonra bu coğrafi obyekt qışlaq yox, kəndə çevrilmişdir.

Nəticə/Conclusion.

Erməni başkəsənləri etnik təmizlənmə siyasəti aparıb, Dərələyəz torpaqlarının irsən sahibləri olan minlərlə soydaşımızı 1988-ci ilin soyuq qış aylarında silah gücünə doğma ocaqlarından, dədə-baba yurdundan qovdular,

hansı ki, ulu əcdadlarımız – qədim türklər bu kəndlərin yerli əhalisi kimi min illərlə buralarda həyat sürmüş, yaşadıkları kəndə öz doğma dilində ad verib, yüzlərlə toponim yaratmışlar. Bütün bu etnomənəvi sərvətimiz də cismən erməni tayfalarının vəhşi soyqırımına məruz qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bünyadov Ziya, Məmmədov Hüsəməddin (1996). İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. – Bakı: Elm. – 184 s.
2. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (1996). – Bakı: Gənclik. – 464 s.
3. Mirzəyev, Həsən (1997). Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 214 s.
4. Tanrıverdiyev, Əzizxan (2005). Ermənilərin 1001 oyunundan biri və yaxud erməni olan yerdə şeytan heç kimdir. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 104 s.
5. Статическое описание Нахичеванской провинции (1833). – СПб: Санкт-Петербург. – 264 стр.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>18.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>25.07.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Adil Babayev</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.40.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN REGIONAL BAYATI STRUKTURUNDA TOPONİMLƏR LİŦVİSTİK LİRİKLƏŞDİRMƏ VASİTƏSİ KİMİ

(Ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik kontekstində)

Könül Həsənova (Nərimanqızı)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org:/0000-0001-8795-252X>
hasanovakonul35@yandex.ru

Xülasə

Qərbi Azərbaycanın regional bayatı strukturunda toponimlər mühüm yerlərdən birini tutmaqla etnokulturoloji sistemin ən dəyərli özəlliklərini özündə ehtiva etdirir və bayatların regional öyrənilməsinin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu əhəmiyyət onunla şərtlənir ki, minilliklər, yüzilliklər boyu dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə transfer olunaraq keçən bayatılar Azərbaycan türklərinin müəyyən bir bölgədə necə yaşam sürməsinə, etnocoğrafiyasını, etnogenezisini öyrənmək işində həlledici rola malikdir. Regional bayatı strukturunda saysız-hesabsız coğrafi adlara təsadüf etmək mümkündür və bunların əksəriyyəti üslubi məqamda işlənməklə qafiyə statusunda iştirak edirlər və daha çox cinas şəklində funksionallaşırlar. Bayatların poetik strukturunda toponimlərin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq istiqamətlərində öyrənilməsi hələ də Azərbaycan filologiyasında qənaətbəxş vəziyyətdə deyildir. Məqalədə problem sözügedən istiqamətlər üzrə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: regional, bayatı strukturu, bayatların ideya və məzmunu, toponimlər, lirikləşdirmə aspektləri.

TOPONYMS IN THE REGIONAL BAYATI STRUCTURE OF WESTERN AZERBAIJAN AS A MEANS OF LINGUISTIC LYRICIZATION

(in the context of Literary Studies and Linguistics)

Konul Hasanova (Narimangizi)

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Toponyms occupy an important place in the regional bayati structure of Western Azerbaijan, encapsulating the most valuable features of the ethnocultural system, and the regional study of bayatis is of great significance. This significance is due to the fact that bayatis, transferred from language to language and generation to generation over millennia and centuries, play a crucial role in understanding how Azerbaijani Turks lived in a specific region, as well as in studying their ethnogeography and ethnogenesis. In the regional bayati structure, countless geographical names can be found, most of which are used stylistically as rhymes and often function as puns. The study of toponyms within the poetic structure of bayatis in the fields of linguistics and literary studies is still not satisfactory in Azerbaijani philology. Therefore, in this article, we deemed it necessary to investigate this problem in the aforementioned directions.

Keywords: region, bayati structure, idea, toponym, aspect of lyricization.

ТОПОНИМЫ В РЕГИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ БАЯТЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА, КАК СРЕДСТВО ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИРИЗАЦИИ (в контексте литературоведения и лингвистики)

Конуль Гасанова (Нариман кызы)

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Топонимы занимают одно из важных мест в региональной структуре баяты Западного Азербайджана, воплощая в себе самые ценные особенности этнокультурной системы. Региональное изучение баяты имеет огромное значение. Это значение обусловлено тем, что баяты, передаваемые из уст в уста и от поколения к поколению на протяжении тысячелетий и веков, играют решающую роль в изучении того, как азербайджанские тюрки жили в определенных регионах, их этногеографии и этногенеза. В региональной структуре баятов можно встретить бесчисленное множество географических названий, большинство из которых используется в стилистическом контексте в качестве рифм и часто функционирует в форме каламбуров. Изучение топонимов в поэтической структуре баяты в рамках лингвистики и литературоведения все еще

находится на недостаточно удовлетворительном уровне в азербайджанской филологии. В статье исследуется эта проблема в указанных направлениях.

Ключевые слова: регион, структура баятов, идея, топоним, аспект лиризации.

Giriş/Introduction.

Regional bayatılar xalqımızın etnik milli mədəniyyət sistemində mühüm folklor janrlarından birini təşkil edir. Həmcə kiçik, məna və məzmunca böyük əsər təəssüratı bağışlayan Azərbaycan, eləcə də türk etnik-mədəni sisteminin genologiyasını, etnoqrafiyasını və digər mədəni təzahürlərini özündə əks etdirən bayatı strukturlarında toponimlərdən istifadə olunması tarixi bir hadisədir. Bunların öyrənilməsi ilə xalqımızın müəyyən bir regionda aborigen sakin olması, gəlmə, əcnəbi, yad tayfalar tərəfindən sıxışdırılması, qırılması, deportasiya olunması, qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, bir sözlə başına gətirilən müsibət və faciələr barədə müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür. *“Xalqın mənəvi və mədəni varlığını ən mürəkkəb şəkildə özündə cəmləşdirən folklorun öyrənilməsi bu dəyərləri daşıyan mətn materiallarının toplanıb nəşr edilməsindən başlanır. Nəzərə alsaq ki, cəmiyyətin bütün mədəni fəaliyyəti folklorda öz əksini tapır, tarix də, ədəbiyyat da, etnoqrafiya da inam və din də öz nikbin ifadəsini onda, onun epoxal zaman qəliblərində və sosial emosiyaları ifadə edən motivlərində reallaşdırır, onda bu materialın əhəmiyyəti haqqında bir qədər də ciddi düşünməliyik. Folklor mətnlərinin toplanmasının operativ və intensiv şəkildə aparılmasının hazırkı sosial-siyasi situasiya da diqtə edir”* [İsmaylov, 2006:19].

Bayatıların struktur rəngarəngliyi.

Regional bayatıların strukturundan, semantikasından, ideya və məzmunundan bəhs edərkən mütləq onun hansı əhval-ruhiyyə, ovqatla söylənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Eyni zamanda, bu örnəklərdə toponimlərin hansı məqsədlə istifadə olunmasına da nəzər salmaq olduqca zəruridir. Məs: “Azərbaycan folklor antalogiyası”nın Dərələyəz mahalına aid toplusunda “Qanlı göl” hidroniminə aid bir bayatı örnəyi verilmiş və bayatının qafiyə sistemi bu hidronim üzərində qurulmuşdur:

Əziziyən Qannı göl,
Qannı dərə, Qannı göl,
Namərd elə etdi ki,

Qan ağladı, Qannı göl [AFA, 2006:144].

Bayatı strukturunun məzmunundan da göründüyü kimi, burada güclü metaforikləşmə yaradılmış, Qanlı gölün özünün də müəyyən bir bədbəxt hadisə nəticəsində qanlı göz yaşı tökməsi təcəssüm etdirilmişdir. Qanlı göl hidroniminə linqvistik aspektdən yanaşdıqda toponimik mənbələrdə geniş elmi-nəzəri məlumatların əksinə rast gəlirik; “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğətində həmin hidronimə 2 məqalə həsr olunmuşdur və orada deyilir: “Qanlı-Basarkeçər rayonunda kənd adı. Digər adı Qanlı-Allahverdi [EATC, 1995:282]. 1946-cı ildə Qamışlı adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. Əslə Kanqlı Səlcuq oğuzlarının Kanqlı tayfasının adı ilə əlaqədardır. Qafqazda “qanlı” sözü ilə bağlı çoxlu toponimdə də bu söz iki mənədadır:

- 1) Boğulma, döyüş, savaş və s. hadisələrlə bağlı əlaqədar ölüm;
- 2) Qanlı (əslə Kanqlı) tayfasının məskunlaşması.

“Kitabi-Dəqə Qorqud” eposunda “Qanlı Qoca” eponimində [Амиров, 1994:18] Azərbaycanda Qanlıkənd, Bozalqanlı, Qaraqanlı və başqa kəndlərin adları da əksini tapmışdır [Гейбуллаев, 1981:75]. XIX əsrdə Qafqazda iki Kanqlı kəndi vardı [Пагирев, 1913:115]. Erkən orta əsrlərdə Orta Asiyada yaşamış Kanqlı tayfası 1218-ci ildə monqollar tərəfindən təbə edilmiş və qərbə doğru istiqamət götürmüşdür [Бартольд, 1948:4-294]. Masallı rayonunun Böyük Kolatan kəndi ərazisində Kanqlı qalası toponimi (Tofiq Əzizov Kanqlı qalası, “Qala” qəzeti, 15.01.1991) ilə mənşəcə eynidir [Budaqov, 1998:177]. Qərbi Azərbaycanda digər bir Qanlı göl adlı hidronim mövcud olmuşdur. Bu barədə lüğətdə deyilir: “*İrəvan quberniyasının Novabəyazid qəzasında göl adı*” [Пагирев, 1913]. “*Göldə bədbəxt hadisənin baş verməsi ilə əlaqədardır*” [Budaqov, 1998:177].

Bayatılarda etimologiya.

Bayatı örnəyində əksini tapan mənə və məzmun ikinci etimologiya tam şəkildə inteqrasiya olunmuşdur, çünki 1918-ci ildə erməni-müsəlman davasında qəbilə təfəkkürlü ermənilər soydaşlarımıza bu göl ətrafında güclü divan tutmuş, onları güllə-baran etmiş və onları yaralı – yaralı bu göldə boğmuşlar və göl də onların qanı ilə boyanaraq qırmızı rəng almışdır. Şübhəsiz ki, bayatı həmin dövrdə göl kənarında həmin hadisələrə şahidlik edən müəyyən bir soydaşımızın dilindən söylənilmişdir. Bu tip bayatılar Qərbi Azərbaycan regionunda çoxluq təşkil edir:

*Mən aşiq göy dəhani,
Qaraxaç, Göydağ hanı?
Dələ bir bostan əkib,
İçində göy tağ hanı? [AFA, 2006:154].*

Bu bayatının regionallığı Qaraxaç və Göydağ toponimləri vasitəsilə reallaşdırılır.

Qafiyə sistemi “dəhani” alınma sözü və iki dəfə təkrar işlədilən “hanı?” sual əvəzlilikləri ilə gerçəkləşdirilir. R ritorik sualların məna və məzmunundan belə aydın olur ki, erməni vandalları Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındakı Qaraxaç kəndini darmadağın etmiş, əhalisini isə öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salmışlar. Ona görə də bayatını yaradan şəxs kəndin qırağında duraraq bu örnəyi söyləmiş, lakin bu örnək geniş dairədə yayılmadığından bir qədər də populyarlıq qazana bilməmişdir. Bayatı yaradıcılığında səbəb-nəticə məna əlaqəsi olduqca mühüm yerlərdən birini tutur. Məsələn aşağıdakı bayatı mətninə diqqət yetirək:

*Mən aşiq Arx aşana,
Yol gedir Arx aşana,
Yüküm yolda töküldü,
Çatmadım Arx aşana [AFA, 2006:154].*

Bu bayatı mətnində iki dəfə birinci və ikinci misralarda Arx aşan toponimindən, dördüncü misrada isə “Arx aşan” feili sifət tərkibindən istifadə edilərək orijinal bir cinas yaradılmışdır. Yaradılan bu cinasda toponim ilə ümumi söz birləşməsi arasındakı məna əlaqəsi bir-birindən çox da uzaqlaşmamışdır. Bayatı mətnində lirik mənin yükünün mənzil başına, yəni Arx aşan kəndinə çatmasının səbəbi vardır və bu səbəb şübhəsiz ki, ona mane olan müəyyən bir qüvvə ilə ölçülməlidir. Həmin qüvvə, sözsüz ki, namərd bir erməni olmuş, nəticədə həmin yük ünvanına çatmamışdır.

Regional bayatı strukturu.

Müşahidələrimiz göstərir ki, regional bayatı strukturunda daha çox özünü göstərən Qanlı dərə, Qanlı göl, Sarı yer, Qaraxaç, Göydağ, Sallı, Arxaşan, Çalxana, Gümüşxana, Araz, Arpaçayı, Xarı bulaq, Kotanlı, Soyuq bulaq, Bol bulaq, Harağa, Terp kimi toponimik vahidlər güclü liridləşdirmə vasitəsi kimi çıxış etmiş, müəyyən məqamlarda motivləşmə kimi funksionallaşmışdır. Məsələn, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında mövcud olmuş Çallı etnotoponimi bayatının birinci misrasında işlənərək ikinci və dördüncü

misralarda müəyyən sözlərlə qafiyələndirilmiş və nəticədə gözəl məna və məzmun ifadə edən folklor örnəyi yaradılmışdır:

*Mən aşiqəm Sallıya,
Yana zülfün sallıya,
Anama qurban olum,
Nişan taxtı Ballıya [AFA, 2006:154].*

Bayatıda qafiyə mövqeyində Sallıya etnotoponimi ilə Sallıya feili və ballıya antroponimi qarşılaşdırılmışdır, güclü lirikləşdirilmə yaradılmış, eyni zamanda xalqımıza məxsus “nişan taxdı” mərasimi də simvolizə edilmişdir. Regional bayatı strukturlarında elələrinə rast gəlik ki, burada çıxış edən toponimlərdən biri uydurma, digəri isə real oykonim olduğuna işarə edilir. Məs:

*Bu yol gedir Çalxana,
Çalxan yolu Qəmxana.
Erməni hücum etdi,
Dağıldı Gümüşxana [AFA, 2006:156].*

Qərbi Azərbaycanda Gümüşxana kənd adı (Dərələyəz mahalı) vaxtilə mövcud olsa da, Çalxana adlı toponimə təsadüf etmədik. Lakin Çal komponentli coğrafi adlar Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yeddindən çox toponimik qrupu əhatə edir. “Çol” sözü rəng anlamı ilə bağlı olub, torpağın üst qatının boz rəngdə olmasını bildirir. Bayatı mətnində erməni vandallığına da güclü işarə edilmiş, Gümüşxana kəndinin onlar tərəfindən dağıdılması da öz poetik inikasını tapmışdır. Mənbələrdə də qeyd edildiyi kimi, İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd [Пагирев, 1913:71] 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra dağıdılmışdır. Əhalinin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq gətirilmə addır. Anadoluda Trabzon ilə Ərzurum arasında orta əsrlərdə Şinan şəhəri yaxınlığında [Гордлевский, 1962:270] Gümüşxana şəhəri və mahalı vardı. 1950-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür [Budaqov, 1998:327].

Bayatı örnəyinin xarici görünüşündən, onun məna və məzmunundan, söyləmə vəziyyətindən, hansı məqamlarda yaranma situasiyasının mənzərəsindən bəhs edən folklorşünas tədqiqatçı M.Qasımlı yazır: “*Bayatı heç də bütün vəziyyətlərdə deyil, müəyyən bir lirik-psixoloji ovqatın yaratmış olduğu situasiyada söylənilir. Bu zaman poetik mətn məxsusi bir melodik avazla, əksər hallarda uca səslə və daha çox yanıqlı tərzdə ifa olunur. Mətnin hansı əhvalla (dərd, nisgil, ayrılıq, iztirab, sevgi göynərtisi, vətən, ana, ata, bacı qardaş, yar*

həsrəti ilə və s.), hansı coğrafi şəraitdə (dağ, aran, meşəlik, çay qırağı, çöllük, bağ-bağça içi, yol qırağı), ilin hansı çağında (yaz, yay, payız, qış), kimlərin əhatəsində (cavanlar, qocalar, qızlar-gəlinlər, qohumlar, dərqlilər, yadlar və s.) və nə münasibətlə söylənilməsi bayatının həqiqi və bütöv folklor görkəmi üçün çox mühüm şərtidir. Söyləyici öz vəziyyətinə və əhvalına uyğun olaraq, bayatının ənənəvi mətnindəki bəzi sözləri və ya misranı dəyişdirə bilir” [Qasımlı, 2006:277].

Aşağıdakı bayatı mətnində belə güman edirik ki, Xızır bulaq hidronimi həmin coğrafi obyektin başında söyləyici tərəfindən tərənnüm müstəvisinə gətirilərək yaradılmışdır:

*Ay bulaq, Xırır bulaq,
Ətrafi nurru bulaq.
Sənin suyun içənlər
Söyləyir dürrü, bulaq [AFA, 2006:165].*

Linqvistik aspektdən yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, daxili qafiyə mövqeyində işlənən “xırır”, “nurru”, “dürrü” sözləri l, r assimilyasiyasına uyğunlaşdırılmış canlı danışiq dilinin fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Digər bir bayatı mətnində Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunun Kotanlı kəndinə gedən bir yol tərənnüm olunur. Həmin yolun üstündə yerləşən Dəli təpə piri müqəddəslik, şəfavericilik inancı kimi vəsf olunur:

*Kotanlının yoluyam,
Dəli təpə qumruyam.
Məni pirə yetirin,
Qolu bağlı quluyam [AFA, 2006:165].*

Bəzi regional bayatı strukturlarında xarici toponimlərlə Qərbi Azərbaycana məxsus yerli coğrafi adlar lirikləşdirmə vasitəsi kimi işlənə bilər. Məlumdur ki, tarixən qida məhsulu olan düyü bitkisinin vətəni Çin olmuşdur. İpək yolu vasitəsilə həmin məhsul Qərbi Azərbaycanın kəndlərinə də gətirilmişdir. Bunu bizə aşağıdakı bayatı mətninin məzmunu diktə edir:

*Düyümüz Çindən gəlir,
Çini-Maçindən gəlir.
Kəndimizə şose yol
Terpin içindən gəlir [AFA, 2006:165].*

Bulaqların, çayların, göllərin adları ilə yaradılan lirikləşdirmə bayatı mətnlərində xarakterik hal alır. Onların suyunun bolluğu, şəffaflığı, soyuqluğu, məhrəmliyi haqqında müəyyən məlumatlar əksini tapır:

*Yazda axar bol bulaq,
Axdıqca ha bol bulaq,
Bulaqların tacıdır,
Soyuq bulaq, bol bulaq.*

Məlumdur ki, türk kəndi Dərələyəz mahalının soydaşlarımıza məxsus ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri olmuşdur. Maraqlı cəhət budur ki, söyləyici yaratdığı bayatı mətnində zirək, bilək, çiçək sözlərini qafiyə mövqeyində işlədərək, lirik situasiyanı ahəngdar melodik avazlı bir şəkildə təqdim etməyə məharətlə nail olmuşdur:

*Payız gəldi Zirəkdən,
Zirəkdən, həm Biləkdən.
Allah səni saxlasın
Qızılca və çiçəkdən [AFA, 2006:167].*

Zirək tayfa adı ən qədim Sırağ etnoniminin canlı danışiq dilinə uyğunlaşdırılmış formasıdır. Sırakların Şimali Qafqaza, oradan da Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistan) gəlişi III-IV əsrlərə təsadüf edir. Zirək etnonimi Qafqazda Sırağ, Şırağ, Çırağ kimi fonetik əvəzlənmələrlə işlənmiş, özünün səs cildini yerli ya canlı danışiq dilinə, ya da dialekt və şivələrimizə uyğunlaşdırmışdır. Toponimist Mahirə Hüseynova Şırağ, Sırağ, Zirək, Zeynik etnotoponiminə xüsusi məqalə həsr etmiş və onu düzgün olaraq “Su” kultu ilə bağlı doğru-düzgün etimolojişdirmişdir [Hüseynova, 2023:68].

Nəticə/Conclusion.

Etnik şüurumuzda bayatı janrı ən populyar şeir növlərindən biri kimi yaşayır, onda əksini tapan, strukturunda melodiya, avaz, harmoniya yaradan toponimlər lirikləşdirmə vasitəsi kimi çox böyük anlam kəsb etmiş, vətənə, yurd-yuvaya bağlılıq, düşməyə nifrət, dost məhəbbət, qürbətə, qəribliyə dözümsüzlük duyğuları qabarıq şəkildə verilmiş, motivasiya prosesində coğrafi adlar ya öz-özləriylə, ya da ki oxşar qafiyəli sözlərlə harmonik şəkllə salınmış, Azərbaycan-türk etimologiyasının ən önəmli cəhətlərini güclü bir şəkildə işarələmişdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan folkloru antologiyası (2006). XV cild. Toplayıb tərtib edənlər. H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. – Bakı: Səda. – 484 s.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. (1998). Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. – Bakı: Nafta press. – 452 s.
3. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (1995). – Bakı: Gənclik. – 464 s.
4. Hüseynova, M. (2023). Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin tarixi-etimoloji təhlili. – Bakı: ADPU. – 256 s.
5. İsmayılov H., Ələkbərli Ə. (2006). Tarixdən və folklordan görünən ulu vətən torpağı. Dərələyəz mahalı. Azərbaycan folklor antologiyası. XV cild. – Bakı: Səda. – 484 s.
6. Qasımlı, H. (2006). Bayatı. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. – Bakı: Elm. – s.271-289.
7. Амиров, С.С. (1984). Об этногенезе азербайджанского народа. //«К проблеме этногенеза азербайджанского народа». – Баку: – стр.227-234.
8. Бартольд, Б.Б. (1948). Сочинения. Том 4. – Москва: – 298 стр.
9. Гейбуллаев, Г. (1981). Монгольские топонимы в Азербайджане. Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. – Баку: – Элм. – №3. – 198 стр.
10. Гордлевский, В.А. (1962). Сочинения. Том 3. – Москва: Издательство восточной литературы. – 584 стр.
11. Пагирев, Д.Д. (1913). Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. – Тифлис: типография К. П. Козловского. – 530 стр.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 03.06.2024

Qəbul edilib 16.06.2024

Nəşrə tövsiyə edib *Mahirə Hüseynova*
filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.17.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN QƏDİM TOPONİMLƏRİ

Həcər Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Xülasə

Tarixi informasiyaların daşıyıcısı olan toponimlər dildəşıyıcılarının, yerli aborigenlərin real tarixini əks etdirir. Buna görə də toponimləri üç istiqamətdən: tarix, coğrafiya və dilçilik elmi istiqamətlərindən tədqiq etmək üç doğru nəticələrə gəlməyə imkan verir. Azərbaycanı tanıyan bütün dünya xalqlarına Qərbi Azərbaycan haqqında ermənilərin verdiyi yanlış informasiyaları təkzib etmək üçün bu ərazilərin coğrafi adlarının mənşəyini, etimologiyasını, mövcud olduğu tarixi zamanı qədim mənbələrə əsaslanaraq izah etmək və bütün dünyaya çatdırmaq bu gün bütün azərbaycanlıların vəzifəsidir. Çünki Qərbi Azərbaycan Vətənimizin şimalı, cənubu kimi hər birimizin vətənidir.

Bu məqalədə bəzi Qərbi Azərbaycan toponimləri haqqında məlumat verilir. Bunlardan biri İrəvan adıdır. İrəvanın qədim və keşməkeşli tarixi olmuşdur. İrəvan xanlığının tarixi Azərbaycan xalqının minillər boyunca yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz parçasıdır. İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərindən – xanlıqlarından olmuşdur.

Açar sözlər: toponim, vətən, coğrafiya, tarix, məlumat, etimologiya.

ANCIENT TOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN

Hajar Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

As carriers of historical information, toponyms reflect the real history of their speakers, local aborigines. Therefore, studying toponyms from three

perspectives – history, geography, and linguistics – allows us to reach accurate conclusions. Today, it is the duty of all Azerbaijanis to explain the origin, etymology, and history of the geographical names of these areas based on ancient sources and convey them to the whole world to refute the false information given by armenians about Western Azerbaijan to all the peoples of the world who know Azerbaijan. This is because Western Azerbaijan is as much a part of our homeland as the North and South of Azerbaijan.

In this article, we aim to provide information about some toponyms of Western Azerbaijan. One of them is the name “Iravan”. Iravan had an ancient and turbulent history. The history of the Iravan khanate is an integral part of the history of the rich material and spiritual culture created by the Azerbaijani people over the millennia. The Iravan khanate was one of the Azerbaijani states - khanates that emerged after the fall of the Nadir Shah empire in the middle of the 18th century.

Keywords: toponym, homeland, geography, history, information, etymology.

ДРЕВНИЕ ТОПОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Хаджар Гусейнова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Топонимы, являясь носителями исторической информации, отражают реальную историю их носителей, местных аборигенов. Таким образом, изучение топонимов с с трёх точек зрения — истории, географии и лингвистики — позволяет прийти к правильным выводам. Задачей всех азербайджанцев сегодня является опровержение ложной информации, распространяемой армянами о Западном Азербайджане, путём объяснения происхождения, этимологии и исторических временных рамок этих географических названий на основе древних источников и доведение этого до всего мира. Западный Азербайджан является нашей родиной так же, как и север и юг Азербайджана.

В этой статье мы хотим предоставить информацию о некоторых топонимах Западного Азербайджана. Одно из них – название "Иреван". Иреван имеет древнюю и сложную историю. История Иреванского ханства является неотъемлемой частью богатой материальной и духовной культуры,

которую азербайджанский народ создавал на протяжении тысячелетий. Иреванское ханство было одним из азербайджанских государств (ханств), возникших в середине XVIII века после падения империи Надир-шаха.

Ключевые слова: топоним, родина, география, история, информация, ЭТИМОЛОГИЯ.

Giriş/Introduction.

İlk növbədə, ərazinin tarixi haqqında qısa məlumat verək. Hazırda Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi yaxın keçmişdə – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının torpaqları idi. Bu torpaqların ən qədim yerli əhalisi – aborigen sahibləri Azərbaycan türkləri idi. İrəvan xanlığının yarandığı ərazi ən qədim türk torpaqlarıdır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hurrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar. Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda İrəvan xanlığının ərazisində cərəyan etmişdir. Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oğuznamədə – Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə"sində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada — Göyçə dənizi ətrafındakı torpaqlarda yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar. Ərazi Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə və ən sıx şəkildə yaşadığı regionlardan olmuşdur [Bünyadov, 2007:176].

İrəvan xanlığı öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə həmin dövrdə mövcud olmuş

digər Azərbaycan xanlıqlarından heç nə ilə fərqlənmirdi. İrəvan xanlığının ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqına məxsus çoxsaylı yaşayış məskənləri – kəndlər, şəhərlər salınmış, minlərlə tarixi abidələr, qalalar, məscidlər, minarələr ucaldılmış, karvansaralar, hamamlar inşa olunmuşdu.

Bölgədəki bütün yer adları – toponimlər Azərbaycan türklərinə məxsus olmuşdur.

Tarixi toponimlərdən biri İrəvan coğrafi adıdır.

1045-1064-cü illər arasında Bizansın Ermənistan üzərində qısa bir hökmranlığından sonra Toğrul bəy və varisi sultan Alp Arslanın başçılıq etdiyi Səlcuqlar İrəvan da daxil olmaqla bütün bölgəyə hakim oldular. İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Qərbi Azərbaycan 1136-cı ildə qurulan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Xarəzmşahlar dövlətinin sonuncu hökmdarı Cəlaləddin Mənguberдинin sonuncu Atabəylər hökmdarı Özbəyi məğlub edib Atabəylər dövlətinə 1225-ci ildə son qoyduqdan sonra İrəvan şəhəri Xarəzmşahlar dövlətinin tərkibinə qatılır. Monqol hökmdarı Çingiz xanın Mərkəzi Asiyaya hücumu nəticəsində Xarəzmşahlar dövləti süquta uğrayır və monqolların Azərbaycana yürüşləri nəticəsində Azərbaycan şəhərləri, İrəvan şəhəri də daxil olmaqla monqol hücumlarına məruz qalır [Əhmədov, 2020:82].

XIV əsrin son rübündə Ağqoyunlu türk tayfası Azərbaycanı, o cümlədən İrəvanı ələ keçirdi. 1400-cü ildə Teymur Azərbaycana yürüş etdi. 1410-cu ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu türk tayfasının nəzarəti altına keçdi. Erməni tarixçisi Metsoflu Metsofin yazdığına görə, Qaraqoyunlular ermənilərə qarşı ağır vergilər qoysalar da, onların hakimiyyətinin ilk illəri nisbətən sakit keçib və şəhərlərdə müəyyən qədər yenidənqurma işləri aparılıb. Qaraqoyunlular İrəvanı yeni yaradılmış Çuxur Səad inzibati ərazisinin mərkəzinə çevirdilər. Ərazi Əmir Səad kimi tanınan türk liderinin adını daşıyırdı [<https://az.wikipedia.org/wiki/>].

Lakin bu dinc dövr 1420-1436-cı illər arasında Qara İsgəndərin yüksəlişi ilə darmadağın edildi, o, Ermənistanı "səhraya" çevirdi və onu "xarabalığa və talanlara, qırğınlara və əsirlərə" məruz qoydu. İsgəndərin müharibələri və onun Teymurilərə qarşı son məğlubiyyəti Ermənistanı daha da məhv etməyə sövq etdi, belə ki, daha çox erməni əsir götürülərək əsarətə satıldı və torpaq açıq şəkildə talan edildi, onların çoxu bölgəni tərk etməyə məcbur oldu.

İrəvan Qərbi Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Ermənistan və dünyanın ən qədim davamlı məskunlaşan şəhərlərindən biridir. Razdan çayı boyunca yerləşən İrəvan ölkənin inzibati, mədəni və sənaye mərkəzidir.

1918-ci ildən Ermənistan tarixində on dördüncü və Ararat düzənliyində və ya onun ətrafında yerləşən yeddinci paytaxtdır. Şəhər həm də Erməni Apostol

Kilsəsinin ən böyük yeparxiyası və dünyanın ən qədim yeparxiyalarından biri olan Araratian Papa Yeparxiyasının iqamətgahı kimi xidmət edir.

İrəvan (Erebuni) sözünün əsl mənası.

Urartu ordularının yürüşlərini əks etdirən yazılar aydın göstərir ki, urartu toplumu hər yandan türk boyları ilə əhatə olunmuşdur. Urartular “düşməni Aza ölkəsi” adlandırdığı İrəvan çuxurunu işğal edəndən sonra burada hərbi qarnizon yerləşdirmək üçün qala və şəhərlər tikdilər [<https://az.wikipedia.org/wiki/>].

İndiki Qanlı-təpə (Arin-berd) üzərində əskərlər üçün qarnizon qalası (er-e-bi) – “ərən evi” kimi tikilən Erebuni (İrəvən) qalası da m.ö.782-də salındı. Yeri gəlmişkən deyək ki, bizim bəzi “alimlər” m.ö. 780-ci illərdə salınan İrəvanın adını burada 2500 ildən sonra yaşamış Rəvənqulu xanın adı ilə “izah” edirlər. Halbuki müasir İrəvanın “Qanlı-təpə” məhəlləsində ərən (əskər) qarnizonu üçün salınmış, bir əsr sonra saqa ordusu tədərfindən dağıdılıb-yandırıldığı üçün xarabalığı qanlıtəpə adlanan Er-ebu-ni (İrpuini) qalasının mənası “Ərən-qala” deməkdir; qədim azərbaycanca ərabi “ər-evi” (ərən evi), adın sonluğu isə urartu dilində yeradlarına qoşulan şəkilçidir. Bura gələn haylar yerli deyimi hayca Arin-berd “Ərin qalası” şəklində işlətmişlər. Yerli türklər urartuların işlətdiyi qədim İrebuni adını İrəvan şəklində günümüzə qədər yaşatmışlar. «ərən evi» kimi tikilən Erebuni (İrəvən) qalası da m.ö.782-də salındı. İrəvan çuxuru Urartudan öncə Kuər çuxuru, Saqa dövləti çağından isə Saqat çuxuru adlanır. Ona görə də, türkcə çox qədim yaşı olan İrəvan adının bir neçə əsr bundan öncə yaşamış, özü türk olsa da, adı farsca olan Rəvənquluya heç bir dəxli olmadığı kimi, Çuxur-Saqat adının qondarma Çuxur-Sə'd şəklində yazılması da yanlışdır, bu ad rus, hay qaynaqlarında Sakat kimi qeyd olunur. Sakat adı isə sonrakı saatlı boylarının adında və Pir-Sahat yer adında təkrar olunmuşdur [Qeybullayev, 1975:93].

O çağlarda Urartu yazılarının qeyd etdiyi kimi, Arazdan yuxarıda az (sonrakı azərbaycanca), ulduz (ultuza) boylarının yaşadığı ərazilər “Kuarli ölkəsi” adlanırdı. Ola bilsin ki, kuərli, kuarçi (kuarzi) sözləri etnonim yox, lulu və hunlar kimi, Kuərə (Kuər) tapınan boylara verilən ümumi addır. Arame vaxtında çarın əsas şəhəri kimi Arzaşku şəhərinin adı çəkilir. Araz çayı ilə Mərənd arasında olan bu şəhərin adı sonralar Arazboyu rast gəldiyimiz Arazbarı, Araz-dəyən modeli ilə yaranmış Araz-aşku sözüdür. O çağlarda Araz sözü Azərbaycanca tanrı, boy və çay adı kimi işlənirdi. Uduri-etüni adlanan Göycə hövzəsinə bir neçə yürüşü olan urartuların burada yazıları qalıb. Yazılardan bəlli olur ki, urartular buradan doğu tərəfdə yerləşən dağlıq bölgələrə də hücum etmişlər. Sadalanan adlar sırasında Ku-Albani adı diqqəti çəkir, çünki bir neçə əsr sonra burada Alban dövləti qurulmuşdur. Göycənin batısında qeyd olunan luer boy adı sonralar burada Loru

(Pənbək) adında görünür [Bayramov, 1996:88].

Kürün yuxarı axarında Kuriani bölgə adı hələ o çağlarda bu çayın Kür (Kur) adlandığını bəlli edir. Türk-urartu paralellərinin məna çaları mətn daxilində daha aydın seçilir. Məsələn; “Sarduri oğlu İşpuini gazuli urişxi (yaraşıqlı vuruş silahı) və niribi gazuli (gözəl heyvan) ərməğan verdi”. Burada Urartu dilindəki gazuli sözü asur dilinə damqu (gözəl, təmiz, yaraşıqlı) sözü ilə tərcümə edildiyindən bəlli olur ki, urartuca gazuli bizim gözəl sözümüzdür.

İrəvan şəhəri. Rəssam J.Şarden. 1673-cü il

İlk dəfə adı VII əsrdə (607-ci il) xatırlanır: “607-ci ildə katolikos (alban katolikosu – İ.B.) Abraham, Dvin şəhərində çağırdığı dini iclasda demişdir ki, bu iclasda həm də İrəvandan iki nümayəndə: David və Cocik iştirak eləyirlər” [https://azertag.az/xeber/agdam_]. İrəvan nümayəndələrinin bu dini iclasda iştirakı onu sübut edir ki, İrəvan şəhəri iqtisadi, ictimai-siyasi cəhətdən inkişaf etmiş bir yer olmaqla, yaşayış məskəni kimi daha qədimdən mövcuddur [<https://az.wikipedia.org/wiki>].

İrəvan şəhərinin adı 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Rəvan, İrəvan [Qeybullayev, 1992:159], XVII əsr mənbəyində Rəvan [Bayramov, 1996], 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə İrəvan [Bünyadov, 2007], XIX əsr rus mənbələrində Grivan, Erevan, Erivan [<https://az.wikipedia.org/>], formalarında qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində şəhərin adı Erivan, Ayravan, Evran, Errevant, Rəvant, İrvan, XX əsrin 30-cu illərində Yerevan formasında yazıya alınmışdır. Şəhər guya I Ağriştinin e.ə. 782-ci ildə tikdirdiyi Erebusi qalasının yaxınlığında salınmışdır.

Rus arxeoloqu M.V.Nikolski 1893-cü ildə indiki Ermənistan ərazisinə səyahət edərək Göyçə gölünün sahilində qədim yazıları araşdırmış və gölün

sahilindəki Gölkənd (ermənilər Zovinar deyir) kəndinin yaxınlığında tapdığı yazıları b.e.ə. VIII əsrə aid etmişdir. Bu daş kitabələrdə qeyd edilir : Urartu şahı I Rus (e.ə. 730-714) deyib ki, ölkəni, o cümlədən İrəvan ölkəsini zəbt etdim [<https://az.wikipedia.org/w>].

Buradan aydın olur ki, Urartu şahının işğal etdiyi yer qədim türk ərazisi olub. Deməli, bir yaşayış məskəni kimi İrəvan qədim tarixə malikdir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin salınmasını XV-XVI əsrlərə aid edirlər. Bununla bağlı XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yaşayış məntəqəsi kimi İrəvanın XV əsrdə salındığını yazır: “Hicri – 810 (1407-08)-cu ildə Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir Rəvan torpağına qədəm qoyduqda çox münbit, məhsuldar torpaq görünür. Öz ailə üzvlərilə burada sakin olur. Gündən-günə düyü əkini hesabına varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoyur” [Cəfərov, 2018:50].

Tədqiqatçıların bir qismi isə İrəvan şəhərinin salınmasını Xətainin adı ilə bağlayırlar. Tarixçi-toponimist Q.Qeybullayev yazır: “...yaşayış məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əsrdən məlumdur” [Qeybullayev, 1992:40]. Fikrimizcə, şəhərin salınması XVI əsrə aid edilə bilməz. Çünki Şah İsmayıl İrəvan şəhərini yox, İrəvan (Rəvan) qalasını tikdirmişdir. Bununla bağlı Evliya Çələbinin bir məlumatı da diqqəti çəkir: “...h.915 (1509-10)-cu ildə İran Şahı (İ.B.) Şah İsmayıl orada qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş verir. O da 7 ilə qədər orada qala tikdirərək adını “Rəvan” qoyur. Zəngi çayının şərq sahilində yerləşmiş daş və kərpicdən tikilmiş möhkəm, gözəl bir qaladır, ancaq hasarı yoxdur” [Bayramov, 1996:50].

Erməni tarixçisi Yervand Şahəziz bu qənaətə gəlmişdir ki, İrəvan və Rəvanqulu adları arasında heç bir əlaqə yoxdur, çünki İrəvanın adı VII əsrdən bəlli olmuşdur [Qeybullayev, 1992:33].

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden İrəvan şəhəri haqqında yazır: “İrivan (müəllif İrəvan şəhərinin adını İrivan formasında qeyd edir) böyük şəhərdir: onun çox böyük hissəsi dağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. Heç bir gözəl binası yoxdur. O, hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq (Zəngi o nor-uest, Kırkbulaq o Südest) çayları axır” [Qeybullayev, 1992:21].

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli İrəvan şəhərinin coğrafiyası ilə bağlı yazır: “İravan qədim şəhərlərdən birisi hesab olunur. Bu şəhərin binası və təmiratı Zəngi adlanan çayın sol kənarında vəqə olubdur. Şəhərin bir hissəsi Zəngi çayının kənarında ucalmış təpə üstündə, digər bir hissəsi çuxurda düşübdür. Şimali-qərbi və şimali-şərqi tərəflərdən şəhər əhatə olunubdur

uca təpələr ilə, amma cənub və qərbi-cənub tərəfləri açıq və düz yerlərdir ki, onda gözəl bağ, bağça və məzrələri vardır” [Cəfərov, 2018: 201].

İrəvan eyni zamanda dövrünün mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Evliya Çələbi hələ XVII əsrdə qeyd edirdi ki, “Rəvanda qazı, molla, hörmətli şeyx, kələntər, daruqə, münşi, yasavul ağası, qorçubaşı, eşik ağası, dizçökən ağa, yeddi mehmandar və kəndxuda vardır” [Bayramov, 1996:54].

Qədim türk yaşayış məskəni olan İrəvan VII əsrdə (642-643) ərəblər tərəfindən işğal edilmiş, XI-XIII əsrlərdə səlcuq türklərinin, XIII-XIV əsrlərdə monqol-tatarların tabeliyinə daxil edilmiş, XV əsrdə Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdur. XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin tərkibində yaradılan Çuxur-Səd bəylərbəyliyi, XVIII əsrin ortalarından mövcud olan Azərbaycan xanlıqlarından biri İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur. 1827-ci ildə İrəvan Rusiya tərəfindən işğal edilmişdir [Bünyadov, 2007:138].

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrəvan şəhəri Azərbaycanın tərkibində Rusiyaya birləşdirilir.

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, türklərin tarixən məskunlaşdığı bu qədim şəhər XX əsrin əvvəllərində ermənilərə verilmişdir. Belə ki, 1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Baş naziri Fətəli Xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskiyə məlumat vermişdir ki, biz ermənilərlə bütün mübahisələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Bunun müqabilində biz İrəvanı onlara güzəştə getməyə məcbur olduq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci ilin yanvarında Ağdam Olimpiya İdman Kompleksinin açılış mərasimindəki nitqində demişdir: “Azərbaycan tam sərbəstdir ki, bütün imkanlardan, o cümlədən hərbi imkanlarından istifadə etsin və öz doğma torpaqlarını azad etsin. Biz heç kimin torpağını zəbt etməmişik. Halbuki indiki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpağında formalaşıbdır. İrəvan şəhərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi 1918-ci ildə Ermənistana hədiyyə edibdir. Yumşaq desək, o da böyük bir səhv idi. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda İrəvan şəhərini Ermənistana bağışlamışdır. İrəvan xanlığı əzəli Azərbaycan torpağıdır. Bir daha demək istəyirəm ki, ermənilər bu bölgəyə qonaq kimi gəlmişlər” [<https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99van>].

Nəticə/Conclusion.

Bu gün Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi 180 il bundan əvvəl Azərbaycan torpağı, torpağın aborigen əhalisi isə azərbaycanlılar olmuşdur. Ermənilər isə Cənubi Qafqaza gəlmə, daha doğrusu, gətirilmə bir toplumdur.

Onların əsl kökü Hindistana gedib çıxır. Bu etnosun hal-hazırda yaşadığı "Ermənistan Respublikası" adlanan ərazi isə qədim Azərbaycan torpağıdır. Bu həqiqəti heç kim dəyişdirə bilməz.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan toponimləri ensiklopediyası (1990). – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB. – 588 s.
2. Bayramov, A. (1996). Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. /Aslan Bayramov; elmi red. və ön söz. müəll. T.Əhmədov. – Sumqayıt. – 250 s.
3. Bayramov, İ. (2012). Qərbi Azərbaycan-tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti /İbrahim Bayramov; elmi red.: S.Məmmədov, H.Mirzəyev, İ.Məmmədov; red: N.Mustafa. –Bakı: Çıraq.–287 s.
4. Bayramov, İ. (2002). Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. /İbrahim Bayramov; red. B.Budaqov, H.Mirzəyev və b. – Bakı: Elm: – 695 s.
5. Bünyadov, Z. (2007). Azərbaycan tarixi. – Bakı: Çıraq. – 720 s.
6. Cəfərov, C. (2018). İrəvanda ictimai-siyasi və mədəni mühit. /C. Cəfərov, C.Allahverdiyev; elmi red. B. Xəlilov. – Bakı: – 242 s.
7. Əhmədov, T. (2020). Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı İrəvan xanlığı: indiki Ermənistan: 4 cildə, I c. /tərt. de., red. T.Əhmədov; layihənin ideya rəhbəri X.Vəliyev. – Bakı: Nurlar. – 872 s.
8. Qeybullayev, Q. (1992). Qədim türklər və Ermənistan. – Bakı: Azərneşr. – 140 s.
9. Qeybullayev, D. (1975). Azərbaycanın bəzi toponimlərinin mənşəyinə dair. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Məruzələri. – № 4.
10. Бакыханов, Абаскулу (1951). Гюлустани-Ирэм. /А. Бакыханов. – Баку: – 99 с.
12. Гусейнзаде, А. (1977). Параллели огузских этнопонимов в современной топонимике Азербайджана. – Баку: «Соз. тюркология». – № 4, с.49.
- 12.https://azertag.az/xeber/agdam_olimpiya_idman_kompleksinin_achilis_merasimi -398305.
- 13.<https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99van>.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 21.07.2024

Qəbul edilib 10.08.2024

Nəşrə tövsiyə edib Mahirə Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.18.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) “MUĞAN” ƏSASLI ETNOTOPONİMLƏRİ

Könül Səmədova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0000-0003-4061-9775>
samedovakonul74@mail.ru

Xülasə

Ermənistan ərazisinin türk mənşəli etnotoponimlərinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl həmin ərazinin etnotoponim onamastikonunu qurmağı tələb edir. Müxtəlif mənbələrdə belə onimik vahidlər müxtəlif sayda verilir. Daha doğrusu, tədqiqatçılar Ermənistan ərazisində türk mənşəli etnotoponimlərin çoxluğunu qeyd edir, onların müəyyən qismi haqqında məlumatla kifayətlənirlər.

Məlumdur ki, XI əsrdə Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edilmiş və bununla əlaqədar Azərbaycanda monqolların tərkibində olan bir sıra türk tayfalarını əks etdirən toponimlər yaranmışdır. Məhz “Muğan” etnonimi də monqol etnoniminin fonetik forması kimi bu vaxtdan Qax-Mağal toponimində öz əksini tapmışdır. Özbəklərin və türkmənlərin ərazisində də Muğan tayfası olmuşdur. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında yaşayan saxurların və avarların oradakı azərbaycanlıları “Muğal” adlandırması da bununla əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, monqolların tərkibində olan tayfaların adları da əsasən bu zonadakı toponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Muğan etnotoponimi, türk etnosları, erməni saxtakarlığı, türk mənşəli coğrafi adlar, “muq” fonetik variantı.

"MUGHAN" BASED ETHNOTOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN (PRESENT-DAY ARMENIA)

Konul Samedova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The study of Turkic-origin ethnotoponyms in the territory of Armenia primarily requires establishing the ethnotoponymic onomasticon of the region. Different sources provide varying numbers of such onymic units. More precisely, researchers note the abundance of Turkic-origin ethnotoponyms in the territory of Armenia, but often only provide information on a specific portion of them.

It is known that in the 11th century, Azerbaijan was occupied by the Mongols, and as a result, toponyms reflecting various Turkic tribes within the Mongol composition emerged in Azerbaijan. The ethnonym "Mughan" also appeared during this time as a phonetic form of the Mongol ethnonym, which was reflected in the Gakh-Maghal toponym. The Mughan tribe was also present in the territories of the Uzbeks and Turkmen. The fact that the Sakhurs and Avars living in the northwestern zone of Azerbaijan refer to the local Azerbaijanis as "Mughal" is also related to this. It should be noted that the names of the tribes within the Mongols are primarily reflected in the toponyms of this zone.

Keywords: Muğan ethnotoponym, turkic ethnos, armenian falsification, turkic-origin geographical names, "mug" phonetic variant.

ЭТНОТОПОНИМЫ НА ОСНОВЕ «МУГАН» В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НЫНЕ АРМЕНИЯ)

Конуль Самедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Изучение этнотопонимов тюркского происхождения на территории Армении требует, прежде всего, установления этнотопонима онамастикона этой территории. В различных источниках приводится разное количество таких онимических единиц. Точнее, исследователи отмечают обилие этнотопонимов тюркского происхождения на территории Армении, но часто ограничиваются информацией о некоторых из них.

Известно, что в XI веке Азербайджан был завоеван монголами, и в связи с этим в Азербайджане появились топонимы, отражающие названия некоторых тюркских племен, входивших в состав монголов. Этноним "Муган" также появился в это время как фонетическая форма монгольского этнонима и отразился в топониме Гах-Магал. Племя Муган также существовало на территории узбеков и туркмен. То, что цахуры и аварцы, живущие в северо-западной зоне Азербайджана, называют местных

азербайджанцев «Муган», также связано с этим. Следует отметить, что названия племен, входивших в состав монголов, главным образом отразились в топонимах этой зоны.

Ключевые слова: Муганский эттопоним, тюркские этносы, армянская фальсификация, географические названия тюркского происхождения, фонетический вариант «muq».

Giriş/Introduction.

Muğan düzü coğrafi adı Azərbaycanın qədim paleotoponimlərindən biridir. Kür və Araz çayına yaxın yerlərdə, Muğan və Şirvan zonalarında, habelə İran Azərbaycanında məskunlaşan xalqlar sırasında Muğan coğrafi adının mənşəyinə dair çoxlu əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Həmin əfsanələrin bəzilərinə Muğanı qəhrəman bir oğlan kimi, bir qrup rəvayətlərdə isə gözəl bir qız kimi təsvir edirlər.

Hələ e.ə. VI əsrdə yaşamış yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Miletli Hekatay Araz çayı yaxınlığında muk adlı tayfanın yaşamasını qeyd etmişdir. Bizim e.ə. V əsrdən əvvəl yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodotun verdiyi məlumata görə, Qafqaz dağları arasındakı düzlərdə maqa, muki, muqa adlı tayfa yaşamışdır. Həmçinin XIV əsr coğrafiyaşünası Həmdulla Qəzvini, XIV-XV əsrin görkəmli alimi Əbdürrəşid Bakuvi və başqa orta əsr tarixçiləri əsərlərində Muğan adı haqqında bəzi mülahizələr söyləmişlər.

Muğan düzündə salınmış Muğan şəhəri də təxminən VII əsrdən hunların Azərbaycana gəlməsindən sonra yaranmışdır. Muğan şəhərinin VII əsrdən sonra Muğan düzündə salınması da bizim müşahidələrimizi təsdiq edir. Muğan şəhərinin ilk sakinləri muğ qəbiləsinə mənsub əhalidən ibarət olmuşdur. Toponimdəki “an” sonluq olub məkan, yurd bildirir. Bir sıra tədqiqatçılar “Muğan” coğrafi adını Midiya tayfalarından biri olan maq tayfasının adı ilə əlaqələndirir. Tarixçi alim Kamal Əliyev “Muğan” adını muk tayfasının adı ilə bağlı olduğunu yazmışdır.

H.Z.Şirvani “Muğan” toponimi haqqında iki fikrin olduğunu yazır: “Deyirlər ki, oranı Muğan adlı bir adam bina etmişdir. Bəziləri isə deyirlər ki, oranı müğlar və möbüdlər abad etmişlər”. Eyni zamanda, o, Muğan çölündə Kür çayının sahilində uzaq keçmişdə Muğan adında bir şəhərin olmasını, şəhərin əhalisinin üzümçülük, əkinçilik, bağçılıqla məşğul olduğunu qeyd etmişdir. Doğurdan da, hələ XII əsrdə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) özünün “Leyli və Məcnun” poemasında “Mənə Muğandan şərab gətirin” – yazmışdır. XIII əsrdə monqolların hücumu zamanı şəhər xarabazara çevrilmişdir.

Q.Ə.Qeybullayev Azərbaycanda Muğanlı oykonimlərinin çoxluq təşkil etdiyini və onların orta əsrlərdə Muğan düzündə yaşamış müxtəlif tayfaların toplusunun ümumiləşdirilmiş adını ifadə etməsini qeyd edir. Rus səyyahı İ.Kotov XVII əsrdə Muğan düzündə muğanların yaşadığını demişdir.

Muğanlı tayfa adları.

Muğanlı qəbiləsinə daxil olan tayfaların tam adları məlum deyildir. XX əsrin əvvəllərində Muğanda 40-dan çox yarımköçəri tayfanın varlığı irəli sürülür. XIX əsrin ortalarında muğanlı tayfa birliyi geniş olmuş, ona Aləhmədli, Qarabayramlı, Əliyetməzli, Mollalar, Qarabaşlar, Sərxanlar və s. nəsilər daxil olmuşdur [Гейбуллаев, 1986:72].

Muğanlı – Ağcabədi, Qazax, Zaqatala rayonlarında kənd soveti, Bərdə rayonunun Kələntərli, Qubadlı rayonunun Zılanlı, Zəngilan rayonunun Gilətağ və Hacallı sovetliyində, İliç rayonunda qəsəbə, Şamaxı rayonunun Mirəkənd sovetliyində kənd adıdır.

N.M.Vəlixanova X əsr tarixçilərindən Əl-Məsudinin “Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri” əsərinə verdiyi 22-ci şərhdə göstərir ki, Əl-Məsudi iki Muğan ölkəsi adını çəkir. Bunlardan biri Muğaniya – müəllifin dediği kimi, Qəbələ ilə həmsərhəddir, yəni Kür çayından şimalda Girdi-man, Göyçay çaylarının aşağı axarı boyuncadır. O biri Muğan isə Xəzər dənizi sahilində olmuşdur. Əl-Məsudi xəbərdarlıq edir ki, bu iki ölkə qarışdırılmamalıdır [Bayramov, 1996:64].

Muğan toponiminin mənşəyi.

Muğan toponiminin mənşəyi barədə müxtəlif mülahizələr söylənmişdir. Görkəmli toponimist V.A.Nikonov həmin yer adını atəşpərəst mənəli “muq” sözü ilə əlaqələndirib göstərir ki, atəşpərəstlik dini bir zamanlar Azərbaycanda geniş yayıldığından belə izahat tamamilə mümkündür. Bununla belə, alim qeyd edir ki, Muğan toponimini indi mənası məlum olmayan başqa sözlə də bağlamaq olar.

Güman etmək olar ki, hələ qədimdə muğ adını daşıyanlar Azərbaycanı ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar. Bunu Quba rayonundakı Muğ dağının adı ilə Səngi Muğan (fars dilindəki sənq “daş” və muqan) adasının adı, Azərbaycanın şimal-qərb zonasında “moq, muq” sözləri ilə başlayan bir sıra toponimlər aydın göstərilir. Hələ qədim gürcü mənbələrində Albaniyanın şimal-qərb hissəsində Movakan adlı dövlətin adı qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, ərəb coğrafiyaşünasları həmin toponimi də bu Muğan kimi qeyd etmişlər [EATC, 1995:308-311].

Afad Qurbanov Azərbaycan dilində areal toponimlər cədvəlində Muğanlı toponiminin Azərbaycanda areallarını göstərmişdir: Ağdam, Ağcabədi, Bərdə,

Qazax, Qubadlı, Zaqatala, Zəngilan, Kürdəmir, Şamaxı, İliç (Şərur), Martuni.

Azərbaycanda Muğan adı altında həm şəhər, həm də böyük düz olmuşdur. IX yüzillik ərəb müəllifi ibn-Xordadbeh Xəzər dənizi sahilində Dərbəndlə Ərdəbil arasında Muğan şəhərinin adını çəkir. Tarixi ədəbiyyatda Muğan oykonimi-oronimini hələ miladdan qabaq IV yüzillikdə yaşamış Heketay Miletli və V yüzillik müəllifi Herodotun qeyd etdiyi myuklar, muğlar soyunun adı ilə bağlayırlar. Həmin müəlliflər bu ərazidə myukların-muğların məskun olmalarını göstərir. Tədqiqatçıların bəzilərinin fikrinə görə, Myuk-Muğ və İran dillərində cəm göstəricisi “an” sonluğunun birləşməsindən Muğan toponimi və oronimi yaranmışdır. Muğan tayfası hunların tərkib hissəsi olmuş, IV-V yüzilliklərdə Muğan-Mil düzlərində məskunlaşmışlar. Hazırda Azərbaycan ərazisində Muğan etnonimi ilə bağlı on üç oykonimin olması onların yayılma ərazisinin böyüklüyünü göstərir [Yusifov, 1987:272].

Q.İ.Məşədiyev qeyd edir ki, Muğan türk toponimidir. Çünki Muğan-Mil zonasında V əsrdən bəri hunlar mövcud olmuşlar ki, bunların da bir hissəsi ola bilsin ki, muq yaxud Muğan adlanırdı. Azərbaycan SSR-də 13 kəndin adı Muqanlıdır. Bu kəndlərin adı Muqan – Muğan etnoniminə -lı şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlmişdir [Məşədiyev, 1990:57-61].

Muğamlı (Muğanlı) Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndi olub Mxçyan (İmanşalı) sovetliyinə daxil idi. 1918-ci ildə daşnak hökumətinin fıtvası ilə kənd dağıdılmış, əhalisi işgəncə ilə qərar edilmiş, qaçqın düşmüşdür. 18-ci ildən sonra Türkiyə və İrandan gəlmə erməni mühacirləri kəndə yiyələnmişdir. İndi erməni kəndidir.

Nəticə/Conclusion.

Muğan Azərbaycanın qədim torpaqlarındandır. Göründüyü kimi, Muğan nəinki bizim dövrümüzdə, hələ çox-çox qədim zamanlarda omonim yer adı imiş. Hazırda Muğan öz ilkin mənasında böyük coğrafi zonanın, düzənliyin adını bildirir. Ərəb coğrafişünaslarının və səyyahlarının əsərlərində Muğan düzü haqqında yox, Muğan şəhəri haqqında danışılır və bu şəhər haqqında deyilənlər indiki Muğan zonasının mərkəzində olmuş məskənə uyğun gəlir. Hazırda Ermənistan ərazisində bu etnonimə rast gəlinə də, əvvəllər bu torpaqlarda da azərbaycanlılar yaşamış və zorla öz doğma torpaqlarından çıxarılmışlar.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bayramov, A. (1996) Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şorəyel, Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). – Bakı: Elm. – 250 s.

2. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (1995). – Bakı: Gənclik. – 464s.
3. Məşədiyev, Q. (1990) Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. – Bakı: Elm. –148s.
4. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. (1987) Toponimikanın əsasları. – Bakı: Maarif. –204s
5. Гейбуллаев, Г. (1986) Топонимика Азербайджана. – Баку: Элм. –192с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 08.06.2024

Qəbul edilib 25.06.2024

Nəşrə tövsiyə edib Mirvari İsmayılova
filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.30.

QAYI TÜRKLƏRİNİN ANADOLU VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI İZLƏRİ

Türkan Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
<https://ORCID.org/0009-0006-0318-7642>
disser083@gmail.com

Xülasə

Qədim türk boylarından biri olan qayı ulusu Oğuz xanın şəcərəsi Rəşiddədin Fəzlullahın “Oğuznaməsində” Nuh peyğəmbərin oğlu Yasəf (Yafət) oğlu Türkün nəslə kimi deyil, Olcaytu nəslə kimi göstərilir. Fəqət Oğuz xanın altı oğlu var idi və onlar iki nəsil qolunun törədiciləri idilər. Gün Xan, Ay Xan və Dəniz Xan bir nəsil qolunun əcdadları hesab olunurlar.

Belə ki, XIII əsrin ortalarında oğuzların qayı tayfasının başçısı olmuş Ərtoğrul Qazi Osmanlı Ərtoğrul dövlətinin qurucusu Osman bəyin atasıdır. Monqol işğalı zamanı onun atası Süleyman bəyin Fərat çayını keçərkən faciəvi halda boğulduqdan sonra oğuz türklərinin qayı boyunun başına oğlu Ərtoğrulun keçdiyi deyilir. Bir Bizans aliminin fikrinə görə, Ərtoğrulun atası Süleyman bəy yox, Gündüz Alp olub. Ənvərinin “Düsturnaməsi” kimi önəmli əsəri bu faktı təsdiq edir. Bu mənada xüsusən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş və üstündə “*Osman bin Ərtoğrul bin Gündüz Alp*” yazısı (legenda) olan bir sikkə tarixi qəbalə (yaş kağızı) kimi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Anadolu, Qərbi Azərbaycan, Cunni mağarası, qayı boyu, qayı damğası.

TRACES OF THE KAYI TURKS IN ANATOLIA AND WESTERN AZERBAIJAN

Turkan Askerova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The Kayı tribe, one of the ancient Turkic tribes, is mentioned in Rashid al-Din Fazlullah's "Oghuzname" as descending not from Yasef (Japhet), the son of Noah, but from the lineage of Olcaytu. However, Oghuz Khan had six sons who were the founders of two lineages. Gun (Sun) Khan, Ay (Moon) Khan, and Deniz (Sea) Khan are considered the ancestors of one lineage.

In the mid-13th century, Ertoghrul Gazi, the leader of the Kayı tribe of the Oghuz, was the father of Osman Bey, the founder of the Ottoman state. During the Mongol invasion, it is said that Ertoghrul took over the leadership of the Kayı tribe after the tragic drowning of his father, Suleyman Bey while crossing the Euphrates River. However, according to a Byzantine scholar, Ertoghrul's father was not Suleyman Bey but Gunduz Alp. This fact is confirmed by an important work like Enveri's "Dusturname." In this context, a coin discovered during archaeological excavations, inscribed with "*Osman bin Ərtoğrul bin Gündüz Alp*" stands out as a historical document.

Keywords: Anatolia, Western Azerbaijan, Cunni Cave, Kayı tribe, Kayı seal.

СЛЕДЫ КАЙЫ ТЮРКОВ В АНАТОЛИИ И ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Тюркан Аскерова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Племя кайы, одно из древних тюркских племен, упоминается в "Огуз-наме" Рашид ад-Дина Фазлуллы как потомки не Яфеса (Иафета), сына Ноя, а как потомки Ольджайту. Однако у Огуз-хана было шесть сыновей, которые были основателями двух родов. Гюн-хан, Ай-хан и Дениз-хан считаются предками одной из линий.

Так, в середине XIII века, Эртогрул Гази, ставший главой племени огузов, является отцом Осман-бей, основателя Османского государства Эртогрула. Говорят, что после того, как его отец Сулейман-бей трагически утонул при переправе через реку Евфрат во время монгольского нашествия, его сын Эртогрул стал лидером тюрков-огузов. Однако, по мнению византийского историка отцом Эртогрула был не Сулейман-бей, а Гундуз Алп.

Это подтверждают также «Дустурнама» Анвари и важный исторический труд. В этом смысле монета с легендой (с надписью) «Осман-бин Эртогрул-бин Гундуз Альп» на ней, обнаруженная в результате археологических раскопок, привлекает внимание как историческая каббала («свидетельство о рождении»).

Ключевые слова: Анатолия, Западный Азербайджан, пещера Джунни, племя кайы, клеймо кайы.

Giriş/Introduction.

Qayı boynun səlcuqlara məxsus olduğu və *qınıq* boyundan sonra ikinci yerdə durduğu barədə hələ XI əsrin böyük türkloqu Mahmut Kaşqari özünün “Divanü-Lügət-it Türk ” əsərində qeyd edir və adını “*Qayığ*” şəkilində yazırdı [Kaşgarlı, 1975:144-145]. Kaşgari Mahmud əsərində oğuzların türkmən olduqlarını və bunların 22 bölgüdən yaranmasını göstərir [Kaşgarlı, 1975:144, 145]. Lakin Əbdülqazi Bahadır Xan “*Şəcərəyi-Tərakimə*” əsərində Oğuz xanın böyük oğlu Gün xanın oğlanlarından birinin Qayı xan olduğunu və boy da babalarının adlarını daşdığını qeyd edir [Bahadır Xan, 1996:245].

Türk xalqları tarix səhnəsinə çıxdıqları vaxtdan etibarən heyvanlarına, istifadə etdikləri qab-qacaqlarına, tikdirdikləri kiçik və ya böyük memarlıq əsərlərini öz tayfalarının şərəfinə adlandırmağı sanki ənənə halına gətirmişlər. Anadolunun və Qafqazın fəthində, məsələn, iştirak edən türk boyları o yerlərə çox vaxt öz qəbilələrinin adlarını verirdilər. Bu tayfaların ən nüfuzlularından biri türk boyu olan “*Qay*” tayfasıdır. Araşdırma zamanı qayı tayfasının özünə məxsus xüsusi damğası olduğunu görürük. Onun təkcə damğa kimi deyil, həm də damğa motivi kimi istifadə edildiyinin də şahidi oluruq.

Oğuz Kağan dastanına görə və artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi də, Qay və ya *Qayı* (Kayı) boyu oğuzların 24 boyundan (qəbilsəsindən) biri olub- Mahmud Kaşgarlıya görə isə 22 oğuz boyundan ikisi Rəşidəddinin siyahısındakı tək şahin, daha doğrusu, şahinlərin ən böyüyü olan qızılquş simvolu ilə işarələnib. Qayı, sağlam mənasından əlavə, həm də güc, qüvvət, qüdrət sahibi deməkdir. Qayı boyunun damğası üç ox və bir yaydan ibarətdir. Atası Gün Xan, babası Oğuz xan olan Qayı xan bu boyun ilk atasıdır. Qayılar Anadoluya gələn tayfalardan biri kimi, ilk olaraq yarımadaının Əxlət bölgəsində məskunlaşmışlar.

Tarixi faktlar göstərir ki, Səlcuq sultanı Ələddin Keykubad bu dövrdə köçəri həyat yaşayan Qayı tayfasının çox hissəsini Anadolunun əsasən, Viranşəhr, Karaçadağ, Van və Ərzurum şəhərlərində, həmçinin türkmənlərin qədimlərdən

yaşadıqları Suriyanın Hələp şəhərində, az bir hissəsini isə İranın Şiraz və Fars körfəzi sahillərində və Azərbaycanın Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşdir. Oğuz türklərindən Qayı boyunun damğasını daşıyan və qurban heyvanının şəkildə də öz əksini tapmış birinci yazı, mətnə verildiyi kimi (daş abidələr) ətraf kəndlərinin birində rast gəlinmiş hansısa yoluxucu xəstəliyinə qarşı qorunma məqsədi daşımış və Tanrıya yönəldilmiş əski oğuz türkcəsi ilə yalvarışdır.

Qayı boyunun qayalar üzərində Egeki (Allahı) anması və ondan imdad diləməsinə aid yazı özünün qədimliyi, dialekt zənginliyi və fərqliliyi ilə olduqca maraqlıdır:

Qayı türklərinin daş üzərində yazılmış yazıları.

Dilinin xüsusiyyətlərinə görə həmin yazı “*əski türkcədir*” və bu səbəbdən də onu nəzəri cəhətdən eramızın VI-IX əsrlərinə (500-800-cü illər) aid etmək olar. Bu gün *Qayı* daş abidələrində rast gəlinən qədim yazı sistemi onları oxuya bilən hər kəs, xüsusilə də türklər üçün çox səlis, aydın bir dildədir.

Qayı türklərinin daş üzərində yazılmış yazıları.

“Egeki, köyün alın elt, ig esig al!

Buñ isiş aç Êş, iş! Es alı es; u i[y] Êgeki!”

Egeki – [Sən ey] Xilaskar! Göylərin qabağın incə et!

Yəni Göylərə səbr ver!

Uçan qayaların səmtini dəyiş!

2-ci xətt:

Bunga (krizisə) işış aç (ışığ aç!.. Şəfəq saç!)

Dost, iş [gör]! Es (əs üstümüzdə əs və ya külək kimi əs) [amma] ali (xeyirxahlıqla əs), [Ey] yiy (ulu) Xilaskar!

Lüğət: Ege – opekun. Köying burada kənd deyil, Göy – Nebo deməkdir. Esik – geoloji termin olub, yerdə çatdan sonra yerin dəyişməsinə, hərəkətinə, dağ süxurlarının qoparaq aşağı yuvarlanmasına deyilir.

İg – isə səmdir.

2-ci xətt:

Bun – krizis, çıxılmaz vəziyyət; isış – IŞIŞ dır – ışığ, şəfəq. parlaqlıq.

Görünür ki, yerin sakinləri Ərzrumda zəlzələ-vələvələ ilə qarşılaşıblar.

Kaşğari Mahmud lüğətində Qayı damğasını aşağıdakı şəkildə verir:

Anadolunun Ərzurum vilayətində Karayazı rayonu Salyamaç kəndindən 6 km şimal-şərqində Cunni mağarası yerləşir. Erkən dövr Anadolu türk tarixi baxımından mağaranın əhəmiyyəti və dəyəri böyükdür. Bu mağara üzərində ilk elmi araşdırmalar 1962-ci ildə alman və türk tədqiqatçılarından müvafiq olaraq, professor Herman Vary və professor İsmayıl Yalçınlar tərəfindən aparılmışdır. Bu tədqiqatın nəticəsində professor H.Vary 1968-ci ildə alman dilində *“Şimal- şərq Anadoluda qədim türk qaya şəkilləri”* adı altında məqalə nəşr etdirmişdir [Saltaoğlu, 2018:112].

Türk dilində ilk dəfə Cunni mağarası haqqında professor Həmid Zübeyir Koşay Türk Etnoqrafiya jurnalının XI -ci nömrəsində *“Şimal-şərqi Anadoluda qayalarına həkk olunmuş köhnə türk işarələri”* adlı məqalə çap etdirmişdir.

Bu məqalədə prof. H.Z.Koşay qeyd edir ki, Cunni mağarasının Anadolu türk tarixi baxımından böyük əhəmiyyəti və dəyəri olmayan mənbədir. Belə ki, mağara divarlarına tarixən mövcud olmuş və bəziləri bu gün də var olan *bügdüz, avşar, çepini, bayandur, salur, yıva, əymür, qayı* və müxtəlif oğuz tayfalarına məxsus çox sayda damğa və simvolları həkk olunub. Oradakı dağ keçisi və at şəkilləri ilə yanaşı, 12 oğuz tayfasının nişanələri kimi mağaranı bəzəyən bu sarı rəngli damğalar oğuz boylarının çox qədim rəmizləridir.

Digər etnoslar kimi, qayılar da lap qədim zamanlardan Anadolu bölgəsindəki varlıqlarını qayalar üzərində sənədləşdirirdilər. Maraqlı burasıdır ki, hələ islamdan çox qabaq qədim Cunni mağarası ətrafında məskunlaşmış oğuz tayfaları özlərinin türk inancları çərçivəsində oranı müqəddəs sayır və ona ziyarətə dururdular.

Bu gün də Azərbaycan türk ulusunun və digər türklərin mağaraları ziyarət etməsi, onların içində Tanrıya şükran və dualar yetirmələri türk geni ilə gələn inamın əyani sübutudur (*Qan damarda axır – qanda qan axmır!*)

Azərbaycan türklərinin ilk əcdad tarixinin başlanğıcına bu kontekstdən yanaşılsa, məlum olur ki, Müqəddəs *“Mağara-ev”* ilk yaranışdan insan olaraq doğulan, milyon illər arxada buraxan əcdadlarınızın nəsli tarixini zaman-zaman yaşadan Müqəddəs Ocaqdır [Tağıoğlu, 2023:7]. Burada aşkar edilmiş oyma yazıların məzmunundan belə bir müqəddəsliyin təqdir edildiyi aşkar şəkildə

görünür. Tanrı (Tenqri) dininin müqəddəs əraziləri sayılan türk qayaüstü rəsm formalarına baxdıqda da, biz, qədim türklərə məxsus oyma (runik) yazılarda dua mətnlərinə rast gəlirik.

Görkəmli türkoloq, professor Həsən Mirzəyev “*Qərbi Azərbaycanda Dərələyəz mahalı*” adlı tədqiqat əsərində haqlı olaraq bu haqda yazır: “Qayalı Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda kənd adıdır. Qayalı toponiminin mənşəyinə gəldikdə demək lazımdır ki, *Qaya* toponimi qaya, daş anlayışı ilə bağlı deyil. Bu türk ellərində geniş yayılan və Mahmud Kaşğarının lüğətində böyük türk tayfası kimi qeydə alınan “*Qayı*” tayfasının adı ilə bağlıdır. Əslində bu Qayalı yox, Qayılı mənasında başa düşülməlidir. Bu tayfanın adı ilə bağlı Türkiyədə çoxlu sayda kəndlər vardır [Mirzəyev, 2004: 352].

Professor Mahirə Hüseynova isə “Qərbi Azərbaycan paleotoponimləri Azərbaycan türkünün etnoyaddaşının ən möhtəşəm abidəsi kimi” məqaləsində Qayı etimologiyasına toxunaraq ona fonetik izah verir. İstər Qərbi Azərbaycanda, istərsə də türk xalqları yaşayan digər bölgə və coğrafiyalarda “*ayı*” komponentli toponimlərin əksəriyyətinin yaşı 600 min ildən çoxdur, Mahmud Kaşğarının 24 oğuz tayfasından biri kimi qeydə aldığı *Qayı (Kayı)* etnoslarının yaranış tarixi 2000 il əvvəldən uzağa getmir. Aşağı paleolit dövrünün dil yadırgarı olan “*ayı*” sözündə türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq, y-z əvəzlənməsi və q, x samit əlavələri baş vermiş, nəticədə, ayı sözü azıx, azux, azıq, ayık, ayı fonetik tərkiblərində türk dilləri və dialektlərində sabitləşmişdir [Ergen, 2007:19].

Bəzi yanlış məlumatlara görə, Qayılı adı verilən kəndlərin *qay* boyları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə ad daşıyan yaşayış məskənlərinin adları guya ərazinin qayalıq olması ilə əlaqədar olub. Fəqət Qay boylarının məskən salıqları kəndlər heç qaya da olmayıb. Bu toponimlərin Qay boyunun tarixi izləri olduqları şübhəsizdir. Əli Yazıcıoğlun “*Səlçuqnamə*” əsərində bəy seçilərkən Osmanın verdiyi mərasimdən bəhs edilir. Osman Qazi bəy seçilir, digər bütün Qayı boylarının bəyləri bu seçimdən sonra gəlib ağır yüklər daşıyardılar, torpağı öpüb, dəvə südündən hazırlanan qırmızı içki növü olan kimran içərlərdi [Yazıcızadə, 2008:7].

Qərbi Azərbaycanda Qay boylarının izləri.

Butun bunlar onu deməyə əsas verir ki, Qay boylarının izləri bütöv Azərbaycanın mərkəzi olan Qərbi Azərbaycanın bir neçə kəndində özünü qorumaqdadır. Haylar mövcud olmuş toponimlərimizi nə qədər dəyişsələr də, tarixi yaddaşımız onları qoruyub saxlayır. Burada qəsdən *erməni kəlməsini qəsdən qeyd etmirik*. Çünki cisimlərində mərdlik, igidlik, ərđəmlik daşıyan *ərmən*

və ya *ermənlər* qədim türk etnosları olmuşlar. Və adların özləri də elə bu anlamın ifadəsidir. Bunların haylarla yaxın və ya uzaq heç bir əlaqəsi olmayıb, yoxdur. Bu qədim türk adları gəlmələr tərəfindən süni və uydurma şəkildə mənimsənilsələr də, öz ilkin soyköklərinin cəmərdlik əmsalını itirmir və itirməyəcəklər.

Tədqiqatçı İbrahim Bayramov “Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri” əsərində “*Qay*”, “*Kayı*” boyları ilə bağlı aşağıdakı toponimləri təhlil edir:

Qayqulu Düzkənd – İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indi Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda kənd. Qızılqoç (Qukasyan) rayonu yaradılana kimi - 31 dekabr 1937-ci ilə kimi Ağbaba rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur. Kəndin adı ermənilər bura köçürüləndən sonra dəyişdirilib *Düzxaraba* edilmişdir. Adından da özünü ifadə etdiyi kimi, bu toponim oğuzların qədim tayfalarından olan qayı etnonimidir.

Qulu şəxs adından, relyef bildirən düz və kənd sözlərindən əmələ gəlib “qayı tayfasından olan Qulunun düzdə saldığı kənd” mənasını bildirir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Erm. SSR AS RH-nin 12.XI.1946-cı il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Artaşen qoyulmuşdur. Qayıqulu – İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki *Qızılqoç*, indiki Qukasyan rayonu ərazisində kənd adı olub. Mənbələrdə Qızılqoç rayonunun ərazisi kimi göstərilir. Kəndin adı Qayqulu kimi də göstərilir. Toponim oğuzların qayı tayfasının adı ilə Qulu şəxs adı əsasında əmələ gəlib “Qayı tayfasından olan, Quluya məxsus kənd, yaşayış yeri” mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Erm. SSR AS RH-nin 12.XI.1946-cı il fərmanı ilə dəyişdirilib Hartaşen qoyulmuşdur [Bayramov, 2002:83].

Batar – Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Sisyan rayonu ərazisində kənd olmuşdur. Kənd dağlıq yerdə, Min çayının sağ sahilində yerləşmişdir. Toponim qayı türklərinə mənsub olan *padar* (batar) tayfasının adı əsasında əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir [Bayramov, 2002:60].

Qayqocalı – İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indiki Axta (Razdan) rayonunda kənd. Rayonun şimal-şərqində, Böyük çayın sol sahilində, Tej dağının cənub ətəyində yerləşir. Kənd sonralar mənbələrdə Dədəqışlaq, Miskin, S.Vurğun və Axundov (M.F.Axundov – İ.B.) kimi qeydə alınmışdır. Toponim Qayqocalı şəxs adına mənsubluq bildirən *-lı* şəkilçisinin qoşulması əsasında əmələ gəlib ki, bu da, “Qayqocaya məxsus ərazi, yaşayış məntəqəsi” deməkdir. Qayqoca sözünün birinci tərəfi türklərdən bir bölük olan qay etnonimindən və Qoca şəxs adından ibarətdir [Bayramov, 2002:83]. Toponimin

ikinci komponenti olan Qoca şəxs adı. “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında da “*Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Uşun Qoca oğlu Səkrək, Qanlı Qaca oğlu Qanturalı, Qazılıq Qoca oğlu Yeynək*” antroponimik modellərində əksini tapmışdır Deməli, Qayqocalı toponimi bilavasitə, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanı ilə bağlı yaranmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. *Qayqulu Ciftəli* – İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indi Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda kənd. Kəndin adı erməni mənbələrində Ciftəli kimi qeyd edilmişdir [Bayramov, 2002:83].

Toponim oğuzların Qayı etnonimindən, Qulu şəxs adından və mənsubluq bildirən *-lı* şəkilçisinin qoşulduğu “mal-qoyun bəslənən yer” mənasında işlənən cift sözündən əmələ gəlib “qayı tayfasından olan Quluya mənsub mal-qoyun bəsləndiyi yer” mənasını bildirir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Erm. SSR AS RH-nin 12.XI.1946-cı il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Zuyqaxpyur qoyulmuşdur [Bayramov, 2002: 83].

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”da: “Qorqud ata ayıtdı: Axır zamanda xanlıq yenidən *qayıya* keçəcək, bu xanlığı heç kim əlindən almayacaq ta ki, axır zaman olub qiyamət qopana qədər. Bu dediyi Osman nəslidir (ifadələrindən istifadə edərək qayıların siyasi gələcəyi haqqında ciddi məlumatlar vermişdir) [Ergen, 2016:29].

Rəşidəddin özünün “*Cami'üt-Təvarih*” adlı əsərində qayı boyunu oğuz soyunun ən hörmətli və möhtəbər tayfası kimi təsvir etmişdir [Rəşidəddin, 1374:39].

Rus tarixçisi və türkoloq B.B.Bartold oğuz boylarının dövləti idarə etməsində qayı boyunun ön planda olduğunu diqqətə çəkir. Əlavə olaraq qeyd edir: “Sultan Səncər dövründə oğuz adət-ənənələrinə ciddi əməl olunurdu. Tayfanın sağ qolundan baş ağanın *qayı* və *bayat* tayfalarından, sol qanadın başının isə *bayandur* və *peçenək* boyları seçilirdilər [Бартольд, 1973:575].

Həqiqətən də, coğrafi adlar onun kim tərəfindən verildiyini bildirən ən canlı şahiddir. Hər hansı bir ərazidə var olan bu coğrafi adlar xalqın dil, mənsubiyyət və tarixi coğrafiyasını müəyyənləşdirən faktlardır.

Anadolu türk tarixi baxımından böyük əhəmiyyəti və buradakı oyma yazılar buradakı oğuz damğalarından başqa dəyərini daha da artırır. TRT televiziyasının keçmiş prodüser-direktoru, araşdırmaçı mərhum Sərvət Somuncoğlu, 2006-cı ildə “Qarlı dağlarda sirr” sənədli filmi Ərzurumun Cunni mağarasına həsr etmişdir. Çəkilişlərində o təsvirə vardığı divar yazılarını geniş şəkildə elmi ictimaiyyətə çatdırır [Saltaoğlu, 2018:816, 827].

Türkoloq Fuad Köprülü “*Osmanlıların etnik kökeni*” adlı tədqiqat əsərində qayı boyu haqqında yazır: İndiki Anadoluda 24 oğuz tayfasının adını daşıyan

yüzlərlə kənd və yer var. Nümunə olaraq, şimal Azərbaycandan başlayaraq şərq və cənubi Anadoludan, nəhayət, qərbi Anadolu və Trakiyada bəzi qayı kəndlərini göstərmək olar. Görünür ki, əsrlər boyu müxtəlif mərhələlərdən keçən Anadolunun fəthi və türkləşməsi zamanı qayı tayfasının fə digər oğuz boyları kimi şərqdən-qərbə doğru irəliləyərək Anadolunun türk yurduna çevrilməsinə zəmin yaratmışdır. Bugünkü Anadolu toponimikasının bizə göstərdiyi fakt ondan ibarətdir ki, qayılarda digər oğuz tayfaları kimi ilk istila dövrlərindən başlayaraq şərqdən-qərbə məskunlaşma siyasətini həyata keçirmişlər [Köprülü, 1925:71].

Nəticə/Conclusion.

Anadolunun və Qərbi Azərbaycanın Türkün vətəni olması prosesində mühüm rol oynamış Qayılar (Kayılar) türk quruculuğunun ən güclü və şərəfli abidələrindən (dövlətindən) olan Osmanlı İmperatorluğunun və Qızılbaş dövlətinin özəyini təşkil etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu dövlətlərin əsrlər boyu geniş bir coğrafiyada hökm sürməsi də məhz qayıların varlığı sayəsində olmuşdur. Bu kontekstdə qayıların Anadoluya, Qərbi Azərbaycana, Şiraza və Fars körfəzi sahillərinə gələrək türk mədəniyyəti və siyasi quruluşunda izlər qoyması danılmaz bir həqiqətdir. Mənbələrdə oğuz boylarının ən zədəgani kimi təsvir edilən qayı tayfaları əsrlər boyu öz milli və ənənəvi quruluşlarını qoruyub saxlamış, türklük əsasında yerləşdirilmişdir. Onların yaratdıqları bu irs, bu kök türk imperatorluğu daxilində özünəməxsus kimlik qazanmış, daha geniş bir əraziyə yayılaraq varlığını davam etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bahadır Han, Ebulgazi (1996). “Şecere-i Terâkime” (Haz. Zühal Kargı Ölmez). (Türkmenlerin Soy Kütüğü). – Ankara: – 176 s.
2. Bartold, V.V. (1975). Kaşgarlı Mahmud. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. – 237 s.
3. Bayramov, İbrahim (2002). Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. – Bakı: Elm. – 346 s.
4. Bozkurt, Fuat (2012). Kâşgarlı Mahmûd. “Dîvânü Lugat-it-Türk.” Türk Dili Divanı. Çeviri Uyarlama Düzenleme. – Konya: “Eğitim Yayınevi”. – 387 s.
5. Ergen, Muhamed (2016). Dede Korkut Kitabı. – İstanbul: – 762 s.
6. Kaşgarlı, Mahmud (1975). Divanü Lügat-it-Türk Tercemesi, I c. (Çev. Besim Atalay) (1992). Ankara; Bartold. V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara.
7. Köprülü, Mehmed Fuad (1925). Kayılar. – İstanbul: Türkiyat Mecmuası,

I basım.

8. Mirzəyev, Həsən (2004). Qərbi Azərbaycanda Dərələyəz mahlı. – Bakı: Elm . – 432 s.

9. Reşideddin, Fazlullah (1374). “Cami’üt-tevârih”. – Təhran: – 245s.

10. Saltaoğlu, Cengiz (2018). Ural-Altaische Jahrbücher, Band 40, Heft 1-2, “Alttürkische Felszeichnungen in Nordost Anadolu” başlığı ilə. (Erzurum Karayazı Cunni Mağarası. – Oğuz Türkleri Kayı Boyundan Adsız Yakarış ve 2. Oğuz Türkleri Çepni Boyundan Anuş İçin Hanımı Çiçek’in Anma Yazıtı). – 816 s.

11. Tağıoğlu, Əjdər (2023). Zəngəzur toponimlərinin qədim etnogenez tarixi. – Bakı: Elm və təhsil. – 155 s.

12. Yazıçızadə, Ali (Yazıçıoğlu) (2008). Tevârîh-i Âl-i Selçuk Oğuz-Nâmes’si” (Abdullah Bakir). – 563 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub

09.08.2024

Qəbul edilib

15.08.2024

Nəşrə tövsiyə edib

Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.16.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ YAŞAYAN TARİXİMİZ

Həmzə Əliyev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-2344-8388a>
hemze.aliyev1965@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan xalqı bu yurdda yaşamış ulu babalarımızın bugünkü varisidir. Qədim əcdadlarından miras qalmış mənəvi sərvətlərini – tarixini, mədəniyyətini və dilini göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamaqla öz varlığını təsdiq edən xalqımız uzun bir tarixi yol keçmişdir.

Dilin və xalqın tarixinin dərin qatları ilə bağlı olan bir sıra əlamətlər bu gün canlı dildə və xalq yaradıcılığında yaşayır. Qərbi Azərbaycan şivələri də tükənməz bir xəzinədir. Əsrlərin dərinliyindən gələn bu söz xəzinəsi xalqın müdrik və işıqlı zəkasını, qədim və zəngin dilini göstərir.

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın yalnız bir bölgəsinin – Loru-Pəmbək bölgəsinin şivə sözlərindən bəhs olunur. Çünki həmin bölgəmizdə elə sözlər var ki, min illərdən qalma qala təki qədim və qiymətli. Yəni bir kəlmə sözlə min il bundan qabağın tarixi qapılarını açmaq mümkündür. Loru-Pəmbək zonasına məxsus müxtəlif tipli sözləri müəyyən edib, onların işlənmə məqamlarına toxunulmuş, həmçinin həmin şivələrdə mövcud olan atalar sözü və məsəllərdə həmin sözlərin bir növ “şahidliyi” təsdiqlənmişdir. Eyni zamanda həmin şivədə mövcud olan sözlərin digər şivələrdə (məsələn: Yardımlı, Şəki, Masallı) izlərinə dair nümunələr də verilmişdir.

Açar sözlər: mənəvi sərvətlər, nahiyyə, şivə, dialekt, işlənmə dairəsi.

OUR HISTORY LIVING IN WESTERN AZERBAIJANI DIALECTS

Hamza Aliyev

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The Azerbaijani people are today's heirs of our great-grandfathers who lived in our country. Our nation, which asserts its existence by preserving its spiritual wealth – history, culture, and language – inherited from its ancient ancestors, has passed a long historical path.

Several signs related to the deep layers of the history of the language and people live today in the living language and folk creativity. Western Azerbaijani dialects are also an inexhaustible treasure. This treasure of words from the depths of centuries shows the wise and enlightened intelligence of the people and the ancient and rich language.

The article talks about dialect words of only one region of Western Azerbaijan, the Loru-Pambak region. Because there are such words in that region that are as ancient and valuable as the thousand-year-old castle. To make a long story short, it is possible to open the historical thousand-year-old doors. In the article, various types of words belonging to the Loru-Pambak zone were identified, their processing points were touched upon, and a kind of "testimony" of these words in proverbs and proverbs existing in those dialects was confirmed. At the same time, examples of traces of words in that dialect in other dialects (for example: Yardimli, Shaki, Masalli) are given.

Keywords: spiritual resources, region, accent features, dialect, scope of development.

НАША ИСТОРИЯ, ЖИВУЩАЯ В ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Гамза Алиев

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Азербайджанский народ является сегодняшним наследником наших прадедов, живших в нашей стране. Наш народ, утверждающий свое существование путем сохранения своего духовного богатства – истории, культуры и языка, унаследованного от древних предков, прошел долгий исторический путь.

Ряд знаков, связанных с глубинными пластами истории языка и народа, живут сегодня в живом языке и народном творчестве. Западно-азербайджанские диалекты также являются неисчерпаемым сокровищем.

Это сокровище слов из глубины веков показывает мудрый и просвещенный интеллект народа, древний и богатый язык.

В статье говорится о диалектных словах только одного региона Западного Азербайджана, региона Лору-Памбак. Потому что в этом регионе есть такие слова, которые являются такими же древними и ценными, как тысячелетний замок. Короче говоря, можно открыть исторические тысячелетние двери. В статье были выявлены различные типы слов, принадлежащих зоне Лору-Памбак, затронуты точки их обработки и подтверждено своеобразное «свидетельство» этих слов в пословицах и поговорках, существующих в этих диалектах. В то же время приводятся примеры следов слов этого диалекта в других диалектах (например: Ярдымлы, Шеки, Масаллы).

Ключевые слова: духовные ресурсы, регион, акцентные особенности, диалект, масштабы развития.

Giriş/Introduction.

Azərbaycan xalqı Qədim Oğuz yurdunda – Qərbi Azərbaycanda yaşamış ulu babalarımızın bugünkü varislərindəndir. Qədim əcdadlarımızdan bizlərə miras qalmış mənəvi sərvətlərindən biri də onun dili və şivələrdə yaşayan sözlərdir.

Dilin və xalqın tarixinin elə mərhələləri də olur ki, bunlar müxtəlif səbəblər üzündən yazılı mənbələrdə əks oluna bilmir. Ancaq belə səhifələr tarixin qaranlığında izsiz, əlamətsiz yol olub getmir, onların müəyyən hissəsi xalq təfəkküründə, dildə, xüsusən şivələrdə yaşayır.

Şivələrimizdə elə sözlər var ki, min illərdən qalma qala tək qədim və qiymətlidir. Bir kəlmə sözlə min il bundan qabağın tarixi qapılarını açmaq da mümkün olur.

Şivə sözləri sanki qulluğa, qayğıya ehtiyacı olan ən ulu, ən yaşarı ağacdır ki, kökləri içimizdədir. Məhz dil də, dilin ifadə elədiyi düşüncə də övlad kimi qandan, gəndən gələn canlı bir duyğudur.

Xalqın danışdığı dil, onun yaratdığı ədəbiyyat tükənməz bir xəzinədir. Əsrlərin dərinliyindən gələn bu sözlər xəzinəsi xalqın müdrik və işıqlı zəkasını, qədimliyini və zənginliyini göstərir. Məqalədə Qərbi Azərbaycanın bir hissəsini təşkil edən Loru-Pəmbək zonasında işlədilən bəzi sözlərə nəzər yetirməyi, üstünlük verməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Yeri gəlmişkən, onu da xatırladaq ki, məşhur türkoloq N.A.Baskakov adı

çəkilən bölgədə olmuş, bölgənin zəngin dil faktlarını öyrənmək üçün bir neçə il tədqiqat da aparmışdır.

Həmin sözlərin bir qisminin işlənmə məqamlarına diqqət yetirək:

Ağroy-Ağrov: **Ağroy (ağrov)** oldum deyirlər. Yəni, dəhşətli dərəcədə qorxdum deməkdir. **Ağroy-ağrov** sözü diksinməyi, şəksənməyin dəhşətini, gücünü, bir anlığa da olsa, dözülməzliyini ifadə edir.

Çömələn: Xəstəlik adıdır. Daha çox toyuq-cücə, quş xəstəliyi nəzərdə tutulur. El arasında uşaqlar üçün tez-tez işlənən belə bir qarğış var: “Görüm sizi **çömələn** aparsın”.

Dırda: Belində əyrisi-şişi olan adam. Məsəl var: “Dərdə **dırda** neyləsin”.

Karsala: Ağır eşidən adamlara deyirlər.

Munqov: Burnunda danışan adamlara deyirlər.

Pıçırqan: Barmaqyarası.... Ayaq barmaqlarının arası yara bağlayanda adına “pıçırqan” deyirdilər. Deyirdilər ki, bu xəstəlik ayaqyalın gəzməkdəndir.

Suruğvat: Aciz və key. Gec hərəkətə gələn. Qarğış edərlər. “Gözüm səni suruğvat qalasan” və yaxud “suruğvat öl səni”.

Yağır: Döyənəyin açdığı yara...

Yəhər, palan eyni yerdən vurur, döyür, olur döyənək. Yağır döyənəkdən sonra başlayır.

Zağar: Balacaboy, kinli adam. Məsəl var: “**Zağar** yerin altından baxar”.

Ciri: Dırıbaş, cəld, bütün vəziyyətlərdən qurtulmağı bacaran adamlara deyirlər.

Dambat: Özünü dartan, dik gözən adamlara deyirlər, çünki söz daha çox mənfi mənanı ifadə edir.

Xınamı: Quda mənasında işlənir.

İrsiz: Elm arasında belə bir deyim var:

“**İrsiz** oğuz, arsız qız”. İrsiz sözü daha çox utanmaz, üzlü oğlanlara aiddir.

Qaxtağan: Qapı-qapı gözən yurdsuz, yuvasız adamlar. Daha çox ermənilər nəzərdə tutulur. Türkiyə türkcəsində də, gürcü dilində də həmin mənada işlənir.

...**Qaxtağanı:** xalxı

Qıldıqsız: Məzhəbsiz, heç nəyə inanmayan, inad və tərs adamlara deyirlər.

Qılıq: Bu cür, belə sözünə qarşıdır. “Koroğlu” dastanında Eyvaz deyir: “Baba, bu qılıqda çovdar olmaz, ay olmaz. Sözün başqa sənə çalarları da yaşayır. Xasiyyət mənasında da işlənir. Məs: Çox qılıqlı adamdır. Yəni mehriban, hamı ilə dil tapan.

Qırım: İfadə var: “Qırımnan bildim ki, məni vuracaq”. Vəziyyəti hazırlığı,

durumu, durmağı, görkəmi və s. sözlərin hamısının birgə ifadə etdiyi mənanı tək bir söz – qırım sözü uğurla bildirir.

Qulğuna: Araqatan, xəbərçi, araya dava salan. Deyərlər: “Bir qulğuna, min qırğına səbəbdır”.

Latayır: Kiminsə adına söz qoşmaq, böhtan, təhqirli sözlər demək.

Ləlik: Nəyəsə tamarzı qalmaq. Belə ifadə var: “Əvvəl bəyənmirdi, indi ləlik düşüb”. Yəni yalvarır.

Lələyün: Acgöz, tamahkar, yalvarıb dil çıxardan, yedikcə yemək istəyən adam. Ona görə də məsəl var, deyərlər: “Aşıq sözündən doymaz, lələyün gözündən”.

Loş: Tənbəl, ağır, məsuliyyətsiz adam. Qoşqu atlarına da loş at deyərlər: İfadə var: “Yaman loş adamdır”.

Belə bir məsəl də işlədilir: “Loş adamın cibi boş olar”.

Pampaq: Əlindən heç bir iş gəlməyən adam. Deyərlər: “Axmaq pampağa iş tapşırdı...”. Məsəl var: “Pampağa, papağı ağırlıq eyləyər...”.

Sülək: Avara. Məsəl var: “**Süleyin** yoldaşı küləy olar”. Sonra deyərlər: “Dədəsi sülənin oğlu dilənər”.

Tosoy: Erməniyə deyərlər – tosoy erməni. Tosoy deyən kimi bilirsən ki, söz ermənidən gedir.

Tutama: Qərb bölgələrimizdə indi də ən çox işlənən sözlərdəndir. Bir az bacarıq, xasiyyət sözünə yaxındır. Deyərlər: “Tutamalı arvad, etibarlı at kişiyyə addır”.

Bulul: Balaca ol tayalarına bulul deyərlər. Deyərlər: “Oğlunu tək qoyma, dul aparar, bululu hul qoyma, yel aparar”. Yəni, dik qoyma.

Cıncır: Vedre sözünün qarşılığıdır. “Əlində cıncır sudan gəlirdi.

Çust: Yumşaq dəridən tikilən ayaqqabı”.

Hərmə: Belə bir qarğış var: “Papağın hərmədə qalsın”. Məncə, evin üstünə atılan ağac-gərən, kərənin üstünə nazik doğranmış ağac materialına pərdi, bunların arasındakı yerə isə hərmə deyirlər. Çox şeyləri qurutmaq üçün ora qoyarlar.

Öynə: Saat mənasını verir. Bir öynə yəni bir saatdan bir.

Pompul: Kəkil, başda saç dəstəsi...

Pompulu huldu gələn.

Cibində puldu gələn

Həm ərlidi, həm ərsiz

Bəs niyə duldu gələn? (tapmaca)

Kəkilli toyuqlara pompullu toyuq deyirlər. Qərb bölgələrimizdə qadın adı.

Bir məqalə çərçivəsində bütöv sözlərdən bəhs etmək imkan xaricindədir.

Qursaq: Mədə. Hövsələsiz, tez əsəbiləşən adama deyirlər: “Çox dar qursaq adamdır”. Bunun tam əksinə, dinc, ağırtahtalı, hər xırda şeyə görə özündən çıxmayan adamlara deyirlər: genqursaq adamdır.

Xırça: Balacaboylu, boynu içinə batıq adam. Məsəl var: “Xırçanın kini kalçaya bəsdir”.

Hüdələk: Nitqi nöqsanlı, tələsik danışan adam. Deyirlər: “Filankəs hüdələdi tökdü, bilmədim nə deyir”.

Oğursaq: Döş xəstəliyinin adı ola bilər. Rus dilində işlənən “Qurdnitsa” sözünə əvəzdir. Quzusu ölmüş qoyunu vaxtı-vaxtında sağmasan, oğursaq olar. Yəni, südü sağılmaz, yelində qalar, xəstələnər. Məsəl var: “Oğursaq tülkü kəndə qaçar”. Balası öldürülmüş ana tülkünün yelinin ağrısı o qədər çox olar ki, nə elədiyini, hara getdiyini bilməz; adama tərəf qaçar.

Daramışcıl: Hər xırda şeydən qazanmağı bacaran, dolanmaq üçün hər yərə baş vuran və əli dolu gələn adamlara deyirlər: “Daramışcıl adamdır”.

Elti: İki qardaşın arvadı bir-birinə eltidir. “Elti-eltidən görər” deyiblər. Belə də deyirlər: “Bu elti elə bilər o elti dünyanı yedi”...

Löyünsüz: Pisniyyət, gözüdoymaz, bununla yanaşı, səliqəsiz, əyni-başı, yeri-yöndəmi pis olan adam... Məsəl var: “Löyünsüzə böyüklük eləmək olmaz”. “Böyüksüh az idi, löyünsüz də gəldi”..., “löyünsüzə nə öynə”, “yeddi öynə löyünsüzü doyurmaz”..., “Löyünsüzü öynə də öy eləmədi”...

Pörnək: Dəstə, nəsil, tay-tuş. Bir vaxtda bir məhəllədə doğulub böyümüş adamlar. Deyilənlərdən: “Biz bir pörnəyik”, “Getdim pörnəyə düşdüm”.

Sirəcəli: Fursət güdən adam. Arxada vurana deyirlər: “Ehtiyatlı ol, sirəcəli adamdır”.

Təvərə: İri dodaqlı adama təvərə deyirlər. İstər qadın olsun. İstər kişi. Ümumiyyətlə, “təvərə” sözü qabarıq, çevrim, dairəvi mənasında işlənir.

Məsələn: Xalçada düz vurulmayan, kobud, qaba, iri ilmələrə deyirdilər: “Təvərə ilmələr”

Tuşqul: Nişançı, atıcı, dəqiq nişan atan adam.

Üzlü, tərs, birinə ilişdikcə, əl çəkməyən adamlar üçün də işlənir. Pah, elə bil quşu tuşqula götürüb, əl çəkmir.

Yanqu: Dikbaş, özündən deyən, lovğa. Yanqır təzə paltar alar, başlayar özünü dartmağa. Əyin-başı lap köhnə ola bilər, amma saçınca darayıb çıxar adam arasına, saçının səliqəsiylə, davranışıyla görünər, çünki yağlanıb daranmış saç köhnə platarla o qədər də tutmur, ikinci tərəfdən, o yerişi ki, yanqır adam yeriyr, əyin-başının yox, saçı ilə yerişidir. Ona görə də deyirlər: “Fikir vermə yanqıra,

az qalacaq anqıra”.

Çüy: Mal-heyvanı hörükləmək üçün yerə-torpağa çalınan mıx-çüy. Ağacdən düzəlir, dəmirdən də. Sərjərdən, avara, gəzərji adamlara deyərlər: “Çüyü çiyində gəzir”.

Darava: Pəncərə dəmiri.

Çatma: Evin üstünü örtmək üçün istifadə olunan ağac materialı, bəzi yerlərdə “mil” deyirlər.

Çılğı: “Cılğı pendiri” ifadəsi var. Dəridə saxlanır, motaldan fərqlidir. Sumaya qarışıq dəridə saxlanır. Xüsusi qaydası var ki, hər adam bilməz, yalnız həmin zonadakı adamlar bilir.

Çörəmz: Yaylaq yerlərində, qaymaqla iləməni qarışdırıb içinə də xarlanmış, yəni qalmış qar qatardılar və adına çörəmz deyərdilər. Dondurma mənasındadır.

Xılı: İtin çoxluğu, yəni sürüsü. Söz var: “Nəyə yığılmırsız it xılı kimi”. İt xılı, köpək sürüsü.

Latayır: Kiminsə adına söz qoşmaq, böhtan, təhqirli söz demək, ayamalar uydurmaq...

Adi danışıklardan: “O hasardan bu hasara mənə latayır deyir”.

Tutuq: Asanlıqla ələ gəlməyən, “hə”sini almaq mümkün olmayan qadınlara deyərlər: “Baş qoşma, o sənə tutuq verməz”.

Yüyücü: Daha çox mürdəşir mənasında işlənir. Ağır eşidənlər, daha doğrusu, eşitmək istəməyənlər üçün deyərlər: “Qulağına yüyücü barmağı girib, niyə eşitmirsən?”

Çarıt (Silənc): Qab əsgisi. Deyirlər: “Filankəs çarıt kimi həmişə bulaşmış içindədir”.

Cecək: Hər şeyin ovuntusu-qırıntısı. Cürçülərin işlətdiyi “caca” sözü də bu sözdəndir. Məsəl var: “Çiçəyin cecəyi olmaz”. Qazanca gedib boş gələn, əli tutmayan adam gileylənib deyər: “Yedəkdə gələn, cecəkdə gedər”.

Cil: Cillikdə - sulu yerlərdə bitən mal-heyvan üçün yararsız ot. var: “**Cillikdə** otlayan heyvan qurd götürər”.

Nəticə/Coclusion.

Məqalədə illər uzunluğunu topladığım, rastıma çıxan, eşitdiyim sözlərin məna çalarlarını ilk dəfə tədqiqatda cəlb etmişəm. Həmin sözlərin böyük əksəriyyəti “Dialektoloji lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Lakin Loru-Pəmbək nahiyəsindən olan insnaların canlı danışmış dilində bu günədək işlənməkdədir. Bunların yazıya alınması və ciddi tədqiqatda ehtiyacı vardır. Çünki “dilənin sirri onun öz içindədir”.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Adilov Musa, Verdiyeva Zemfira və b. (1989). İzahlı dilçilik terminləri. – Bakı: Maarif. – 656 s.
2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri (1967). – Bakı: – 247 s.
3. Əhmədov, Bəşir (1994). Azərbaycan şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. – Bakı: BDU. – 1169 s.
4. Hacıyev Tofiq, Əzizov Elbrus (1983). Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında. Bakı: – 224 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>31.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>13.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Məhərrəm Məmmədli</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.27.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəkər Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0005-5385-4733>

shakarmammadova1986@gmail.com

Xülasə

Qrammatik zənginliyinə, milli xüsusiyyətlərinə görə dialekt frazeologiyası hər zaman özünəməxsus orijinal cəhətləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Dil səviyyələrinin tam təşəkkülü zəminində yaranan və uzun bir inkişaf və cıllanma yolu keçən frazeoloji vahidlər dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının timsalına çevrilmişdir. Məhz buna görə dialekt və şivələrdə frazeologizmləri tədqiq və təhlil etmək həm dilin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində, həm də xalqın düşüncə tərzini, dünyagörüşündə necə yer tutduğunu, ədəbi və bədii dilə təsirini üzə çıxarır. Bu baxımdan bir-birinə yaxın coğrafi obyektlər olan Azərbaycanın tarixi və əzəli torpaqları Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər ortaq xüsusiyyətlərinə görə daha çox diqqət cəlb edir. Burada işlənən frazeoloji birləşmələr leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, daşdıqları məna yükünə görə bir-birinə yaxındır. Feili və ismi frazeoloji vahidlər ortaq xüsusiyyətlərinə görə Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrində çoxmənalılıq, sinonimlik, omonimlik, antonimlik kimi semantik bölgədə özünü göstərir.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan, dialekt və şivələr.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF COMMON PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN DIALECTS AND ACCENTS OF WESTERN AZERBAIJAN AND NAKHCHIVAN

Shakar Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Due to their grammatical richness and national characteristics, dialectal phraseology has always attracted attention with its unique and original features. Phraseological units, which have emerged from the full development of language levels and undergone a long process of development and refinement, have become symbols of linguistic wisdom and national nature, reflecting the ethnic psychology of the people. For this reason, studying and analyzing phraseologisms in dialects and accents helps reveal both the historical development stages of the language and how these phraseological units reflect the people's thought processes, worldview, and their impact on literary and artistic language. In this regard, the historical and ancestral lands of Azerbaijan, which are geographically close, Western Azerbaijan and Nakhchivan, attract more attention due to their common features in phraseological units. The phraseological combinations used here are similar in terms of their lexical-semantic features and the meanings they carry. Verbal and nominal phraseological units in the dialects and accents of Western Azerbaijan and Nakhchivan show semantic distinctions such as polysemy, synonymy, homonymy, and antonymy.

Keywords: phraseological units, Western Azerbaijan and Nakhchivan, dialects and accents.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ДИАЛЕКТАХ И АКЦЕНТАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И НАХИЧЕВАНА

Шакар Маммадова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Диалектная фразеология благодаря своему грамматическому богатству и национальным особенностям всегда привлекала внимание своими оригинальными особенностями. Фразеологические единицы, созданные на основе полного формирования языковых уровней и прошедшие длительный путь развития и шлифовки, стали символом мудрости и национального характера языка, этнической психологии народа. Именно поэтому исследование и анализ фразеологизмов в диалектах и идиомах как при изучении исторических этапов развития языка, так и в

образе мышления и мировоззрении народа выявляет влияние на литературный и художественный язык. С этой точки зрения исторические и исконные земли Азербайджана, являющиеся географическими объектами, близкими друг к другу, привлекают большее внимание в связи с общими особенностями фразеологизмов в Западноазербайджанских и Нахичеваньских диалектах и акцентах. Используемые здесь фразеологизмы близки друг другу по своим лексико-семантическим особенностям и значению, которое они несут. Глагольные и существительные фразеологизмы в силу своих общих черт проявляют себя в семантическом подразделении, таком как полисемия, синонимия, омонимия, антонимия в Западноазербайджанских и Нахичеваньских диалектах и акцентах.

Ключевые слова: фразеологизмы, Западный Азербайджан, Нахичевань, диалект и акценты.

Giriş/Introduction.

Dilin lüğət tərkibində xüsusi lay təşkil edən frazeoloji vahidlərin xalq danışığı dilinə məxsus olanları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xalq danışığı dilinin frazeoloji birləşmələri ədəbi dili zənginləşdirdiyi kimi, ədəbi dillə xalq danışığı dilini bir-birinə yaxınlaşdırır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də xalqın keçdiyi tarixi yolun izlənməsi, həyatında baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarmaq baxımından da vacibdir. “Xalqın həyatında, məişətində özünü göstərən dəyişikliklər dialekt leksikasında əks olunur. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən sözlər dialekt leksikasına daxil olur, sonradan bunların bir hissəsi işləkliyini saxlayır, bir hissəsi isə ümumiyyətlə, ünsiyyətdən çıxır. Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkdir. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanılır” [Əzizov, 2016:203]. Dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərdən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu vahidlərin bəziləri müəyyən dialekt və şivələrdə paralel işlənsə də, bəziləri sadəcə bir bölgənin dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi dilimizin digər dialekt və şivələri ilə ortaq dil vahidləridir ki, bunların da bəziləri müxtəlif, bəziləri isə eyni leksik-semantik yükü daşıyır, struktur baxımından bəzən eyni, bəzən isə fərqli olur. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Qərbi Azərbaycan şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Bu da təbii

ki, bu regionların ərazi baxımdan bir-birinə yaxın olması və şivələrin daim qarşılıqlı əlaqəsinin məntiqi nəticəsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin frazeologiyası.

Dialekt leksikasında özünəməxsus yeri Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələri frazeoloji vahidlərin işlənmə dərəcəsi və yeri baxımından dilin frazeologiya sahəsi üçün olduqca zəngin material verir. Bu cür dil vahidləri nitqin daha obrazlı və rəngarəng olmasına xidmət edir və xalq dilində onların çox zəngin və orijinal nümunələri meydana çıxır. Bu isə şivələri bir daha ədəbi dildən fərqləndirir, onların özünəməxsusluğunu üzə çıxarır və ifadə imkanlarını artırır. Xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsulu olan bu ifadələr uzun əsrlər boyu yaranaraq formalaşmış, mükəmməl şəkil alaraq bu gün dialekt və şivələrdə geniş şəkildə işlənir. “Frazeoloji birləşmələr həm forma, həm də mənaca monolitləşir. Yəni eyni formada yalnız bir mənə, bir məzmun ifadə edir. Başqa sözlə desək, frazeoloji vahidlər nə forma, nə də mənə, məzmun cəhətdən tərkib hissələrinə ayrılmaz, sabit qalır” [Çobanov, 1997:126]. Xalq dilində bu daşlaşmış leksik vahidlər eynilə folklor nümunələri kimi uzun bir tarixi dövr ərzində babalarımızın, atalarımızın təcrübəsindən keçərək sabitləşmişdir.

Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin frazeologiyası özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və Azərbaycan dilinin dialekt sistemində xüsusi yer tutur. Lakin məlumdur ki, dilimizin dialekt və şivələri bir-birindən fərqli cəhətləri ilə olduğu kimi, ortaq xüsusiyyətləri ilə də tədqiqatlarda yer alır. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində qeydə aldığımız frazeoloji vahidlərin digər bölgələrə məxsus dialekt və şivələrdə də işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu haqda Q.Hacıyevanın fikri diqqəti cəlb edir: “Tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji vahidlər ədəbi dil materialı olmaqdan daha çox dialekt faktıdır. Birbaşa xalq dilindən süzülüb gələn bu ifadələrin bir qismi sonradan, zaman keçdikcə ədəbi dilin lüğət tərkibində özünə yer qazanmış olsa da, bir qismi də öz varlığını canlı danışiq dilində qorumuşdur. Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müasir türk dilləri ilə səsləşən və Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan frazeoloji birləşmələrin bir qismi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində öz varlığını paralel şəkildə qoruyub saxlamışdır” [Hacıyeva, 2017:238].

Dialekt və şivələrdə ortaq işlənən frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti feili və ismi frazeoloji vahidlərdir. Belə frazeoloji vahidlər iki, bəzən də daha çox dialekt və şivə qrupunda söz və söz birləşməsi şəklində özünü göstərir. Dialekt və

şivələrdə olan frazeoloji vahidlərin tədqiqi bizə dilimizin şifahi formasının nə

qədər zəngin və qədim olduğunu göstərir. Dialekt və şivələrdə leksik vahidlərlə yanaşı, frazeoloji vahidlərin də toplanılması, tədqiqata cəlb olunması və onların elmi təhlilinin verilməsi frazeologiyanın tədqiqat sahəsinin genişlənməsində, ədəbi dilin söz ehtiyatının artırılmasında çox önəmlidir.

Frazeoloji vahidlərin söz birləşmələri ilə də bir sıra ortaq xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərdən biri və ən əsası onların əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə qruplaşdırılmasıdır. Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız frazeoloji birləşmələr də əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə ismi, feili və zərf birləşmələrindən ibarət olur. “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyasının zənginləşdirilməsində əsas mənbələrdən biri dialekt frazeologiyasıdır. Dialekt frazeologiyası qrammatik baxımdan nitq hissələrinin iştirakına görə bir-birindən fərqlənir” [Bayramov, 2022:407].

Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində, xüsusilə Qərbi Azərbaycana məxsus şivələrdə də işlənərək eyni məna kəsb edirlər. Belə frazeoloji vahidlər həm söz, həm də söz birləşməsi səviyyəsində özünü göstərir. Söz birləşməsi şəklində olub eyni məna ifadə edən frazeoloji vahidlərin bəzilərdə leksik, eləcə də fonetik variantlılıq özünü göstərir. Söz birləşməsi şəklində olub ortaq işlənərək eyni məna kəsb edən bəzi frazeoloji vahidlərə diqqət yetirək: *anqutu çıxmaq* (Babək, Kəngərli, Naxçıvan, Çənbərək, Füzuli, Qarakilsə) – hədsiz arıqlamaq: *Bıra təzə gələndə anqutu çıxmışdı, indi maşallah düzəlip* (Şahtaxtı); *Gedənin dännanmaxdan anqutu çıxıf* (Füzuli) [ADDL, 2007:24]. Bu frazeoloji birləşmə dilimizin Füzuli və Qərbi Azərbaycan şivələri ilə ortaq şəkildə işlənir və eyni mənanı ifadə edir. *Çorta getməx'* (əksər şivələrdə): *Elə də çorta gedip, görən desin dünya:n yükü bı:n çiyindədi* (Babək). Bu frazeoloji vahid fikirləşmək mənası ifadə edir. Onun eyni variantda və mənada dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində [Bayramov, 2011:109] də işləndiyi qeyd olunur. *Hoydu-hoyduya götürməx'* (Babək, Naxçıvan, Çəmbərək, Qəmərli, Vədi, Zəngibasar) – ələ salmaq, lağa qoymaq mənalarında işlənir: *Haylə şeylərdən ötərin el adamı hoydu-hoyduya götürər* (Şəhur).

Məna zənginliyi ilə seçilən frazeoloji vahidləri Azərbaycan dili şivələrində semantika səviyyələrinə görə çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim kimi qruplara bölmək olar. Bu bölgüyə əsasən bəzi frazeoloji vahidləri nümunə göstərmək olar:

Xapan qalmaq frazeoloji vahidi Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan şivələrində

çoxmənalı frazeoloji vahid kimi özünü göstərir.

Xapan qalmax Şahbuz, Şuşa, Şərur, Qərbi Azərbaycanın Hamamlı şivələrində “tək, yalqız qalmaq”, “sahibsiz qalmaq”, “boş qalmaq” mənalarda işlənir. Məsələn, “*Gözüm də bi yannan tutuldu, evdə xapan qalmışam* (Şərur); *Yazığın heç kəsi yoxdu, öydə xapan qalıf* (Şuşa).

Xapan qalmax frazeoloji vahidi birinci cümlədə “tək, yalqız” mənasında, ikinci cümlədə “sahibsiz qalmaq” mənasında işlənir” [Bayramov, 2022:412].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin sinonimliyinin geniş şəkildə işləndiyini müşahidə etmək olar. Burada sinonimlər müxtəlif yollarla yaranır:

1) frazeoloji vahidlərin tərkibindəki feillərin və ya isimlərin başqa sözlə əvəz edilməsi ilə;

2) leksik tərkibi müxtəlif olan frazeoloji vahidlər əsasında yaranan sinonim frazeoloji vahidlər.

– *başını bezdəməx'* (Şərur), *başını təlləməx'* (Çəmbərək) – aldatmaq, başına kələk gəlmək; *qəhmər çıxmax // qahmar durmax* (Babək, Culfa, Çəmbərək, Şərur, Zəngilan) – tərəfini saxlamaq mənalarda sinonim kimi özünü göstərir. Bu sinonim cərgə feilin başqa sözlə əvəz olunması ilə yaranmışdır.

Leksik vahidlərdə olduğu kimi, frazeoloji vahidlərdə də antonimlik özünü göstərir. “Antonimlik təkcə özünü leksikada yox, həm də frazeologiyada göstərir. Frazeoloji antonimlər leksik antonimlərdən sonra yaranmışdır” [Bayramov, 1999:110].

Həfsələsi çatmamax (Cəbrayıl, Naxçıvan, Zəngilan) – dözə bilməmək – *həfsələsini basmax* (Cəbrayıl, Qubadlı, Naxçıvan) – dözmək, özünü ələ almaq mənalarda antonim kimi işlənir.

Yazılı ədəbiyyatda Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji sistemi.

Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin frazeoloji sistemi yazılı ədəbiyyatımıza da təsirsiz ötüşməmişdir. Çünki şivələr həmişə ədəbiyyata təsir göstərir, ədəbi şəxsiyyətlər öz obrazlarının dilində yeri gəldikcə şivə sözlərindən istifadə edirlər. Bu baxımdan bədii ədəbiyyat nümunələrində də şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərə rast gəlirik. Dialekt və şivələrə məxsus frazeoloji vahidlərin bədii əsərlərdə işlədilməsi, əsasən, yazıçının yaşadığı dövr və ya müəllifin məqsədli şəkildə bu ifadələri öz obrazının dilinə gətirməsi ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu frazeoloji vahidlərin müxtəlif məqamlarda, yerli-yerində işlədilməsi həm də yazıçının xalq dilinə bağlılığını ifadə edir.

Dialektizmlər müəllifin nitqində səciyyəvi olmadığı halda, bədii qəhrəmanın dilini fərdiləşdirmək üçün istifadə edilir. Bədii əsərdə istifadə olunan dialektizmlər bədii nitqi canlandırmağa xidmət edir. Üslubi material kimi çıxış edən dialektizmlər bu və ya digər personajın nitqinin formalaşmasında bir vasitə rolunu oynayır. H.Həsənov bədii əsərlərdə dialekt sözlərin işlənmə səbəblərini aşağıdakı kimi qeyd edir: “1) Azərbaycanın müxtəlif guşələrindəki yerlərin koloritini yaratmaq; 2) xalqın xüsusi həyat tərzini, adət-ənənəsini, əmək fəaliyyətini real təsvir etmək; 3) dialektlərdə təsadüf olunan ayrı-ayrı milli əşya və məfhumları ifadə etmək; 4) əsərdəki personajların nitqlərini bir-birindən ayırmaq, fərdiləşdirmək; 5) üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədi ilə dialekt sözləri ədəbi dil sözləri ilə paralel işlətmək və s.” [Həsənov, 2005:287].

Aşıq ədəbiyyatının ustad sənətkarlarından olan Aşıq Ələsgərin “Mələk” rədifli mütəəssirində *daxil düşməx* frazeoloji vahidinə rast gəlirik ki, bu birləşmə Babək şivələrində, Naxçıvan və Ordubad dialektində *daxıl//daxil düşməx* variantında – yalvarmaq, Allahdan kömək istəmək, oturub getməmək mənasında işlədilir: Anaxanım təkyədə qapıya daxıl düşmüşdü (Naxçıvan); *Ge:p daxil düşəcəğam qapılarına, isdədiyimi vermiyəncən əl çəx'miyəcəğam* (Dəstə). Aşıq Ələsgər də bu frazeoloji birləşməni öz əsərlərində eyni mənada işlətməmişdir:

Dad çəkib, amana gəlir,
Dəlilər daxil düşür.
Mərizlər loğmana gəlir,
Xəstədi, Ələsgəri
Sən yetir dərməna, Mələk! [Qasımlı, 2018:169].

Məlumdur ki, Aşıq Ələsgər Göyçə aşıq mühitinin ən görkəmli nümayəndəsidir. Göyçə isə Azərbaycanın qədim və əzəli torpaqlarındandır. Onun yerləşdiyi Qərbi Azərbaycan bölgəsi həm ərazi baxımından, həm də dialekt mühiti baxımından Naxçıvana çox yaxındır. Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Qərbi Azərbaycan şivələri arasında dilin bütün səviyyələrində ortaq xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu ortaqlıq frazeologiyada da var və nümunə göstərdiyimiz frazeoloji birləşmə də belə ortaq işlənən vahidlərdən biridir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji qatın öyrənilməsi bizə yalnız dilimizin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə deyil, eyni zamanda, frazeoloji-semantik dəyişikliklərə imkan verən qanunauyğunluqları da təyin etməyə imkan verir. Dilimizin dialekt və şivələrində müqayisəli şəkildə frazeoloji vahidlərin tədqiqi həmin dialekt və şivələr arasındakı əlaqəni, fərqliliyi və oxşarlığı üzə çıxarmaqla yanaşı, dilimizin frazeologiya bölməsinin inkişafına da

yardımcı olur, həmçinin ədəbi dilimizi də zənginləşdirir. “Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir və bölgə nümayəndələri arada tərcüməçi olmadan (məsələn, alman dili dialektlərindən fərqli olaraq) bir-birini başa düşürlər. Lakin danılmaz faktdır ki, bəzi sözlər müxtəlif dialektlərdə ya arxaikləşmiş və yaxud da tamam başqa bir mənada işlənməkdədir” [Qurbanova, 2014:121]. Bununla yanaşı, dialekt və şivələrdə frazeologiyanın əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirmək, eyni sərhədlər daxilində yerləşmələrinə baxmayaraq, qədim tarixi xüsusiyyətlərini necə qoruyub saxladıklarını nəzərə çatdırmaqda kömək edir. Bu həm də xalqın tarixi formalaşma dövrünün tədqiqi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmalıdır.

Dil mədəniyyətinin yüksəldilməsində frazeoloji vahidlər mühüm rol oynayır. Dil tarixinin müxtəlif mərhələlərində frazeoloji vahidlər aktiv olmuş və onlardan xalq dilində geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu isə dialekt və şivələrin frazeoloji sisteminin böyük bir təkamül keçməsinə və müasir mükəmməl səviyyəyə düşməsinə şərait yaratmışdır. Dildə daşlaşmış şəkildə özünü göstərən frazeoloji vahidlər həmçinin yaddaşlarda da həkk olunur, məqam gəldikdə, ehtiyac duyulduğu zaman işlədilir.

Nəticə /Conclusion.

“Dialekt və şivələr Azərbaycan dilinin qədim ünsürlərini müəyyən etmək işində ən mötəbər mənbələrdən biridir, çünki dialekt və şivələrdə dilin qədim ünsürləri uzun müddət qalır” [ADMŞ, 1995:166]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qrammatik zənginliyinə, öz tarixi, milli xüsusiyyətlərinə görə tam fərqli mövqeyə malik olan frazeoloji vahidlər dialektlərdə də özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər dil səviyyələrinin (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) tam təşəkkülü zəminində yaranır və həmişə olduğu kimi, ictimai funksiyalar (kommunikativ, informativ, emotiv...) çərçivəsində dolğun və dəqiq rolunu oynayana qədər uzun bir inkişaf və cıalanma yolu keçir. Frazeoloji vahidlər zaman keçdikcə dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olub, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilmişdir. Bununla da, nitq və təfəkkür vərdişləri əsasında formalaşan frazeoloji vahidlər xalqın psixologiyasının, təsəvvür və düşüncəsinin, qənaət və zövqünün, ümumiləşdirmə bacarığının əlamətlərini birləşdirdiyinə görə millidir.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrində də işlənən frazeoloji vahidlər hər şeydən əvvəl, nitqi yığcamlaşdırır,

sözün mənacə yığımını, birləşməsinə yüngülləşdirir. Tədqiqat göstərir ki, dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrində xalq dilinin geniş imkanlarına əsaslanan frazeoloji vahidlər quruluşuna, işlənmə tezliyinə görə ədəbi dilə nisbətən daha zəngin və rəngarəngdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (2007). /A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudovun redaktəsi ilə. – Bakı: Şərq-Qərb. – 568 s.
2. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri (1955). /red. R.Ə.Rüstəmov – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – 262 s.
3. Bayramov, İbrahim (1999). Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi yolları (dərs vəsaiti). – Bakı: ADPU. – 126 s.
4. Bayramov, İbrahim (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. – Bakı: Elm və təhsil. – 440 s.
5. Bayramov, İbrahim (2022). Azərbaycan dialektologiyası. – Ankara: – 460 s.
6. Çobanov, Məmməd (1997). Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası. – Bakı: Təhsil EİM. – 210 s.
7. Əzizov, Elbrus (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. – Bakı: Elm və təhsil. – 347 s.
8. Hacıyeva, Q.Ə. (2017). Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. – Naxçıvan: Əcəmi. – 327 s.
9. Həsənov, Həsərət (2005). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. – Bakı: – 451 s.
10. Qasımlı, Məhərrəm (2018). Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. – Bakı: Elm və Təhsil. – 220 s.
11. Qurbanova, İlhamə (2014). Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. – Bakı: Bilik. – 240 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>18.07.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>25.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>05.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Səmədova</i>
<i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.10.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ FONOSEMANTİK SÖZ YARADICILIĞI (LORU-PƏMBƏK ZONASI ÜZRƏ)

Arif Kazımov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-7369-5273>

arif.kazimov.1967@inbox.ru

Xülasə

Azərbaycan dilinin şivələri ədəbi dilin lüğət tərkibinə zaman-zaman yeni-yeni sözlər vermişdir və bu proses indi də davam edir. Ona görə də xalq dili, onun şivələri ədəbi dilin daimi zənginləşmə mənbəyidir. Belə mənbələrdən biri də Qərbi Azərbaycan şivələridir. Xalq dili sözlərinin ədəbi dilin lüğət tərkibinə təsirini, ümumi halda leksik zənginlik yaradılmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirən yazıçı F.Kərimzadə yazmışdır: "... Xalq dili həmişə gözəl olub, tutumlu, deyimli olub".

Müasir ədəbi dilin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini əvvəllər şivə sözləri olmuş leksik vahidlər təşkil edirdi. Onlar tədricən təmərküzləşmə əsasında seçmə və əvəzetmə üsulu ilə zaman keçdikcə məhəlli dairəsini genişləndirmiş və ümumxalq xarakteri almışdır.

Son zamanlar Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində ən müsbət hadisə məhz onda ümumxalq dilinə məxsus sözlərdən yeni söz yaradıcılığında istifadənin genişlənməsidir.

Qərbi Azərbaycan şivələri elə bir xəzinədir ki, orada hər cür söz inciləri yaranır, ümumxalq malına çevrilir, ədəbi dilin sözlər dünyasının orbitinə çıxır. Məqalədə Qərbi Azərbaycanın Loru-Pəmbək zonasına daxil olan nahiyələrdə fonosemantik söz yaradıcılığının mahiyyəti, sözlərin leksik anlamı əsas yer tutur.

Açar sözlər: fonosemantika, seçmə və əvəzetmə üsulu, dilin lüğət tərkibi, leksik zənginlik.

PHONOSEMANTIC WORD CREATION IN WESTERN AZERBAIJANI DIALECTS (IN THE LORU-PAMBAK ZONE)

Arif Kazimov

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The dialects of the Azerbaijani language have added new words to the vocabulary of the literary language from time to time, and this process continues even now. Therefore, the vernacular and its dialects are a constant source of enrichment of the literary language. One of such sources is West Azerbaijani dialects.

The writer F. Karimzade, who highly appreciates the influence of folk language words on the vocabulary of the literary language and their role in creating lexical richness in general, wrote: "... the folk language has always been beautiful, capacious, idiomatic".

A large part of the vocabulary of the modern literary language was made up of lexical units that were previously slang words. They have gradually expanded their local scope and acquired a national character through the method of selection and replacement based on concentration.

Recently, the most positive event in the vocabulary of the literary language of Azerbaijan is the expansion of the use of words belonging to the national language in creating new words.

Western Azerbaijani dialects are such a treasure that all kinds of pearls of words are created there, they become public goods, and they enter the orbit of the world of words of the literary language. In the article, the essence of phono-semantic word creation and the lexical meaning of words occupy the main place in the areas included in the Loru-Pambak zone of Western Azerbaijan.

Keywords: phonosemantics, method of selection and replacement, vocabulary composition of the language, lexical richness.

ФОНОСЕМАНТИЧЕСКОЕ СЛОВОТВОРЧЕСТВО В ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ (В ЛОРУ-ПАМБАКСКОЙ ЗОНЕ)

Ариф Кязимов

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Диалекты азербайджанского языка время от времени добавляли новые слова в словарный состав литературного языка, и этот процесс продолжается и в настоящее время. Поэтому просторечие и его диалекты являются постоянным источником обогащения литературного языка. Одним из таких источников являются западноазербайджанские диалекты.

Писатель Ф.Керимзаде, высоко оценивающий влияние слов народного языка на словарный состав литературного языка и их роль в создании лексического богатства в целом, писал: «...народный язык всегда был красивым, емким, идиоматичным».

Большую часть словарного состава современного литературного языка составили лексические единицы, которые ранее были жаргонными словами. Они постепенно расширили свой локальный охват и приобрели национальный характер посредством метода отбора и замены на основе концентрации.

В последнее время самым позитивным событием в словарном составе литературного языка Азербайджана является расширение использования слов, принадлежащих национальному языку, при создании новых слов.

Западноазербайджанские диалекты являются таким сокровищем, что там создаются всевозможные жемчужины слов, они становятся общественным достоянием, входят в орбиту мира слов литературного языка. В статье сущность фоносемантического словотворчества и лексическое значение слов занимают основное место в ареалах, входящих в Лору-Памбакскую зону Западного Азербайджана.

Ключевые слова: фоносемантика, метод отбора и замены, словарный состав языка, лексическое богатство

Giriş/Introduction.

Qərbi Azərbaycan şivələri ədəbi dilin tərkibinə zaman-zaman yeni sözlər vermişdir və bu proses indi də davam edir. Belə ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində (konkret Loru-Pəmbək) elə sözlər var ki, onlar ya ədəbi dildə yoxdur, ya ədəbi dildəki sözlərlə leksik-sinonimlik yaradır, ya da ədəbi dildəki söz yeni məhəlli mənada da işlənir.

Bu baxımdan xalq dili sözlərinin ədəbi dilin lüğət tərkibinə təsiri və ümumi halda leksik zənginlik yaradılmasındakı rolu əvəzolunmazdır. Burada ünlü qazax şairi, dövlət xadimi Oljas Süleymenovun bir fikri yada düşür: “Yazılı abidə əbədi deyil, o çox şey itirə bilər, amma şifahi dil əbədi tarixi mənbədir”

[Сулейменов, 1975:208].

Qərbi Azərbaycan şivələrinin lüğət tərkibində, o ərazilərin iqtisadi inkişafı, əhalinin məşğuliyyəti, təsərrüfat xüsusiyyəti, iqlimi, relyefi, bitki örtüyü, adət-ənənəsi ilə bağlı çoxlu sözlər formalaşmış və hal-hazırda işlənməkdədir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bəzi sözlərdə fonosemantik söz yaradıcılığı çalarlarına diqqət edək:

I. Ə~İ Əmrənc-imrənc: Səliqəli anlamında. Deyərlər: “Filankəs çox **imrənc** adamdır”. Yəni, səliqəli adamdır.

II. L~R Çarlamaq//carramax. Qabları, paltarı yuyandan sonra yenidən təmiz suya çəkmək, qabdakı suyu birdən tökmək. **Car** sözünü su tökülməsi mənasında Aşıq Ələsgər “Dağlar” qoşmasında işlədibdir.

*Bir ay yarım novbahardan keçəndə
Car olur köysündən sellərin, dağlar!
Çalxanır dəryalar, çıxırışır qazlar
Zəmə zümzüməli göllərin, dağlar!*

Car sözü ərəbcə axar, rəvan deməkdir. Bəlkə də bunlar arasındakı yaxınlıq təsadüfidir.

Bu sıraya ədəbi dildəki çay (axar, su, nəhr) sözünü də aid etmək olar.

III. V~B Dəvdək-Dəbdək: Tez-tez büdrəyən adam. “**Dəvdəmək**” büdrəmək mənasındadır. Amma hər iki sözün məna fərqi var. Sağlam adam da büdrəyə bilər. Yəni, nəyəyə ilişər, büdrəyər.

Dəvdək-dəbdək adam düz yerdə də büdrəyir. Çünki **dəvdək**, əslində xəstəlik adıdır. Məsəl var: “**Dəvdiyə-dəvdiyə** dörə çıxdı”.

IV. B~V ilə işlənənlərdən: Cıbrıx – cıvrax: “Qozun **cıbrıx** vaxtıdır”. Yəni çılpıq. Yalnız Qərbi Azərbaycan şivələrində deyil, Ağdaş, Qazax bölgələrində diribaş, zirək, daşdan pul çıxaran adama “**cıvrax**” deyirlər.

V. İ-Ə-Y ilə işlənən: Cici-Cicə-Ciji: Ulu nənəyə – nənənin anasına deyirlər: Qərb bölgələrimizdə və Şəki, Ağdaş yörənlərində **ciji-cici** anaya deyirlər. Loru-Pəmbək zonasında da həmin anlamda işlənəndir.

VI. V~B ilə işlənən: Əfçi-Əbçi: Arvadxasiyyət, arvadyosunlu kişi. Həmişə arvadların arasına can atar, çünki sözü-söhbəti ancaq arvadlarla tutar. Evdə arvad işləri görər: yaxşı xörək bişirər, danışığında da yumşaq olar. “**Əfçi** arvadı kefdə olar”, – deyirlər. Ona görə də belə bir məsəl yaranıb: “**Əfçi** kişinin arvadı qatıq kimi üyüşər”...

VII. Ü~K~Q ilə işlənən: Sümsük – Sumsuq: “**Sümsük**” gəzəyən

anlamındadır. Daha çox yemək dalınca düşənlərə, “qarnını otaranlara” deyirlər...

“Gördüm, qapılarda **sümsünürdü...**”

VIII. Ğ~N ilə işlənən: **Yağız – (Yanız)** Sifət, rəng, bəniz mənasında işlədilir. Ədəbi dildə “qarayanız”, “sarıyanız” ifadələri var.

IX. I~S ilə işlənən: **Alısın-Alısın**: Biçindən sonra təzədən cücərək ota deyirlər. Sözü başqa mənə çalarları olduğuna görə məişətdə çox işlənir.

Məsələn: **Alısın** otunun canı olmaz.

Alısın otu kimi elə yekəliyi var

Əlisi **alısın**, Vəlisi **alısın**

Yurdunda kimi qalsın.

“**Alısın** alim” ifadəsi son zamanlar yaranıb. Yəni “əldəqayıрма”. Fikrimizcə, söz **al (yalan)** söz kökündən düzəlib, yəni “yalandan əmələ gələn”.

X. G~Ö Gödən-Ödən: Yem borusu, “Qızıl **ödən**” yem borusunun bir hissəsinin adıdır. Atalar sözü: “Çaqqal var, **gödən** yırtır, qurdun adı bednam”. Qarğış var: “**Qızılödənindən** üzüləsən səni”.

XI. H~X ilə işlənən: **Hap-xar**: Bəzi kəndlərimizdə hələ də **xara** yığışrlar, yəni beş-on ailə bir olub, ağartını – süd məhsulunu növbə ilə yığıb bir adama, bir ailəyə verərlər, deyirlər **hap** filankəsindir. O biri gün **hap** başqasına keçər. Türkcə olan “**həp**” sözünü **ermənilər** “**hap-xap**” şəklində birlik mənasında işlədirlər.

XII. Ç~Ş ilə işlənən: **Keçqal-Keşqal**: Suvarma üsullarından biridir.

XIII. Ş-C: **Sulquş-Sulquc**: Möhür, tamğa mənasındadır. Söz saxlaya bilməyən adamlara deyirlər: “Ağzının **sulqucu** yoxdur”.

XIV. J~C: **Tejən-Tecən**: Ağartını, süd, qatığı aşılanmış, təmizlənmiş qoyun dərisinə yığarlar. Adına **tejən-tecən** deyirlər. Məsəl var: “**Tejən** ağzı, gön ağzı, ona görə gen ağzı”... Çoxdanışanlar üçün işlənir: “Ağzını yuma bilmir, elə bil **tejən** ağzıdır”.

XV. Y ~K-V: **Göysəmək-Çöksəmək-Çövsəmək**: Bir yerə, yamaca sancılıb otlayan sürüyə deyirlər. Məsəl var: “Sürü tama, dərd adama **çövsüyər...**”

XVI. J~C: **İjənə-İcmə**: Aldadıb tələyə salmaq, iş qurmaq, qurğu qurmaq. Danışıqlarda: “**İjmə** qurdular, tuturdular”, “**İjmə** quranın evi yıxılsın”.

XVII. Ə~E. **Gərmic – Germic**: Tufan, güclü, isti külək. Qərb bölgələrimizlə yanaşı Lənkəran, Masallı, Yardımlı nahiyyələrində də işlənir. Adətən, yazagzı əsər.

XVIII. Ü~O ilə işlənən: **Süyüşmək – sovuşmaq**. Ötmək, qurtarmaq, xilas

olmaq.

XIX. Ğ~Q ilə işlənən: Lığ-Lıqqı: Sulu palçıq yığını. Belə deyim var: “Elə bil lığa batıb, üst-başına bax”.

XX. B~V ilə işlənən: Əbəci-Əvəci: Uşağın dünyaya gəlməsinə yardımçı olan şəxs, mamaça. Məsəl var: “**Əbəci** də yük boşaldar, **dəvəci** də” və s.

Azərbaycan dili şivələrində elə sözlər işlənir ki, onların qədim kökü ümumtürk dövrünün sözüdür. Onun bu cür törəməsi isə Azərbaycan dili şivələrində formalaşmışdır. Belə törəmələrə nəinki Qərbi Azərbaycan şivələrində, habelə başqa türk dillərində, onların qədim abidələrində və şivələrində də rast gəlmək olur.

P-B ilə işlənən: Pitik- Bitik. Qədim türk lüğətində “**biti**” sözü bir neçə anlamda işlənir: 1 – kitab, daş üzərində çərtənə, sənəd, 2 – yazı prosesi, 3 – xətt mənalarda qeyd edilib. Bu sözlərin, fikrimizcə, hər ikisi törəmədir. Daha qədim **bit** – “yaz” feilindən törəmişdir. İndi də türk dillərində həmin feilin müxtəlif fonomorfoloji törəmələri var. Məs: özbəkçə **bitim**//**bit+ım** “razılaşma, barışma”, qədim türk dilində **bitik** taş “üstü yazılı daş”, özbəkçə bitma “yazılı”, “əl yazısı”, **bitikçi** – yazan, katib”, tubaca “**bijik**” “yazılı göstərişlər, yazı” **bit** kökü ilə bağlıdır. Qədim uyğur və Azərbaycan dilində və indiki şivələrimizdə **pitik** – yazı, dua mənasındadır. **Bitik** sözünü məktub mənasında Q.Bürhanəddin də işlətmişdir. B.B.Radlov bu sözün törəmələrini belə göstərir: **bata**//**pata**//**pada** – “dua, xoşbəxt, uğurlu, bəxtiyar” və s.

Qərbi Azərbaycan şivələrində **bitik**//**pitik** sözünün fonetik variantları geniş şəkildə işlənməkdədir.

XXI. Y~V. Qaroy-Qarov: Ayrı-ayrı bölgələrdə hər iki şəkildə işlənir. Göz xəstəliyinin adıdır. Qaranlıqda pis görənlərə deyirlər. Belə ifadə də var: “Gecə **qaroyu**”... Atalar sözüdür: “**Qarovu** qaranlıqda saxlama”. Bir iş dalınca gedib yarıtmaz adama deyirlər: “Gedən **qaroy** yol qara”.

Yaxud:

Ağroy – Ağrov: Ağroy (ağrov) deyirlər. Yəni, həddindən artıq qorxmaq anlamındadır. Bu sözə digər türk dili şivələrində də rast gəlmək olur. Məsələn, türkmən dili şivələrində də eyni anlamda işlənir.

XXII. L~A. Zıqqıcı – Zıqqacı: xəsis, ucuz, xırda mənasız bir şeyini itirib qəmə qərq olan adama deyirlər:

“...Pah, **zıqqıcı** saqqızın udub”.

XXIII. Ü~ O. Kümə-Koma. Evin beli, damı. “**Kümən** dağılsın” ifadəsi var. “**Koma**...” balaca daxma, ev mənasındadır.

XXIV. A~Ə. Mayal-Məyəl: Deyərlər. Mal-qara **mayala** yığışib. Yəni günortaüstü suya yığışblar. Məsələn: “Büyələklənən **mayala** qaçar”.

XXV. T~İ. Kərt-Kərti-Kərtənək: Ağacın, odunun, sürutmənin başından **kərtəllər**, daha doğrusu, bağlamaq üçün bağ yeri açarlar ki, zəncirə qoşsunlar. Misal olaraq: “Ver, qələmi, **kərtim**”. Yəni ucunu açım. Sonra söz var, deyərlər: “Oğru əli **kərtindən kəs**”, yəni buğum yerindən.

XVI P-B ilə işlənən: APA - ABA. Qərbi Azərbaycan şivələrində **apa//aba** sözünün arealına nəzər salaq. Həmin söz şivələrimizdə bir neçə mənada anlaşılr: 1. Qohumluq anlayışı bildirir. (**Aba**, Mədədi gördünmü? – Qızıldaş kəndində həm də ləqəb kimi də işlənir). 2. **Aba** – ata mənasında işlənir. (**Abamızı** bizə artıq görməyin – Kalinin rayonu, Sarıyal kəndində bu anlamda işlənir. 3. Bu sözə ana, qadın mənasında da təsadüf edilir. Hamamlı şivələrində (Qursalı və Saral kəndlərində) adətən, başqa millətə xas olan qadın mənasında işlədilir (Bizim məktəbə **abaylar** gəlmişdi). 4. Allahverdi rayonunun bəzi kəndlərində “aba” xala anlamında da işlədilmişdir.

Bu leksik vahidin **əbə** fonetik variant Azərbaycan dilinin Qarakilsə (Kirovakan şivələrində) ana, nənə sözləri yerində də işlənir. Türk dillərində həmin sözün fonovarinatları və törəmələri çoxdur.

Həmin nümunələrdə **ap//ab//əp//ep** hissələri ayrılır və mənaları da ana, böyük və kiçik bacı, xala, nənə, qadın, elti, gəlin, həyat yoldaşı dairəsindən, yəni ana, qadın anlamının semantik dairəsindən kənara çıxmır. Bu mənə dairəsindəki anlamlar türk dillərinin qədim abidələrində də var. Məs: apa 1 – yaşlı qohum qadın, böyük bacı. M.Kaşğarlının “Divan”ında apa “ana”, qədim türk lüğətində aba sözünün birinci mənası ana, əcdad, ata, əba anlayışlarını bildirdiyi qeyd edilir [ДС, 1969:15]. Ə.A.Quliyev göstərir ki, Orxon-Yenisey yazılı abidələrində (VIII əsr) apa – əcdad, ana mənasını ifadə edir [Quliyev, 1984:35-38] (Çür apası barur). Qazax alimi Q.Aydarov apa sözünün həmin abidələrdə “böyük qohum” kimi işləndiyini söyləmişdir [Кайдаров, 1973:13-15]. Türk dillərinin etimoloji lüğətində aba, apa, apay, afakay sözləri şərh edilərkən onlar da qohumluq əlaqələri ilə bağlı izah olunur.

Bu söz-formanın Azərbaycan dili şivələrindəki ata anlamı tarixi mənə ayrılmasıdır və həmin söz bir çox türk dillərində indi də ata kimi işlənir. Deməli, indiki anlama görə **apa//aba** və onun fonovarinatları türk dillərinin qədim dövrlərində ümumi qohumluq anlayışı bildirmişdir. Fonetik biçimlənməsinə gəldikdə, deməliyik ki, onların ebe, ebey, ebiy, eme (türk şivələrində), əmə (Azərbaycan dili şivələrində və əvəci kimi variant və törəmələri də mamaça, ana, nənə, qadın, arvad, böyük bacı, anaya, böyük bacıya müraciət sözü qadın cinsi

anlayışlarını bildirir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mərhum xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlının “Söz içində söz” kitabından oxuyuruq: “**Əbəci-əvəci**: Uşaq doğuzduran mamaca. Məsəl var: “Əbəci də yük boşaldar, dəvəci də” [Süleymanlı, 2006:25].

Azərbaycan dili şivələrindən **əvəci//əvənçi//əbəci/** sözlərinin əsasında **ebe//eme// əbə**/hissələri durur. Çünki başqa türk dillərində də belə faktlarla rastlaşırıq. Məs.: türkcə ebe “mamaça”, qırğızca epçi/əpçi<tapın> otağın, evin qadına aid olan tərəfi, sağ tərəf, çuvaşca epi (gpi), “mamaça, nənə”, xakasca epçi “qadın, altayca eye” böyük bacı, xala, noqayca aptey) epte “böyük bacı” mənalıdır. Bu ölçü ilə yanaşanda qohumluq bildirən ifadələr ilkin ailə dövrü ilə, qan qohumluğu dövrünün hadisələri ilə səsləşir. Göründüyü kimi, bütün hallarda sözlərin ab//ap//ep//, op//əp//əv hissələri təkrarlanır. Əvvəla, Orxon-Yenisey abidələrində eb(eb) indiki ev mənasındadır. Onun törəməsi ebiq (Gülteqın ebiq başladı qıtımız) sözü VII əsrdə də işlənmişdir. Karaim dilində “eb” indi də müstəqil söz kimi işlənir.

Nəhayət, söyləmək olar ki, apa//aba sözü köklə şəkilçi qovuşuğu olsa da indiki anlamla nə kök müstəqil mənə bildirir, nə də şəkilçinin yeni söz yaratdığı göz önünə gəlir. Hər ikisinin semantikasi dilin uzun inkişaf tarixinin qaranlıq və uzaq keçmişində qalmışdır. Ona görə də köklə şəkilçi daşlaşaraq sadə quruluşlu söz kimi anlaşılar.

Qərbi Azərbaycan şivələri zəngin olmaqla yanaşı, ədəbi dilimiz üçün əsas qaynaqlar, mənbələr sırasına daxildir.

Nəticə/Conclusion.

Azərbaycan (Loru-Pəmbək) türkcəsinin şivələr leksikasını – “üstünü toz basmış” dil xəzinəsini öyrənmək, onu qədim türk abidələri, indiki türk dilləri və onları şivə faktları ilə müqayisəli araşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edən işdir. Araşdırmalar göstərir ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində qədim ana türk dili söz kökləri, onların tarixi törəmələri tarixi söz yaradıcılığı yönündən tədqiq ediləndə bir çox maraqlı məsələlər açılır. Belə ki, birhecalı söz köklərinin bir-birinə keçidləri, bir, iki və üçqat şəkilçili sözlərin sadə sözə çevrilmə prosesi ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Kərimzadə, F. (1982). Bizim sorğuya cavab. //“Azərbaycan” jurnalı. – Bakı: – № 3. – 78 s.
2. Quliyev, Ə. (1984). Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası

(nam. dis.) – Bakı: – 128 s.

3. Süleymanlı, M. (2006). Söz içində söz. – Bakı: “Ağrıdağ” nəşriyyatı. – 88 s.

3. Древнетюрский словарь (1969). – Ленинград: – 715 с.

4. Кайдаров, А.М. (1973). Случаи выпадение согласных в устной речи уйгуров. Ж.СТ. – № 6. – 53 с.

5. Сулейменов О. (1975). Азия. – Алма-Ата: «Жазушы». – 425 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 10.07.2024

Düzəlişə göndərilib 15.07.2024

Qəbul edilib 01.08.2024

Nəşrə tövsiyə edib Könül Səmədova

filologiya elmləri doktoru, dosent

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.24.

ZƏNGƏZUR ƏRAZİSİNİN FİTONİMİK ORONİMLƏRİ

Sevda Ağayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-5615-6923>

seva.ava.17@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan türklərinin qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Zəngəzur mahalı özünün oronimlər sisteminin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Türk etnoslarının adlarını, həyat tərzini, məişətini və adət-ənənələrini özündə əks etdirən bu oronimlərin öyrənilməsi müasir dövrdə həm elmi, həm də siyasi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkmənşəli oronimik vahidlərin tədqiq olunması külli miqdarda oronimləri aşkar etmək, dil qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sözyaratma formalarını müəyyənləşdirmək, mənsəcə Azərbaycan dilinə məxsus oronim leksikanın ümumi mənzərəsini canlandırmaq baxımından da çox aktualdır. Məqalədə də bu Zəngəzur ərazisinin fitonimik oronimləri yalnız linqvistik aspektdən deyil, həmçinin, tarixi, coğrafi, areal aspektlərdən də təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: fitonimlər, fitotoponimlər, flora, toponim.

PHYTONYMIC ORONYMS OF ZANGEZUR AREA

Sevda Aghayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Zangezur district, one of the ancient settlements of Azerbaijani Turks, attracts attention with the richness of its oronym system. The study of these oronyms, which reflect the names, lifestyles, customs, and traditions of the Turkish ethnos, is of great importance both from the scientific and political point of view in the modern era. The study of oronymic units of Turkic origin is also very relevant in terms of discovering a large number of oronyms, determining language regularities, various forms of word formation, and revitalizing the general picture of the oronym lexicon belonging to the Azerbaijani language. In the article, these oronyms were analyzed not only from the

linguistic aspect, but also from the historical, geographical, and areal aspects.

Keywords: phytonyms, phytotoponyms, phlora, toponyms.

ФИТОНИМИЧЕСКИЕ ОРОНИМЫ ЗАНГЕЗУРСКОГО РАЙОНА

Севда Агаева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Зангезурский район, одно из древних поселений азербайджанских тюрков, привлекает внимание богатством своей оронимической системы. Изучение этих оронимов, отражающих имена, образ жизни, обычаи и традиции турецкого этноса, имеет большое значение как с научной, так и с политической точки зрения в современную эпоху. Изучение оронимических единиц тюркского происхождения также весьма актуально с точки зрения обнаружения большого количества оронимов, определения языковых закономерностей, различных форм словообразования, оживления общей картины лексики оронимов, принадлежащих азербайджанскому языку. В статье данные оронимы были проанализированы не только с языкового аспекта, но и с исторического, географического и территориального аспектов.

Ключевые слова: фитонимы, фитотопонимы, флора, топоним.

Giriş/Introduction.

Tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur ərazisinin (Ermənistanın Qafan, Gorus və Sisyan, Meğri rayonları və Azərbaycanın Qubadlı, Zəngilan və Laçın rayonlarının) Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri və onların müxtəlif qruplarının etnolinqvistik və struktur baxımından araşdırılması və öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, ictimai-siyasi və mədəni məhiyyət daşıyır.

Azərbaycan ərazisinin təbiətinin son dərəcə rəngarəng olması bu ərazinin toponimiyasını da çeşidli və rəngarəng olmasını şərtləndirir. Yer kürəsinin əksər bitki örtüyünə Azərbaycanda, eləcə də Zəngəzur bölgəsində təsadüf olunur.

Zəngəzurun toponimlər sistemində bir sıra yaşayış məntəqələri var ki, onlar bilavasitə, o cümlədən tədqiq olunan ərazinin bitki və ağac örtüyünün çox və zəngin olması fitotoponimlərin də çoxsaylı olması ilə seçilir. Zəngəzurun toponimiyasında fitonimlər – bitki örtüyünü əks etdirən adlar bölgənin ümumən fitonimlərini əks etdirir. Belə ki, hər mikrobölgənin də (dağ, aran, quzey, güney)

özünəməxsus fitonimləri mövcuddur və təbii ki, toponimiyada əks olunmaqdadır.

Aborigen əhalisi əsasən türklərdən ibarət olan Zəngəzur ərazisinin florası onun toponimlərinə tam uyğun gəlir. Fitonimik toponimlərin də dil mənsubiyyəti tarixən türk sözlərindən ibarətdir [Əliyev, 2004:105].

Zəngəzur ərazisinin indi ermənilərdə qalan (işğal olunan) Qafan, Gorus, Sisyan və Meğri rayonlarının fitonimik toponimləri 1988-ci ilə qədər bu kəndlərdə qalmaqda idi.

Qafan rayonu üzrə.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanın bölgə ərazisində, istər Azərbaycana aid olan, istərsə də Ermənistan ərazisində qalan hissədə bitki adları ilə bağlı fitonimik-toponimik obyektlərin sayı çox, tipi isə rəngarəngdir.

Armudlu kəndi və çayı Qafan kəndi ərazisindədir.

Giləmeşə – Qafan rayonu ərazisindədir. Ölü kənddir. Ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Görünür, bu ərazidə giləmeyvə tipində olan meşəlik olmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Gorus rayonu ərazisində Qaragiləlik adlanan fitoonim də var. Bütün ağaclar yalnız qaragilə tipli (mənzəli) ağaclardan ibarətdir.

Əzgilli – Qafan rayonunda bir kənd adıdır. Oxçu çayının sahilində yerləşir. Ola bilsin ki, Əskil//Əzgil adlı türk mənşəli tayfanın adı ilə bağlı olsun. Ağvanlı kəndinin yaxınlığındadır. Böyük bir ərazinin bitkisi əzgildən ibarətdir.

Əzgilli – əzgil bitkisinin adını əks etdirən kənd adları ilə yanaşı, mənfi və müsbət relyef formalarını əks etdirən orografik adlara rast gəlirik. Qafan rayonu ərazisində Əzgilli oykonimi, Qubadlı və Laçın rayonları ərazisində Əzgilli dağ, Qubadlı rayonu ərazisində Əzgilli düzü (Göyərçik kəndi) var. Gorus rayonu ərazisində Əzgillik adlı tala var.

Baldırğanlı – Qafan rayonu ərazisindədir. Bu ərazidə yaşayış məskənlərinin qalıqları var, fitooykonimdir. Baldırğan dağlıq ərazidə, sulu yerdə bitən müalicəvi əhəmiyyətli bitkidir. Relyefə uyğun bitən bitkinin adı fitotoponimdə əks olunmuşdur. Baldırğanlı dağının ətrafında yerləşmişdir.

Almalıq – Qafan rayonu ərazisindədir. Bu tipli fitotoponim bölgənin ərazisində areal xarakterlidir. Oykonim 1918-ci ilin erməni soyqırımının qurbanı olmuşdur. Sisyan rayonu ərazisində də Almalıq fitooykonimi kimi qeyd olunmuşdur (Şurnuxu kəndi yaxınlığında). Almalıq düzəltmə quruluşlu sözdür. Alma+lıq ünsürlərindən ibarətdir.

Ərikli – Ərik adı ilə bağlı oronimlərlə yanaşı, bölgənin ərazisində fitooykonimlərə də rast gəlirik. Ərikli Laçın rayonu ərazisində mövcud

kəndlərdən birinin adıdır. XIX əsr S.P.Zelenskinin tərtib etdiyi siyahıda Ərikli adına rast gəlirik. Eyni zamanda Laçın rayonu ərazisində Ərikli dərə fitoonimio rast gəlirik.

Əncir-Göyəm – bu bitki Qubadlının onimiyasında azacıq fonetik fərqlə – *Gəyən//Gəyəm* formasında işlənməkdədir. Bu, Gəyənin düzü adlanan böyük bir ərazini əhatə edir.

Meğri rayonu üzrə.

Gül – Azərbaycan kəndi olmuş, sonradan ərazinin adı Almalıq adlanmışdır (Şurnuxu kəndi yaxınlığında). Almalıq düzəltmə quruluşlu sözdür. Alma+lıq ünsürlərindən ibarətdir. Gorus rayonu üzrə fitohidronim kimi qeyd olunub. Baldırğanlı dağının ətrafında yerləşmişdir.

Çimən//Çəmən – Zəngəzur bölgəsinin toponimiyasında tərkibində çimən//çəmən nomenli coğrafi obyektlər. Bu ərazidə yaşayış məskənlərinin qalıqları var, fitooykonimdir.

Alçalı – Zəngəzurda kənd olmuşdur, fitooykonimdir, 1918-ci il vandalizminin qurbanı olmuşdur. Ağbulaq kəndinin yaxınlığındadır. Düzəltmə sözdür – alca + lı ünsürlərindən ibarətdir.

Bənövşəbust adlı kənd. 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Bu fitooykonimin birinci komponenti bənövşə adı ilə bağlıdır. “Bust” ünsürünün mənası fars dilində kiçik təpəcik deməkdir. “Bust” ünsürünün çox və zəngin olması fitotoponimlərin də rəngarəng olmasını şərtləndirmişdir [Rüstəmov, 1998:150]

Bizə məlum olan fitocoğrafi adlarda da Azərbaycan florasının – bitkilər örtüyünün xəritəsini çəkmək mümkündür.

Zəngəzurun ərazisinin coğrafi adları sırasında fitotoponimlərdən biri də Pərinç adlanan coğrafi obyektidir. Pərinç adlanan 2 bölgə var ki, bu da həmin bitkiyə önəm verilməsi ərazisində adı rus rəsmi sənədlərində qeyd olunan fitotoponimlərdən biri də Arpalıq adlanır. Bu, Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında böyük bir ərazisi olan əkin yerinin (arpa əkilən yerin) adıdır. Bu mikrotoponimlərin dil mənsubiyyətinə gəlcə, hər iki bitkinin adı türk mənşəlidir.

Arpalıq quruluşca düzəltmə söz olub, iki hissədən arpa və -lıq şəkilçisindən ibarətdir.

Zəngəzurun Azərbaycan ərazisindəki (Qubadlı, Zəngilan və Laçın rayonları üzrə) fitoonimiyasını və fitooykonimlərini nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq.

Qarağac – respublikamızın ərazisindəki meşələrdə qarağac bitkisinin

müxtəlif növünə rast gəlirik. Qarağac fitooykonim kimi, Qubadlı rayonu ərazisindədir (Qarağac kəndi). Eyni zamanda Laçın rayonu ərazisində (Qarağacı çuxur), Qubadlı və Zəngilan ərazisində (Qarağac dərəsi), Qarağac ilə bağlı fitooronim var. Bu fitooykonimlərə Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda da rast gəlirik.

Süsən bitkisinin adı ilə Zəngilan rayonu ərazisində Süsən dağı və Süsən meşəsi adlı oronim əks olunmuşdur.

Dağdağan Gorus rayonu ərazisində, Armudlu düzünə Qubadlı rayonu ərazisinin Göyərəbas, Seytaş, Əyin kəndi ərazisində rast gəlinir.

Armudlu kəndi Qubadlı rayonu ərazisində də qeydə alınmışdır.

Zəngəzur ərazisində dağdağan bitkisinin adı ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı oronimlərə Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisində Dağdağan dərəsinə rast gəldik. Bu bitkilərin adı ilə bağlı fitooronimlər də geniş yayılmışdır. Zoğal dərə (Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) zoğal bitkisinin adını əks etdirir.

Palıd ağacının adını əks etdirən coğrafi obyekt bu ərazidə palıd bitkisinin adı ilə bağlıdır. Palıd dərəsi fitooronimi Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisində qeydə alınmışdır.

Konkret regionda mövcud olan ümumi fitonimlərdən Çiməni, Keşiş Çiməni, Cilli çiməni, Qəhrəman çiməni (oronim), Qaraçimən oykoniminə rast gəlirik (Qafan rayonu). Ümumiyyətlə, çimən//çəmən nomenli coğrafi adlar türk toponimiyasında geniş yayılmışdır.

Laçın rayonu ərazisində Fındıqlı gədik və Fındıqlı şam adlı oronimlər var. Ermənistanda Gorus rayonu ərazisində Fındıqlı düzü. Fındıqlıq adlı mikrofitooronim mənası fars dilində kiçik təpəcik deməkdir. Yəqin ki, məkan anlamını bildirən -lıq⁴ düzəlmiş (ağac, bitki adlarından) oykonimi və yaxud oronimi şəhər, kənd, dağ, təpə, yamac və s. komponentlərinin düşməsi nəticəsində sadə, nomensiz oykonim kimi formalaşmışdır. Qafqazın, o cümlədən də tədqiq olunan ərazinin bitki və ağac örtüyünə görə ki, bu ərazinin bu ərazisində dərəcədən dağıdılmışdır.

Qafan rayonu üzrə.

Çiçəkli – Türk dillərində geniş yayılan fitonim mənşəli etnonimlərdən biri çiçəkdir. Bəri başdan qeyd adı ilə bağlı bir qisim mikrooronim yaranmışdır.

Çinarlı (Cibikli) toponimi də fitooykonimlərdən birinin adıdır. Bu kəndin adı S.P.Zelenskiyin siyahısında XIX əsrdə İrəvan quberniyasında Dərə Çiçək və Baş Çiçək adlı oykonim və Əncirli dərə kimi çəkilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Banu Çiçək adlı personaj var.

Gorus rayonu üzrə.

Alçadərə Məzməzək – dağıdılmış kəndlərdən biridir. Erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. Sisyan rayonu ərazisində ölü kənddir.

Mərcimək yurdu – Gorus rayonu ərazisində böyük bir ərazisinin Şurnuxlu kəndinə aid olan bir ərazidir. Mərcimək əkildiyindən bu yer adlanmışdır.

Şamsız – kənd adıdır. Gorus rayonu ərazisindədir. Bizə belə gəlir ki, “şam” bitkisinin adı ilə bağlıdır. Bu ərazidə şam ağacı yoxdur. Gorus fitotoponim bölgənin ərazisində areal xarakterlidir. Oykonim olmuş, 1918-ci ilin erməni soyqırımının qurbanı olmuşdur.

Sisyan rayonu üzrə (Sisakan üzrə).

Armudlu – Sisyan rayonunda 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır, lal toponimlərdəndir. Düzəltmə quruluşudur; armud + lu.

Qoz – Qoz bitkisi (el arasında cəviz//ceviz) Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Bu bitkinin adı ilə həm oronimik, həm də oykonimik coğrafi adlara rast gəlirik. Laçın rayonu ərazisində Qozdərə kəndi mövcuddur. Zəngilan rayonu ərazisində Qozlu qaya, Qozlu dərə rəsmi mənbələrdə aşağıdakı fitooykonimlər qeydə alınmışdır. Qubadlı rayonu Setyas kəndi yaxınlığında Cəvizli dərə, Gorus rayonu ərazisində Cevizlik adlı mikrooronimlərə rast gəlirik [Rüstəmov, 1998:65].

Çiriş – Kurud kəndinin yaxınlığındadır. Çiriş bir bitki adıdır ki, bu ərazi kəndin bitki örtüyünə əsasən fitoaronim kimi görünsə də, əslində türk mənşəli etnonimlərdən birinin adıdır.

Qeyd edək ki, göstərilən nümunələr bu ərazinin fitonimlərinin çox az bir qismini Zəngəzur bölgəsinin toponimiyasında bu və ya digər formada, az və çox dərəcədə əks olunmuşdur.

Bu ərazinin florası onun toponimiyasına qismən uyğun gəlir. Dağlıq ərazisinin özünəməxsus florası, aran və meşəlik zonasının öz bitkilər aləmi var.

Bunlar arpa bitkisinin adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu fitoaronim hətta XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskidə qeydə alınmışdır. Gorus rayonu ərazisindədir.

Tütün adı ilə bağlı fitoaronimlər də Zəngəzur toponimiyasında qeydə alınmışdır. S.P.Zelinskinin tədqiqat siyahısındakı Tütün yeri adlanan fitotoponim vardır ki, bu da Gorus rayonu ərazisindəki Ardıclıdır. Vaqazin kənd sovetliyi ərazisinə daxildir. Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisində Gorus rayonunda Şurnuxu kəndində və onun ətrafında tütün əkilməsinin şahidiyik.

Laçın rayonu ərazisində Ardıc adı ilə bağlı fitooykonimə rast gəlirik. Bu kəndin ad relyefi rəngarəng olduğu kimi, onun fitonimlər sistemi də rəngarəng və zəngindir.

Narıc//Narışlar adlı oykonim də fitotoponimlər sırasına daxildir. Narıngi bitkisinin adı ilə bağlı olan bu toponim Laçın rayonu ərazisindədir.

Nəticə/Conclusion.

Ümumiyyətlə, göstərilən nümunələr bu ərazinin fitonimlərinin çox az bir qismini Zəngəzur bölgəsinin toponimiyasında bu və ya digər formada, az və çox dərəcədə əks olunmuş, lakin sübut edilmişdir ki, Zəngəzur aborigen sakinləri türklər olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Əliyev, V. (2004). Zəngəzurdə qalan izimiz. – Bakı: – Nurlan. – 295 s.
2. Qurbanov, A. (1998). Azərbaycan dilinin onomalogiyası. – Bakı: – Maarif. – 595 s.
3. Mirzəyev, H. (2006). Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. III c. – Bakı: – 535 s.
4. Rüstəmov, Ə. (1998). Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun yer-yurd adları. – Bakı: İşıq. – 170 s.
5. Sadıxov, S. (2017). Müasir Azərbaycan dili: Onomalogiya məsələləri. – Bakı: ADPU. –267 səh.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 15.07.2024

Qəbul edil 28.07.2024

Nəşrə tövsiyə edib Məhərrəm Məmmədli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.25.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TÜRK DİLİNƏ TƏSİRİ

Sevinc Ahmadova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-3409-0951>

sevincasger@gmail.com

Xülasə

Qərbi Azərbaycan coğrafi və tarixi baxımdan çox zəngin bir bölgədir. Bu bölgədə yaşayan əhali uzun əsrlər boyunca formalaşmış unikal bir şivə sisteminə malikdir. Qərbi Azərbaycan şivələri qədim türk dillərinin izlərini daşıyaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu şivələrdəki leksik xüsusiyyətlər dilin tarixi inkişaf mərhələlərini, müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqələrini və regional fərqlilikləri əks etdirir. Qədim türk kökləri Qərbi Azərbaycan şivələrinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur və bu köklər zamanla fonetik və morfoloji dəyişikliklərə məruz qalsa da, əsas mənalarını saxlamışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası həm də fars, ərəb və rus dillərindən alınmalarla zənginləşmişdir. Bu alınmalar şivələrin ifadə imkanlarını genişləndirərək dilin zənginliyini artırmışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrinin öyrənilməsi təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də tarixi və mədəni əlaqələrin dərk edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, şivə, leksik xüsusiyyətlər, türk dili, dilçilik.

LEXICAL CHARACTERISTICS OF WESTERN AZERBAIJAN DIALECTS AND INFLUENCES ON THE TURKISH LANGUAGE

Sevinc Ahmadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Western Azerbaijan is a geographically and historically rich region. The population living in this region has a unique language system that has been formed

over many centuries. Western Azerbaijani dialects have survived to this day, bearing the traces of ancient turkic languages. Lexical features in these dialects reflect the historical development stages of the language, interactions with different languages, and regional differences. Ancient turkic roots occupy an important place in the vocabulary of Western Azerbaijani dialects, and although these roots have undergone phonetic and morphological changes over time, they have kept their main meanings. The lexicon of Western Azerbaijani dialects is also enriched with borrowings from Persian, Arabic, and Russian languages. These borrowings have increased the richness of the language by expanding the expressive possibilities of dialects. The study of Western Azerbaijani dialects is important not only from the point of view of linguistics but also for the understanding of historical and cultural relations.

Keywords: Western Azerbaijan, dialect, lexical features, turkish language, linguistics.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ И ВЛИЯНИЕ НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК

Севиндж Ахмедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Западный Азербайджан с географической и исторической точки зрения является очень богатым регионом. Население, проживающее в этом регионе, обладает уникальной системой диалектов, сформировавшейся на протяжении многих веков. Диалекты Западного Азербайджана несут в себе следы древних тюркских языков и сохранились до наших дней. Лексические особенности этих диалектов отражают исторические этапы развития языка, его взаимодействие с другими языками и региональные различия. Древние тюркские корни занимают важное место в словарном составе диалектов Западного Азербайджана, и хотя со временем эти корни подверглись фонетическим и морфологическим изменениям, они сохранили свои основные значения. Лексика диалектов Западного Азербайджана также была обогащена заимствованиями из персидского, арабского и русского языков. Эти заимствования расширили выразительные возможности

диалектов, увеличив их богатство. Изучение диалектов Западного Азербайджана важно не только с точки зрения лингвистики, но и для понимания исторических и культурных связей.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, диалект, лексические особенности, тюркский язык, лингвистика.

Giriş/Introduction.

Qərbi Azərbaycanın bu gün Ermənistana daxil olan bölgələri tarix boyunca bir çox qədim türk tayfalarının yaşadığı ərazi olmuşdur. Qərbi Azərbaycan zəngin tarixi və mədəniyyətə malik bir bölgə olaraq dilçilik sahəsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu bölgənin şivələri türk dillərinin tarixi inkişafını və müxtəlif dillərlə qarşılıqlı təsir proseslərini anlamaq üçün əvəzsiz bir mənbədir. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilçilik sahəsində yeni biliklərin əldə edilməsinə və türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinin daha yaxşı başa düşülməsinə imkan yaradır. Bu, dilçilik elminin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Qərbi Azərbaycan şivələri bölgənin mədəni və tarixi əlaqələrini əks etdirir. Bu şivələrin tədqiqi Azərbaycan və qonşu xalqlar arasında mövcud olan mədəni və tarixi əlaqələrin izah edilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Eləcə də, Qərbi Azərbaycan şivələrinin öyrənilməsi dil siyasəti və tədrisi sahəsində də mühüm rol oynayır. Bu şivələrin öyrənilməsi dil tədrisinin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə və dilin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün strateji addımların atılmasına kömək edir.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin türk dilinə təsirləri dilin dinamik təbiətini və müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsir proseslərini anlamaq üçün vacibdir. Bu, dilin inkişafında mühüm rol oynayan amillərin müəyyənləşdirilməsinə və dilin zənginləşməsinə kömək edir.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksik xüsusiyyətləri və türk dilinə təsirləri mövzusu dilçilik, mədəniyyət və tarix sahələrində geniş tədqiqat imkanları açır və bu sahədə aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini artırır.

Şivələrin tədqiqi haqqında.

Şivələrin öyrənilməsi dilin tarix boyu keçdiyi mərhələləri anlamağa kömək edir. Müxtəlif dövrlərdə baş vermiş siyasi və sosial dəyişikliklər dilin inkişafına təsir etmişdir. Bu təsirləri şivələrdə izləmək mümkündür. Şivələrin tədqiqi, həm də cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin dili necə istifadə etdiyini və bu təbəqələrin bir-biri ilə olan əlaqələrini öyrənmək üçün dəyərli məlumatlar verir. Şivələrin istifadə sahələri və xüsusiyyətləri cəmiyyətin sosial strukturunu əks etdirir. Bir

sözlə, şivələr xalqın tarixi və mədəniyyətinin canlı memarlığıdır. Onlar keçmişin əksini və dilin qədim qatlarını qoruyaraq bu mirası gələcək nəsillərə çatdırır. Elmi tədqiqatlar vasitəsilə şivələrin təhlili xalqın tarixini və mədəniyyətini daha dərinədən başa düşməyə kömək edir və bu məlumatların qorunmasını təmin edir.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin linqvistik xüsusiyyətləri. İbrahim Bayramov Qərbi Azərbaycan şivələrinin öyrənilməsi üçün onları iki əsas yarımqrupa bölmüşdür: Qərb şivələri və Cənub şivələri [Bayramov, 2011:22].

Qərb şivələrinə: Quqark, Çəmbərək, Dağ Borçalısı (Çalaloğlu Kalinino) Ağbaba, Böyük Qarakilsə, Basarkeçər, Karvansaray rayon ərazilərinin şivələri;

Cənub şivələrinə isə Qafan, Meğri, Qarakilsə, Vedibasar, Zəngibasar, İrəvan, Dərələyəz rayon şivələri daxildir. Bu şivələrdə bir sıra fərqli fonetik və leksik xüsusiyyətlər müşahidə olunur.

Qərb qrupu şivələrində ərəb və fars mənşəli sözlərdə ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi xarakterikdir. Məsələn, “atəş” əvəzinə “ataş”, “xəbər” əvəzinə “xavar”, “Zeynəf” əvəzinə “Zeynaf”, “məsləhət” əvəzinə “maslahat” şəklində tələffüz olunur. Bu dəyişiklik şivələrin fonetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır [Cəfərov, 2021:15].

Şivələrdə sözün birinci hecasında i səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi də müşahidə olunur. Məsələn, “ıldırım” (ıldırım), “ışıldamax” (ışıldamaq), “ışdaha” (ıştaha) şəklində dəyişikliklər baş verir. Bu fonetik xüsusiyyət şivələrin fonetik tərkibini və fonoloji fərqliliklərini əks etdirir [Cəfərov, 2015:362].

Qərb qrupu şivələrində təkhecalı sözlərin sonunda, ortasında və gələcək zaman şəkildəsinin tərkibində c səsinin j səsi ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur. Məsələn, “danışajax” (danışacağam), “deyəjəm” (deyəcəm), “alajam” (alacam), “bajı” (bacı), “qoja” (nənə mənasında), “nejə” (necə), “gejə” (gecə), “saj” (saç), “aj” (ac) kimi dəyişikliklər görülür. Bu fonetik xüsusiyyətlər şivələrin tələffüz xüsusiyyətlərini və fonologiyasını göstərir.

Qərb qrupu şivələrində sağır nun (ŋ) səsinin işlənməsi də müşahidə olunur. Məsələn, “dediŋiz” (dediniz), “gördüŋüz” (gördünüz), “yoldaşŋa” (yoldaşınıza), “ataŋa” (atanıza) şəklində istifadə olunur. Bu xüsusiyyət şivələrin fonetik strukturlarını və bölgə xüsusiyyətlərini əks etdirir [Ələkbərli, 2000:182].

Qərbi Azərbaycan dialektlərində müşahidə olunan assimilyasiya prosesləri bölgənin dil xüsusiyyətlərini və fonetik dəyişikliklərini əks etdirən maraqlı bir fenomeni təşkil edir. Bu proseslərdən biri də "-nl- > -nn-" assimilyasiyasıdır. Bu assimilyasiya dialektlərdə geniş şəkildə tətbiq olunur və dilin fonetik strukturlarında əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır [Cəfərov, 2016:32].

Qərb və Cənub qrupu şivələrinin xüsusiyyətləri.

Qərbi Azərbaycanın Qərb qrupu şivələrinin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Azərbaycan dilinə xas sözlərin ilk hecasında a səsinin istifadəsi: bava, qayın, qaynana, baji, qaymax, darax və s.
2. Dodaq ahənginin izlənməsi: yolo:r, küfrüyür, görür və s.
3. Damaq ahənginin möhkəmliyi: ağartı, haçar, çarix, tasdıxlıyır, çafçıyır, xamır, ilxı, ıldız və s.
4. İsmnin təsirlik halındakı saitlə qurtaran sözlərə -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisinin əlavə edilməsi: nəniyi, quzuyu, dəviyi, qapıyı və s.
5. Sözlün ortasında və axırında b səsinin v səsilə əvəz edilməsi: civ, torva, zorva, çivan, qav, gəvən, qavax, bava .
6. Sözlün əvvəlində b səsinin p səsilə əvəz olunması: puçax, putax, pitməx', pişməx' və s.
7. Sözlərin axırında b səsinin f səsinə keçməsi: danıf, çağırır, görür və s.
8. Sağır nun (r) səsinin istifadə olunması: dcdii] iz, gördür]üz, yoldaşıqa, ataqa və s.
9. Ədəbi dildəki kimi –ır⁴ şəkilçisinin ədəbi dildən fərqli olaraq, -er, -or, -ör, -r şəklində işlədilməsi: görör, toxuyor, işdir, görür, tutur, gəlir, alır və s.
10. Qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisinin inkar şəklini ifadə edən -maz, -məz şəkilçisinin -mas, -məs şəklində istifadəsi: deməssən, görməssən, bilməssən, almassan və s.
11. İndiki zamanda olan sözlər şəxsə görə dəyişilərsə, II şəxsin təkində -ar|, -ər| şəkilçisinin istifadəsi: geyirər|mi, deyirər|mi, gəlirərı, alırar və s.
12. Feilin bacarıq şəklindəki sözlərin inkarının -ammə, -əmmə şəkilçisi ilə ifadə edilməsi: gələmmədi, çağırammadı, baxammadı və s.
13. Qərb qrupuna daxil şivələr üçün səciyyəvi olan sözlər: körəməz (qatıqla südün qarışığı), dəyişəx' (alt paltar), bayax (indi), suç (günah), bölmə (nəlbəki), döş (təpə), alacalı (fərqli), söt (mayili), armax (həvəskar), ağız (yenicə doğmuş heyvanın ilk südü) və s.

II. Cənub qrupu şivələrinin xüsusiyyətlərinə isə aşağıdakılar aiddir:

1. Sözlərin ilk hecasında a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: qərə, qəysi, qəpi, qəyit, pəxil, əlov və s.
2. Sözdəki birinci və ikinci hecasında ü səsinin u səsinə keçməsi: tuşman, umud, və s.
3. Sözlün ilkin hecasında a səsinin e səsinə keçməsi: qeynənə, qeyiş, yeylax, yedigar.

4. Sözlün birinci, bəzən də orta hecasında u səsinin ü səsi ilə əvəzlənməsi: çüst, püç, nüş, müşdülux və s.

5. Təkhecalı və çoxhecalı sözlərdə sonuncu x' səsinin işlənilməsi: danışacax', alacax', erkəx', hədix', köx', dix', və s.

6 Sözlərin sonunda nq səsinin işlənilməsi: birinqız, sanqa, dədənqın, pənqa.

7. Sözlün əvvəlində k səsinin g səsi ilə əvəzlənməsi: gisi, gilid, gobut, geş.

8. Sifətin azaltma dərəcəsinin -cığ, -cix şəkilçisi ilə yaranması: alçacıx, ağcıx, qaracıx və s.

9. Felin indiki zamanının -ey, -yey, -eyr, -yeyr, -r şəkilçilərilə düzəldilməsi: aram, görüx', verəm, uxiyey, tuxiyeyr, əkeyr, tuxyey, tuxey, əkey və s.

10. Cənub qrupu üçün xarakterik olan sözlər: muxuri (üstü və yanları keçə ilə örtülən kiçik alaçıq, qıbr (kin, hirs), otuxmax (təzə ot yeməyə başlamış quzu, buzov), oğursax (balası ölmüş heyvan, küz (quzu saxlanılan yer), güzəm (payızda qırılan yun), kəvşən (çöl, əkin əkilən və ya mal otarılan yer, kab (aşırım), gəzyazma (doğmaq vaxtı keçmiş düyə), danna (sabah), qavqarmax (yığışdırmaq), yelquz (yel xəstəliyi), çiçə (nənə), çalası (qatıq mayası), gödən (qarın, mədə), düşük (ağılsız, səfeh), çözləməx' (açıb uzatmaq), çatı (ip, kəndir, yoğun kəndir), vağən (yetişmiş, biçilmə vaxtı keçmiş taxıl), bozdamax (ağlamaq), bələn (döngə, aşırım), bayımmax (varlanmaq), bozarmax (əsəbiləşmək), başarat (bacarıq), arı (təmiz), arğac (dağ qoçu), avazımax (rəngi qaçmaq, rəngi solmaq) və s. [Bayramov. 2011:23-25].

Azərbaycan dilində leksik cəhətdən ümumişlək söz hesab edilən “laylay” sözü “layla” formasında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi geniş işlənir. Qərbi Azərbaycan dialektində də bu söz elə “laylay” şəklində istifadə olunur və körpənin beşiyinin başında anaların oxuduğu həzin musiqilərdir.

Vağən – yetişmiş, biçilmə vaxtı keçmiş taxıl, küz – quzu saxlanılan yer, körəmz – qatıqla südün qarışığı, əkin əkilən və ya mal otarılan yer, alacalı – fərqli, kəvşən çöl, ağnağaz – dəyirməndə növbədənənar üyüdülmə az miqdarda taxıl, ağız – yenicə doğmuş heyvanın ilk südü, adaxlamax – ilk addım atmaq, və s. sözlər Qərbi Azərbaycan bölgəsində işlənmə şivələrdir [Ələkbərli, 2002:43].

İbrahim Bayramovun "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" adlı əsəri Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını tədqiq edən alimlər üçün bir sıra əhəmiyyətli məsələləri açıqlamışdır. Bayramov xüsusən də ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sözlərin işlənmə məqamlarına diqqət yetirmiş və bu sözlərin müxtəlif şivələrdə necə istifadə edildiyini ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Əsərdə şivələrin leksik xüsusiyyətləri və mürəkkəb sözlərin bölgələrdəki fərqli istifadəsi aşağıdakı kimi təqdim olunur:

Adda-budda (Çəmbərək, İrəvan). Mənası: “ordan-burdan, tək-tək”.

Bu mürəkkəb söz fərqli yerlərdən və ya ayrı-ayrı yerlərdən toplanan şeylər və ya elementləri ifadə edir. Çəmbərək və İrəvan bölgələrində bu ifadə təsadüfi və ya qeyri-müntəzəm şeyləri təyin etmək üçün istifadə olunur.

Aram-qərəm (Vedi-Zəngibasar). Mənası: “fasilə”

Aram-qərəm fasilə və ya ara vermək mənasında istifadə olunur. Vedi-Zəngibasar bölgələrində bu söz bir iş və ya fəaliyyətdə ara vaxtı və ya fasiləni təyin edir.

Bəti-burut (Meğri). Mənası: “qamət, görkəm”.

Bəti-burut fiziki görünüş və ya estetik görkəmi ifadə edir. Meğri bölgəsində bu ifadə insanların və ya əşyaların xarici görünüşü və ya ümumi vizual təsirini təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Biş-düş (Çəmbərək, Kalinino). Mənası: “yemək hazırlama”.

Bu mürəkkəb söz yemək hazırlama və ya bişirmə fəaliyyətini ifadə edir. Çəmbərək və Kalinino bölgələrində, xüsusilə də yemək prosesini təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Çır-çırpı (Çəmbərək, Əştərək). Mənası: “qırılmış ağac, kol-kos”.

Çır-çırpı qırılmış və ya parçalanmış ağac hissələri və ya kol-kosları təyin edir. Çəmbərək və Əştərək bölgələrində, bu ifadə təbii materialların vəziyyətini və ya istifadəyə yararlı qırılmış əşyaları təsvir edir [Bayramov, 2011:15-17]

İbrahim Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində qeyd etdiyi “dıvız-zıvır” sözü İrəvan bölgəsinin şivəsində istifadə olunan maraqlı bir mürəkkəb söz nümunəsidir. Bu söz “lazımsız” və ya “gərəksiz” mənasında istifadə olunur. Bu ifadənin Türkiyə türkcəsindəki qarşılığı isə “ıvır-zıvır”dır. Hər iki variant müxtəlif dillərdə eyni mənanı ifadə etməkdədir, lakin fonetik fərqliliklər nümayiş etdirir.

“Dıvız-zıvır” sözü İrəvan bölgəsində bir şeyin və ya bir işin gərəksiz, əhəmiyyətsiz və ya lazımsız olduğunu ifadə edir. Bu ifadə danışanların ya da yazanların bir əşyanı və ya fəaliyyəti tənqid etmək, onu önəmsiz və ya istifadə etməyə dəyərsiz hesab etmək istədikləri zaman istifadə olunur. İrəvan bölgəsində bu ifadə gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində tətbiq edilən bir dil nümunəsidir [Bayramov, 2011:14].

Türkiyə türkcəsində isə eyni mənada istifadə olunan “ıvır-zıvır” ifadəsi mövcuddur. Bu ifadə də bir şeyin lazımsız, əhəmiyyətsiz və ya kiçik bir önəmə malik olduğunu təsvir edir. Türkiyə türkcəsində “ıvır-zıvır” sözünün istifadəsi genişdir və gündəlik danışqda, müzakirələrdə, eləcə də yazılı dillərdə qarşılaşa bilinir.

Bayramovun əsəri dilin tədrisində istifadə edilə bilən əhəmiyyətli bir mənbədir. Şivələrdəki leksik xüsusiyyətlərin tədrisi dil öyrənənlərə və tələbələrə türk dilinin müxtəlif dialektlərinin özəlliklərini göstərməkdə kömək edir.

Şivə fərqliliklərinin və mürəkkəb sözlərin öyrənilməsi dilin tarixi inkişafını və regional müxtəlifliklərini daha dərinlən anlamağa imkan tanıyır. Bu cür tədqiqatlar dil müəllimlərinin və tədris proqramlarının dilin müxtəlif aspektlərini təqdim etməsinə kömək edir.

Nəticə/Conclusion.

Məqalədə göstərildiyi kimi, Qərbi Azərbaycan şivələrində qorunan qədim türk sözləri və mürəkkəb ifadələr, bu şivələrin zəngin lüğət bazasını ortaya qoyur. Şivələrdəki fonetik xüsusiyyətlər, məsələn, ə və a səsinin əvəzlənməsi, c və j səsinin dəyişməsi, və sağır nun (ŋ) səsinin işlənməsi, bu bölgələrin dil təsirinin və xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün qiymətli məlumatlar təqdim edir. Eyni zamanda, leksik xüsusiyyətlərdəki fərqliliklər, şivələrin regional fərqliliklərini və tarixini daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin türk dilinə olan təsirləri dilin inkişafında və leksik təbəqələrinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Fonetik dəyişikliklər və şivələrdəki mürəkkəb ifadələr, türk dilinin zənginliyini və çoxşaxəliliyini artırır. Şivələrdəki qədim türk sözləri dil tariximizin izlərini və dilin tarixi inkişafını təhlil etmək üçün dəyərli bir resurs təqdim edir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində qorunan qədim türk sözləri yalnız dil tariximizin öyrənilməsində deyil, həm də regional mədəniyyət və tarix haqqında əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edir. Şivələrdəki sözlər və ifadələr bölgənin tarixi, mədəniyyəti və xalqın keçmişdəki həyat tərzini haqqında məlumat verir. Bu həmçinin bölgənin sosial və mədəni inkişafını anlamaq üçün əhəmiyyətlidir.

Dialektoloji tədqiqatların genişləndirilməsi Qərbi Azərbaycan şivələrinin fonetik və leksik xüsusiyyətlərinin daha ətraflı öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi üçün dövlət tərəfindən daha geniş dəstək verilməsi bu sahədəki araşdırmaların inkişafına kömək edəcəkdir. Araşdırmaların maliyyələşdirilməsi və mütəxəssislərin dəstəklənməsi şivə tədqiqatlarının keyfiyyətini artıracaq və bu sahədə daha geniş məlumat əldə etməyə imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bayramov, İ. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. – Bakı: Elm və təhsil. – 440 s.

2. Cəfərov, Ə.A. (2015). Qərbi Azərbaycan dialektlərində fonetik hadisələr. //Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XIX Respublika Elmi Konfransının materialları. – Bakı: –7-8 aprel. – s.362-363.

3. Cəfərov, Ə.A. (2016). Qərbi Azərbaycan və Ağdam rayon dialektlərində səsartımı hadisəsi. //Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XX Respublika Elmi Konfransı. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. – Bakı: 24-25 may. – s.34-36.

4. Cəfərov, Ə. (2021). Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətləri. //Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Naxçıvan: – 28 s.

5. Ələkbərli, Ə. (2000). Qərbi Azərbaycan. I cild. Vedibasar mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları). – Bakı: Ağrıdağ. – 318 s.

6. Ələkbərli Ə. (2002). Qərbi Azərbaycan. II cild. Zəngibasar, Gəmişbasar və Qırxbulaq mahalları (Zəngibasar, Qəmərli və Ellər rayonları). – Bakı: Ağrıdağ. – 409 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 12.07.2024

Qəbul edilib 25.07.2024

Nəşrə tövsiyə edib *Mahirə Hüseynova*

filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.58.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ YERİ

Fatma Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-6650-5330>

fatma.aliyevaa@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan dili şivələri dilimizin tarixini mühafizə etməklə yanaşı, ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Bunu şivələrin fonetikasında, leksikasında, morfolojiyasında, sintaksisində müşahidə etmək olur.

Azərbaycan dili şivələrinin zəngin leksik tərkibi vardır. Şivələrimizdə tarixin müxtəlif dövrlərində işlənmiş sözlər qorunub saxlanılır və bu sözlər dilimizin tarixinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Qərbi Azərbaycanda, yəni indiki Ermənistanda Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Lakin onlar zaman-zaman tarixi-etnik torpaqlarından Ermənistan dövləti tərəfindən qovulmuş, deportasiya olunmuşlar. Bu dövrlərdə Qərbi Azərbaycanın dialektologiyası, arxeologiyası, etnoqrafiyası öyrənilməmiş, tədqiqata cəlb olunmamışdır. Çünki Ermənistan dövləti buna imkan verməmişdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş İrəvan xanlığının tarixi, həmin ərazi daxilində mövcud olan şivələrinin tədqiqi sistemli və elmi şəkildə XX əsrin 90-cı illərindən, yəni Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, İrəvan xanlığı, dialekt, şivə, tayfa.

THE PLACE OF WESTERN AZERBAIJANI DIALECTS IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

Fatma Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Azerbaijani language dialects, while preserving the history of our language, have features that differ from the literary language. This can be observed in the

phonetics, lexis, morphology, and syntax of dialects.

Azerbaijani dialects have a rich lexical composition. In our dialects, words used in different periods of history are preserved, and these words are of special importance in the study of the history of our language.

Azerbaijani turks lived in Western Azerbaijan, that is, in present-day Armenia. However, they were expelled and deported from their historical-ethnic lands by the Armenian state from time to time. During these times, the dialectology, archeology, and ethnography of Western Azerbaijan were not studied or involved in research. Because the Armenian state did not allow it. The history of the Iravan khanate, which historically existed in the territory of Western Azerbaijan, and the study of the dialects existing in that territory, have been systematically and scientifically studied since the 90s of the 20th century, that is, after Azerbaijan gained independence for the second time.

Keywords: Western Azerbaijan, Iravan Khanate, dialect, accent, tribe.

МЕСТО ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Фатма Алиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Диалекты азербайджанского языка, сохраняя историю нашего языка, имеют особенности, отличающиеся от литературного языка. Это можно наблюдать в фонетике, лексике, морфологии и синтаксисе диалектов.

Азербайджанские диалекты имеют богатый лексический состав. В наших диалектах сохранились слова, употреблявшиеся в разные периоды истории, и эти слова имеют особое значение в изучении истории нашего языка.

Азербайджанские турки жили в Западном Азербайджане, то есть на территории современной Армении. Однако время от времени армянское государство изгоняло и депортировало их со своих историко-этнических земель. В это время диалектология, археология и этнография Западного Азербайджана не изучались и не привлекались к исследованиям. Потому что армянское государство этого не допустило. История Иреванского ханства, исторически существовавшего на территории Западного Азербайджана, и изучение существовавших на этой территории диалектов

систематически и научно изучаются с 90-х годов XX века, то есть после обретения Азербайджаном независимости. второй раз.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Иреванское ханство, диалект, акцент, племя.

Giriş/Introduction.

Azərbaycan təhsilinin, Azərbaycan dilinin tarixinin, inkişaf yolunun öyrənilməsi zamanı Qərbi Azərbaycan ərazisi yaddan çıxarılmalıdır. Çünki Qərbi Azərbaycan bütöv Azərbaycanın bir tərkib hissəsi olmuşdur. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan şivələrinin öyrənilməsi XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Kalinino), Barana, Ağbaba, Quqark rayonunun Azərbaycan şivələri qərb ləhcələrinin, Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Qarakilsə (Sisyan), Meğri, Qafan rayonunun Azərbaycan şivələri isə cənub qrupu ləhcələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası zənginliyi, qədimliyi ilə seçilir və diqqəti cəlb edir. Bu şivələrdə tarixin qədim qatları ilə səsləşən sözlər dilimizin tarixi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Qərbi Azərbaycan şivələrində Orxon-Yenisey abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri ilə səsləşən kifayət qədər sözlər qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının öyrənilməsi XX əsrin 70-ci illərindən başlayır. 1976-cı ildə Alma-Ata şəhərində Ümumittifaq Türkoloji konfransda T.İ.Hacıyev və E.İ.Əzizov “Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının tarixi-linqvistik əsasları” mövzusunda məruzə etmişlər. Bu məruzə ilə Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının öyrənilməsinin əsası qoyulmuşdur. 1977-ci ildə B.P.Sadiqovun “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs (dialekt və şivə materialları əsasında)” adlı dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur.

Məqalədə Azərbaycan dili şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri tarixilik baxımından araşdırılır və -mac//manc, -maç//-maş, -mənc//-məc//-məş, -baş//bac şəkilçiləri, ismin hal kateqoriyası isimlərin mənsubiyyət kateqoriyası, xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri (-im4, -sın4, -n, -nız, -q, -ğız), feilin əmr şəkli, feilin vacib şəkli, -ır, -ir, -ar, -ər feili sifət şəkilçiləri tarixi dialektologiya kontekstində araşdırılır.

Qərbi Azərbaycan şivələri.

Elmi araşdırmalardan məlum olur ki, bəzən Azərbaycan dilinin şivələri ilə bağlı aparılan bölgələrdə Qərbi Azərbaycan şivələri əsasən kənarda qalmış, yalnız İrəvan şivəsi bəzi hallarda cənub qrupu şivələrinə daxil edilmişdir. “M.Şirəliyevin

təsnifatında bəzi şivələrin hansı qrupa aid olması dəqiq aydınlaşmır. Məsələn, o, Yerevan şivəsini Azərbaycan dili şivələrinin cənub qrupuna daxil edir və bu şivənin Yerevan rayonunu əhatə etdiyini göstərir. Ermənistanın başqa yerlərində (Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz, Vedibasar, Zəngibasar, Böyük Qarakilsə, Alaverdi və s.) yaşamış azərbaycanlıların şivələri isə təsnifatdan kənarda qalır və bunların konkret olaraq hansı dialekt qrupuna aid olması məlum olmur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, indiki Ermənistanın qədim sakinləri olan azərbaycanlıları XIX əsrdən başlayaraq öz vətənlərindən zorla çıxarmışlar. 1988-ci ildə indiki Ermənistanda yaşayan 250 mindən çox azərbaycanlı tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. Ancaq buna baxmayaraq, vaxtilə Ermənistan ərazisində yaşamış azərbaycanlıların şivələrini təsnif etmək mümkün olmuşdur” [Əzizov, 1999:94]. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfaları yaşamış və onların izləri toponimlərdə tarixin yaddaşında daşlaşmışdır [Bayramov, 2022:28].

XVIII əsrdə yaradılan Azərbaycan xanlıqlarından biri İrəvan xanlığı adlanırdı. Bu ərazilərdə istifadə olunan şivələr Azərbaycan dilinin bir parçası, tərkib hissəsi olmaqla fonetik, qrammatik (morfoloji, sintaktik), leksik cəhətdən bir-birindən fərqlənmişlər. Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi tarixinə nəzər salanda məlum olur ki, Firidun bəy Köçərli azərbaycanlıların danışdığı dilini qruplaşdırarkən İrəvan şivəsini də bu bölgəyə daxil edir: “Qarabağ və Qazax əhalisi bir cürə, Şəki xalqı özgə bir cürə, Şirvan, Səlyan, Bakı və Quba adamları başqa bir sayaqda, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Xoy, Maku vilayətlərinin əhalisi qeyri bir şivə üzrə danışır” [Köçərli, 1978:77].

M.Şirəliyev Qərbi Azərbaycanın İrəvan şivəsini cənub qrupu dialekt və şivələrinə daxil etmişdir.

A.Dilaçar Azərbaycan dili şivələrindən birini Şimali azərbaycanın ləhcələri adlandırır. Buraya cənub qrupunun da daxil olduğunu göstərir və İrəvan şivəsini cənub qrupuna daxil edir [Əzizov: 1999:300].

Mənuçehr Əmirpur 10 qrupa böldüyü Azərbaycan dili şivələrində İrəvan şivəsini cənub qrupunun içərisində verir [Əzizov, 1999:301].

Q.Bağırov Sisyan (Qarakilsə) rayonunun Azərbaycan dili şivələrini tədqiq edərək kənd şivələrinin üç qrupa ayrıldığını və həmin şivələrin keçid xarakterində olduğunu müşahidə etmişdir. E.Əzizov Qərbi Azərbaycan şivələrinə bütövlükdə nəzər salaraq yazır: “Göyçə, Böyük Qarakilsə, Alaverdi (Allahverdi) zonalarında yaşamış azərbaycanlıların şivələri dilimizin qərb ləhcəsinin Qazax-Borçalı şivələrinə uyğundur. Zəngəzur, Dərələyəz azərbaycanlılarının şivələri isə qərb və cənub ləhcələri arasında keçid xarakterlidir” [Əzizov, 1995:94-95]. E.Əzizov

sonrakı tədqiqatlarında Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatında Qərbi Azərbaycanın digər şivələrini də daxil edərək yazır: “Ermənistanın başqa regionlarında (Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz, Vedibasar, Zəngibasar, Pəmbək, Loru və s.) tarixən məskun olmuş azərbaycanlıların şivələri isə təsnifatdan kənarda qalır və bunların konkret olaraq hansı dialekt qrupuna aid olması məlum olmur... Azərbaycan dilinin indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş şivələrini, qismən də olsa, təsnif etmək mümkündür. Göyçə, Şəmsəddin, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı), Loru (Dağ Borçalı) zonalarında yaşamış azərbaycanlıların şivələri Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin Qazax-Borçalı şivələrinə uyğundur. Zəngəzur, Dərələyəz azərbaycanlılarının şivəsi isə dilimizin qərb (orta) və cənub ləhcələri arasında keçid xarakterlidir” [Əzizov, 1999:305]. Azərbaycan dili şivələrinin son təsnifini E.Əzizov vermişdir. Lakin bu bölgüyə Gürcüstanın şivələri daxil edilsə də, Qərbi Azərbaycan şivələrinin hansı dialekt qrupuna aid olduğu göstərilir.

H.Mirzəyev Dərələyəz şivələrinin leksikasından bəhs edərkən ərazinin şivələrinin Azərbaycan dilinin qərb (orta) və cənub ləhcələri arasında keçid xarakterli olduğunu E.Əzizovdan gətirdiyi sitata əsasən söyləyir [Mirzəyev, 2003:304].

A.Qurbanov Qərbi Azərbaycanın Dağ Borçalısı, indiki Kalinino rayonu ərazisində yerləşən Cucikənd şivəsini tədqiq edərək bu qənaətə gəlir ki, Cucikənd (Cücəkənd) Qərbi Azərbaycan ərazisində olduğu üçün onun şivəsində Gürcüstanın Borçalı, Türkiyə ilə həmsərhəd olan Amasiya, Türkiyənin Ərzurum, Bozyoxuş və başqa yerlərdəki danışıklarda bir çox linqvistik hadisə və ünsürlər eyni xüsusiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, A.Qurbanov Cücəkənd şivəsinin Qazax-Borçalı şivə qrupuna uyğun olduğunu göstərir [Qurbanov, 2007:25].

A.Bayramov Ağbaba, Sörəyel və Pəmbək bölgələrinin şivələrini Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektlərinə aid edir [Bayramov, 2000:192-193].

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq Qərbi Azərbaycan şivələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qərb şivələri – Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Kalinino), Ağbaba, Quqark rayon ərazisinin şivələri daxildir.

2. Cənub şivələri – Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar, Qarakilsə, Məgri, Qafan rayonu şivələrini əhatə edir.

Nəticə/Conclusion.

Azərbaycan dilində işlənən dialektlər qədim bir tarixə malikdir. Azərbaycan dilinin lüğət fondu və lüğət tərkibinə daxil olan qədim sözlər

dilimizin zənginliyini göstərir

Qərbi Azərbaycan şivəsinin tədqiqi ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin Ermənistan ərazisindəki şivələrinə həsr olunmuş tədqiqatlarda azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlər, hər bir kəndin danışiq xüsusiyyəti, dialektoloji mətnlər və s. elmi dəqiqliklə qeydə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bayramov, A. (2000). Oğuz elindən – Oğuz dilindən. – Bakı: Elm və təhsil. – 250 s.
2. Bayramov, İ. (2022). Azərbaycan dialektologiyası. – Ankara: İksad. – 456 s.
3. Əzizov, E. (1999) Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı (dərs vəsaiti). – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. – 354 s.
4. Kərimov, Ş. (2004). Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. – Bakı: Nurlan. – 362 s.
5. Köçərli, F. (1978). Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. – Bakı: Elm. – 600 s.
6. Qurbanov, A. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. – Bakı: Nurlan. – 450 s.
7. Mirzəyev, H. (2003). Dərələyəz mızhalının toponimləri və şivə sözləri. – Bakı: Ağrıdağ. – 360 s.

Məqalə tarixəsi

Daxil olub 30.06.2024

Qəbul edilib 15.07.2024

Nəşrə tövsiyə edib Mirvari İsmayılova
filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.11.

**DIALECT DICTIONARY OF TURKIC LANGUAGES IN
COGNITIVE-IDEOGRAPHIC ASPECT**
(based on West Azerbaijani dialectology)

Aynur Namazova

Azerbaijan State Pedagogical University
<https://ORCHID.org/0009-0001-2498-8880>
aynamaz@mail.ru

Abstract

In the article, based on the analysis of West Azerbaijani dialect material in comparison with the data obtained from the dialects of a number of Turkic languages, the idea that the characteristics of knowledge about the real world and the culture of peoples are reflected in the review is confirmed from the perspective of the cognitive spheres "Nature", "Human", "Society", "Cognition". These features reflect the successive development of various tribal associations, of which the Bulgarian, Oghuz, Kipchak, Karluk and Uyghur tribal associations had the greatest impact on the formation of modern Turkic languages and dialects. Nevertheless, the material of modern Western Azerbaijani dialects shows lexical-semantic compatibility in all the mentioned cognitive spheres compared to other Turkic languages.

Keywords: Turkic languages, West Azerbaijan, dialect, atlas, cognitive sphere, ideography, vocabulary, semantics.

**KOQNİTİV-İDEOQRAFİK ASPEKTDƏ TÜRK DİLLƏRİNİN
DİALEKT LÜĞƏTİ**
(Qərbi Azərbaycan dialektologiyası əsasında)

Aynur Namazova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycan dialekt materialının bir sıra türk dillərinin dialektlərindən əldə edilən məlumatlar ilə müqayisədə təhlilinə əsaslanan məqalədə real dünya və xalqların mədəniyyəti haqqında biliklərin xüsusiyyətlərinə baxış zamanı öz əksini

tapması fikri “Təbiət”, “İnsan”, “Cəmiyyət”, “İdrak” idrak sferalarının prizmasından təsdiqlənir. Bu xüsusiyyətlər müxtəlif tayfa birliklərinin ardıcıl inkişafını əks etdirir ki, bunlardan bulqar, oğuz, qıpçaq, karluk və uyğur tayfa birlikləri müasir türk dillərinin və dialektlərinin formalaşmasına ən böyük təsir göstərmişlər. Buna baxmayaraq, müasir Qərbi Azərbaycan dialektlərinin materialı digər türk dilləri ilə müqayisədə adları çəkilən bütün koqnitiv sferalarda leksik-semantik uyğunluq nümayiş etdirir.

Açar sözlər: türk dilləri, Qərbi Azərbaycan, dialekt, şivə, atlas, idrak sferası, ideoqrafiya, lüğət, semantika.

ДИАЛЕКТНЫЙ СЛОВАРЬ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В КОГНИТИВНО-ИДЕОГРАФИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ (на основе западно-азербайджанской диалектологии)

Айнур Намазова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье на основе анализа Западно-Азербайджанского диалектного материала в сравнении с данными, полученными из диалектов ряда тюркских языков, выдвигается мысль о том, что в обзоре отражены особенности знаний о реальном мире и культуре народов. подтверждается с точки зрения познавательных сфер «Природа», «Человек», «Общество», «Познание». Эти особенности отражают последовательное развитие различных племенных объединений, из которых наибольшее влияние на формирование современных тюркских языков и диалектов оказали болгарское, огузское, кыпчакское, карлукское и уйгурское племенные объединения. Тем не менее, на материале современных западноазербайджанских диалектов наблюдается лексико-семантическая совместимость во всех упомянутых когнитивных сферах по сравнению с другими тюркскими языками.

Ключевые слова: тюркские языки, Западный Азербайджан, диалект, диалект, атлас, когнитивная сфера, идеография, лексика, семантика.

Introduction.

After the era of Mahmud Kashgari, the dialects of “Turkic” (and the concept

of “Turkic dialects”) go through two stages of formation: the first – XII-XIV centuries, the second – XV-XVII centuries. The main difference is that in terms of the level of differentiation of “Turkic”, the first stage refers to the end of antiquity, and the second – to the beginning of the New Time.

Of particular importance in terms of clarifying the boundaries of the concepts of the Turkic language and Turkic dialects is the book of Seyid Ahmad Jamaladdin ibn Muhanna “Khilatul-insan and halbatul-lisan” (XV century).

Level of typology of Turkic dialects of the 15th-18th centuries. compared to the XII-XIV centuries. is different. If at the first stage there was a classical model of “Turkic” in the form of a dialect division into Oguz, Kipchak and Karluk-Uyghur, then at the second it fades into history. Instead, processes of dialect differentiation and concentration develop, which will form the basis of modern Turkic languages.

“Turkic dialects”.

Although several dictionaries existed to observe the concept of “Turkic dialects” in the 12th-14th centuries, in the 15th-17th centuries there were neither dictionaries nor written sources that would allow them to be presented in all details. In our opinion, the reason for this is that this period covers the times when the process of formation of modern Turkic languages was underway.

For a long time, the Turkic-speaking areas of the Caucasus remained almost unstudied in terms of linguistic geography. In the 80s, under the leadership of prof. Gadzhieva N.Z. There was active research into areal linguistics based on the material of various Turkic languages. After some time, in Turkic linguistics, the section of areal linguistics took shape as an independent direction. It is gratifying to note that the work on research and description of various dialects and dialects of the Kumyk language has recently been somewhat revived thanks to the specific and focused efforts of linguists working systematically in this area, and has taken on a wide scope.

Area linguistics historically began with dialectology, with the identification of isoglosses between close languages and dialects, and has now reached the global level.

The principles of classification of languages and dialects are one of the least developed problems of both Turkic and general linguistics. There are no sufficient theoretical justifications for determining the type of language, as well as the legitimacy of distinguishing its smaller units. The concept of type, when applied to a specific language, can be multifaceted. For example, the Uzbek language is

defined primarily as a language of the Turkic type, i.e., a certain sum of features that unites it with all other Turkic languages, thereby distinguishing these languages from the languages of Germanic, Romance, Finno-Ugric, etc. On the other hand, Uzbek contains some features indicating that it belongs to the group of Kipchak languages.

A specific dialect or dialect also has its own typical characteristics. For example, the dialect that forms the basis of the Uzbek literary language is part of the group of so-called okaya non-synharmonized dialects, which have six vowel phonemes instead of nine in other dialects. The literary Kazakh language is based on a dialect in which the transition $h > sh$ and $sh > s$ occurs. The literary Tatar language is based on a dialect in which the velars k and g are preserved and c is absent, etc.

It is possible to distinguish groups of dialects in a language, characterized by certain group characteristics. So, for example, the eastern group of dialects of the Azerbaijani language is characterized by the absence of nasal consonants and velar y , the transition of wide vowels to narrow ones, etc.; The western group of dialects of the Azerbaijani language is characterized by the transition $b > v$ in the middle of a word, spirantization of final voiceless consonants, etc.

Dialects located on the periphery may have features that bring them closer to neighboring Turkic languages. The northern dialects of the Uzbek language have some features common to the dialects of the Kazakh language; there are Uzbek dialects that are similar to the Uyghur ones. The southern dialects of the Kyrgyz language have features found in Uzbek. The eastern dialects of the Bashkir language have some features inherent in the Kazakh language, etc.

Thus, there is a classification hierarchy: typical characteristics of a larger group, and then smaller ones – dialects.

In this regard, the problem of the type of specific language inevitably arises, covering all its dialects and dialects. Thus, we can talk about the Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, Tatar, etc. language type, which would give us the opportunity to find out how, for example, the Uzbek type of language differs from the Kazakh type, Azerbaijani from the Tatar type, etc. .d.

Naturally, the reliability of the classification is directly dependent on how fully the types of languages are represented in it, and how scientifically sound the typical features are identified.

As we will show below, the existing classifications of dialects do not have clear criteria for identifying the type of a particular language; in any case, this problem is at the initial stage of development. Researchers most often limit

themselves to identifying the distinctive features of various dialects and their groups.

Cognitive-ideographic system.

The proposed cognitive-ideographic system, created for the classification and description of lexical data, consists of the following four sections: I. "Nature (inanimate and living)"; II. "Man (as a living being)"; III. "Society (man as a social being)"; IV. "Knowledge (a priori)." The system was developed on the basis of the study of the languages and cultures of the Turkic, Mongolian, Finno Ugric and peoples of the West Azerbaijan ethnolinguistic region.

Methodologically, the presented analysis is based on the results of applying the specified cognitive classification to the lexical-semantic data of dialects of Turkic languages. It seems that this approach will make it possible to prioritize not only the lexical-semantic relationships of related languages, but also the peculiarities of knowledge of the real world and the culture of peoples.

The creation of a linguistic atlas of dialects and languages of a separate region or larger area is possible if there is an appropriate amount of empirical linguistic material with detailed monographic study. In this case, the compilation of the atlas must be preceded by certain preparatory activities: delineation of the mapped territory; selection of a grid of settlements on the ground; compilation of questionnaires; collection of materials during field work, etc. As a result of targeted work, atlases of dialects of the West Azerbaijan have been created to date.

The history of the formation of dialect systems of Turkic languages is associated with the consistent development of various tribal associations, of which, according to researchers, the Bulgar, Oguz, Kipchak, Karluk and Uyghur tribal unions had the greatest influence on the formation of modern Turkic languages and dialects [Baskakov, 1982:3-40]. Each of them, possessing characteristic specific linguistic features, could be localized in a separate geographical area and serve as the basis for the formation of a separate dialect. But the West Azerbaijan dialect belongs to the type of "languages of the Turkic peoples that have completely lost traces of tribal division and tribal names... The dialects of these languages are differentiated only by territorial characteristics" [Voronkin, 1999:160]. This idea is also confirmed by researchers of the West Azerbaijan dialect: "...the common tribal language was divided into two dialects – Deralez and Goyce, and these dialects are thought of as nothing other than territorial units" [Voronkin, 1999:21]. As is known, "Deralez spread in the northern part of the settlement area of the Azerbaijan, where the territories of the

West are considered as the initial center of origin of this phenomenon, and Goyce – in the north side ern part” [Voronkin, 1999:20].

Let us consider the most semantically characteristic examples from the vocabulary of the West Azerbaijan dialects within the framework of the above four cognitive spheres.

I. Nature.

1.1. Inanimate nature:

1.1.1. Earth, types of land relief: Ağrı montain – Ararat (Where Noah's Ark rested) The number of lexical correspondences to this dialectal unit is quite large; let's consider the most significant ones: Ara – Goyce dialekt of the West Azerbaijan dialects; aral (yak. Bulunsky district) – “river valley” aral (Bashk. Eastern dialect) “interfluve”; aralyk (Bashk. Middle and Central Ural dialects) ‘interfluve’; kulara (Bashk. Gainin dialect) ‘valley between the mountains’; arals (Tat. Tobol-Irtysh dialect) “at a distance from each other”; Arats (Tat. Tobol-Irtysh dialect) “mediator”; Aral (Kaz.) ‘island’.

1.2. Live nature:

1.2.2.1. Animals, beasts: adyrga (yak. Amginsky, Vilyuisky, Lensky, Suntarsky districts) “old male bear” [DSYA, 1976:41]. The ancient Turkic dictionary records the lexeme ady in the general meaning of “bear” [DTS, p. 10]. In the Bashkir, Tatar and Kazakh languages, ayyu (Bashk. lit.) and ayu (Tat. lit.), ayu (Kaz.) convey a similar meaning; upa (Chuv.).

Human

2.1. Man as a physical and biological being

2.1.4. Physiology and needs: syuluk)Dereleyez), silegei (yak. Srednekolymsky district) “saliva” [DSYA, 1976: 206]. The etymological dictionary of Altai languages contains the following Turkic, Mongolian and Tungusic correspondences: sil- (PTurk) “saliva”, “sliz” [ESAYA, 2003: 1248]; sil- (PMong) ‘sliz’, “sluk” [ESAYA, 2003: 1248]; tumin ‘spit’, ‘slyun’ [ESAYA, 2003: 1248]. In the Bashkir, Kazakh, Chuvash and Tatar languages, the lexemes heləgəy, seləgəy in the meaning “saliva” are also in use; selekei (Kaz.) “saliva”; sēleke (Chuv.) ‘saliva’;

2.1. Man as a feeling, desiring, thinking and speaking being:

2.2.5. Peculiarities of a person's character: yaldatan, yalanchı (Dereleyaz), albyn (Yak., Verkhoysansk district) “liar, [DSYA, 1976:43].

Among the ancient Turkic correspondences, the authors note the following lexical units: AL “deception, trick” [DTS, 1969:31]; ALDA “to deceive” [DTS, 1969:31-34]; ALČĪ ‘deceptive, cunning’. In the literary and colloquial styles of

the Bashkir and Tatar languages, parallels are noted such as: aldaksy (Bashk. lit.) “deceiver, liar”, aldalau (Bashk. Gainin dialect) “to deceive”, aldar (Bashk. Sakmarian dialect) “deceiver”, aldakchy (Tat. Lit.) “deceiver”, yalganchy (Tat. Middle dialect); aldamshy (Kazakh) ‘deceptive’; ultav (Chuv.) “deception”; ultala (Chuv.) ‘deceive’.

I. Society (man as a social being).

3.7.9. Infrastructure of rural life: alachıq, altıachıq (Derelayaz) alakha (Yak. Kolyma region) “house, hearth” [DSYA, 1976:43]. In the dialectological dictionary of the Yakut language it is also mentioned in the meaning of “den”. The following parallels are observed in the Bashkir and Tatar languages: alasyk (Bashkir southern dialect) “summer kitchen”; alachyk (Bashk. Gainin dialect) “summer kitchen”; alachyk (Paranga, Zakazan dialect) ‘restroom’; alachyk (Khvalynsky, Menzelinsky dialects) “yard building”, “summer kitchen in which young animals live in winter”; alyshyk (Kazakhstan, Orenburg region) “summer house”.

I. Cognition (a priori)

Gut (Dereleyaz), Kut (yak. Sakkyryr district) “inner feeling, soul” [DSYA, 1976: 128]. The word generally denotes one of the key concepts of Turkic mythology and Tengrism – “belief in life force”. It has a lot of correspondences and semantic modifications: kut “the favor of heaven, fortune” “luck, success” [EDT, 1972: 594]; kot (Bashk. lit.) ‘soul’, ‘abundance’, ‘luck’; kot (Bashk. mid-level, Sakmara dialect) “symbol of happiness and well-being”; kot yyrau (Bashkortostan Salzigut dialect) “to frighten” – compare: kotom kitte “got scared” (lit. “soul flew away”); cot (Tat. lit.) ‘soul’, “happiness”, “grace”; kut (Kaz.) “wealth”, “goodness”, “grace”.

Conclusion.

The presented material confirms the idea that the perception of the surrounding reality and worldview of different peoples have their own characteristic features, which are reflected in dialect lexical-semantic systems. In addition, the analysis serves as confirmation of the methodological concept, which states that the absolute of a single “picture of the world” exists within the following cognitive spheres:

- I. “Nature (inanimate and living)”;
- II. “Man (as a living being)”;
- III. “Society (man as a social being)”;

IV. “Knowledge (a priori).” Indirect support for this point of view can also be the “idea of regional ontology” put forward at one time by E. Husserel, which

allows “a detailed description of the structure of being.”

Using the results of numerous studies on individual dialects of Turkic languages, regions of vowel velarization in connection with the violation of vocal harmony of vowels have been identified, while the dispersion of this phenomenon throughout the Turkic area is explained by complex migration processes.

In the process of development of complex sentences in the Turkic languages, phenomena occurred that can only be explained taking into account both internal and external factors in the development of the language system. The allied way of expressing subordination is not absolutely introduced from the outside for the Turkic languages. The conditions for the development of the conjunctive method were laid down in the very structure of the Turkic languages, in the depths of a simple sentence, in a developed system of various kinds of particles.

Abbreviations

DSYA – Dialectological dictionary of the Yakut language (1976)/ comp. P.S. Afanasyev, M.S. Voronkin, M.P. Alekseev. – M.: Nauka, 392 p.

DTS – Ancient Turkic Dictionary (1969) L.: Nauka, – 678 p.

ESAYA – An Etymological dictionary of the Altaic languages (2003) / Starostin sovm. with A.V. Dybo and O.A. A wise guy. – Leiden, – Vol. 1–3. – 2096 p.

EDT – An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish (1972) – Oxford: Clarendon Press

Bashk. - Bashkir east. – eastern

Kaz. – Kazakh lit. – literary

letter-Mongolian – written Mongolian

tat. - Tatar Chuv. – Chuvash

PTurk – proto-Turkic

PMong – proto-Mongolian

yak. – Yakut

REFERENCES

1. Hacıyeva, N.Z. (2003) Türk areal dilçiliyinin problemləri. – Bakı: Elm. – 413 s.

2. Hacıyeva, N.Z. (2009) Qafqazın türkdilli əraziləri. – Bakı: Elm və təhsil. – 245 s.

3. Баскаков, Н.А. (1982) Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Сов. тюркология. Вып.3. с.3-9.
4. Воронкин, М.С. (1999) Диалектная система языка саха: Образование, взаимодействие с литературным языком и характеристика. – Новосибирск: Наука. –197 с.
5. Убрятова, Е.И. (1990) Якутский язык // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Сов. энцикл., с.623–624.
6. Хисамитдинова, Ф.Г., Псянчин, Ю.В. (2012) IX региональная конференция по диалектологии тюркских языков: большой шаг в XXI век // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: матер. XII регион. конф. (Уфа, 27–28 ноября 2012 г.). – Уфа: с.4–5.
7. Kurbanova, I. (2012). Reflection of the ancient Turkic vocabulary in the dialects of the Azerbaijani language. – Turkey: Aydin. – с.241–246.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	15.07.2024
<i>Qəbul edilib</i>	28.07.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Məmmədli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.15.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ORONİMLƏRİ

Gülzar Muxtarzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-5388-5373>

muxtarzadegulnar@gmail.com

Xülasə

Məqalədə tarixi-coğrafi və dillə bağlı müxtəlif qaynaqlardan əldə olunmuş materiallar əsasında Qərbi Azərbaycan oronimlərindən bəhs olunur. Qədim türk-oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisi bütöv Azərbaycanın təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir. Füsunkar təbiətə malik Qərbi Azərbaycan ərazisində çox sayda dağ var. Dilçilikdə bu söz oronim termini ilə ifadə olunur. Oronim yunanca **oros** “dağ” və **onum** “ad” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Toponimlərin bu növü torpağın üst qatından relyef quruluşuna görə fərqlənən yerlərin adını bildirir. Azərbaycan onomastik leksikasının toponimik layının əhəmiyyətli hissəsini oronimlər təşkil edir. Oronimlərə dağ, təpə, gədik, aşırım, soyumuş vulkan, dərə, düzən və s. adları daxildir. Məqalədə Alagöz dağı, Ağdağ, Ağmanqan dağ silsiləsi, Dəvəboynu dağı, Qarnıyarıq dağı, Tej-Əhməd dağı kimi oronimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, toponim, oronim, Alagöz dağı, Dərələyəz dağ silsiləsi.

ORONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN

Gulnar Mukhtarzade

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article deals with the oronyms of Western Azerbaijan based on the materials obtained from various sources related to history, geography and language. The territory of Western Azerbaijan, which is the ancient Turkic-Oghuz homeland, is one of the richest regions of Azerbaijan in terms of nature. There are many mountains in the territory of Western Azerbaijan, which has a fascinating nature. In linguistics, this word is expressed by the term oronym. Oronym is a

combination of the Greek words **oros** "mountain" and **onum** "name". This type of toponyms refers to the names of places that differ from the top layer of the soil due to their relief structure. Oronyms make up a significant part of the toponymic layer of the Azerbaijani onomastic lexicon. Oronyms include mountain, hill, gorge, pass, cooled volcano, valley, plain, etc. names included. Oronyms such as Alagöz Mountain, Ağdag, Ağmangan Mountain Range, Dəvəboynu Mountain, Garniaryk Mountain, and Tej-Ahmed Mountain are included in the research.

Keywords: Western Azerbaijan, toponym, oronym, Alagöz mountain, Dərelayaz mountain range.

ОРОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Гульнар Мухтарзаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье на основе материалов, полученных из различных источников, связанных с историей, географией и языком, рассматриваются оронимы Западного Азербайджана. Территория Западного Азербайджана, являющаяся древней тюрко-огузской родиной, является одним из самых богатых в природном отношении регионов Азербайджана. На территории Западного Азербайджана много гор, обладающих очаровательной природой. В лингвистике это слово выражается термином ороним. Ороним — это сочетание греческих слов *oros* «гора» и *onum* «имя». К этому типу топонимов относятся названия мест, отличающихся от верхнего слоя почвы своим рельефным строением. Оронимы составляют значительную часть топонимического слоя азербайджанской ономастической лексики. К оронимам относятся гора, холм, ущелье, перевал, остывший вулкан, долина, равнина и т. д. имена включены. В исследование включены такие оронимы, как гора Алагöz, Агдаг, горный хребет Агманган, гора Девебойну, гора Гарниарык и гора Тедж-Ахмед.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, топоним, ороним, гора Алагöz, горный массив Дəрелайаз.

Giriş/Introduction.

Qərbi Azərbaycan oronimlərinin öyrənilməsi ictimai-siyasi, tarixi və mədəni

cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, xalqın müəyyən ərazidə əsrlər, minilliklər boyu formalaşmış toponimlər sistemini kökündən dəyişdirmək həmin xalqın tarixi-coğrafi ərazidəki izlərinin silinməsinə xidmət edir. Əfsuslar olsun ki, indiki Ermənistan Respublikasında azərbaycanlılara məxsus toponimlərin dəyişdirilməsi rəsmi dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Belə ki, tarix boyu ölkəmizə olan ərazi iddialarından əl çəkməyən erməni millətçilərinə layiqli cavab verilməsi üçün Qərbi Azərbaycan oronimlərinin öyrənilməsi və tədqiqata cəlb olunması çox önəmli və aktual məsələlərdən biridir.

İndiyədək Azərbaycanın oronim sistemi bütövlükdə tədqiq olunmamışdır. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilinə məxsus oronimlərin tam toplanmamasıdır. Toponimika sahəsində müdafiə olunmuş bir neçə dissertasiyada bəzi rayonların oronimlərinin lüğəti verilmişdir. Gələcəkdə həmin lüğətləri birləşdirib Azərbaycan dilinin oronimlər lüğətinin hazırlanmasına xüsusi ehtiyac vardır [Qurbanov, 2019:203].

Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən bir qisim dağ adlarının təhlilinə nəzər salaq:

Alagöz dağı. Qərbi Azərbaycan ərazisində ən hündür dağ. Şərqdən qərbə doğru 40 km, şimaldan cənuba doğru 35 km uzanan dağın hündürlüyü 4090 m-dir [Ələkbərli, 2020:88].

Alagöz indiki Ermənistan adlanan ərazidə türk mənşəli ən qədim dağ adıdır. Azərbaycanlılar içərisində "**Ələyaz**" kimi tələffüz olunmuşdur. Ermənicə tələffüz formasında **Araqadz** kimi bu dağın adı V əsr erməni mənbələrindən məlumdur. Bir sıra xarici və erməni tədqiqatçıların bu oronimin mənasının qədim erməni dili və məlum qədim Şərq dilləri əsasında aydınlaşdırılması təşəbbüsləri boş çıxmışdır. Belə də olmalı idi, çünki dağın adı qədim türkcədir. Alagöz türkcə al "geniş", "böyük sahə" (Alazan çayının adında olduğu kimi) və gəz "dağ belində batıq yer" sözlərindən ibarətdir. Deməli, bu oronim əslində Alagəz, daha dəqiqi Alaqəz olmuşdur. Oronimin ikinci komponentinin "qəz" olduğunu qədim ermənicə "ğadz" kimi yazılışı da göstərir. Lakin danışdıqda adın "q" səsi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq "y" səsinə keçmişdir. Oronimdə "gəz" sözünün iştirak etməsi zirvəsində vulkan mənşəli iri batıq yerin olması ilə əlaqədardır. Bu adın "ala" sözü də məhz həmin gəzə, yəni vulkan mənşəli batıq yerə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanda Şahdağın zirvələrindən biri də Gəzdək adlanırdı. İ.Bayramova görə, Alagöz oronimi alagöz tayfa adı əsasında formalaşmış və mənə etibarilə etnooronimdir.

Ağdağ. Tarixi İrəvan xanlığının Göyçə mahalında, sonralar keçmiş Kəvər (Yeni Bəyazid, Kamo) rayonunda, hazırda isə Gegarkunik vilayəti ərazisində dağ.

Hündürlüyü 3560 m-dir.

Toponim qədim Azərbaycan dilində “uca”, “hündür” mənasını bildirən “ağ” sözü ilə, “dağ” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hazırda “Spitakas” adlanır.

Ağmanqan dağ silsiləsi. Göyçə mahalının Qaranlıq rayonu ərazisində dağ silsiləsi. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Kamo (Kəvər) rayonunda ən böyük dağlardan biri Ağmanqan dağıdır. Bu dağ Kamodan (Kəvərdən) 20 km cənub-qərbdə, Göyçə (Sevan) gölünün cənub-qərbində yerləşir. Dağın hündürlüyü 3507 metrdir [Bayramov, 2005:272].

Ağmanqan toponimi “ağman” türk tayfa adına qədim türk dilində “məkan”, “yer”, “ərazi” mənasında işlənən “qan” sözünün qoşulması yolu ilə formalaşmışdır. Dağ silsiləsi hazırda “Geğam silsiləsi” adlanır. İbrahim Bayramovun fikrincə, Ağmanqan dağının adı məhz ağman türk etnonimi əsasında formalaşmışdır. Oronimin ikinci komponenti “qan” isə qədim türk dilində “məkan”, “yer” mənası ifadə edir. Bu söz “Azərbaycan” sözünün qədim, ilkin forması olan “Azerbaydaqan”, “Atropatakan” formalarında öz əksini tapmışdır. Ağmanqan oronimi “ağman tayfasının yeri, məkanı” mənasını ifadə edir.

Dərələyəz dağ silsiləsi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının şimal-şərq hissəsində, Azərbaycanın Ermənistanla sərhədində dağ silsiləsi. Bazarçay (Bərgüşad), Şərqi Arpaçay və Naxçıvan çayı hövzələrinin suayırıcısıdır. Bu silsilə Gəlinqaya (2800 m-ə yaxın) dağının qərb hissəsindən başlayaraq, Biçənək aşırımına qədər uzanır. Zəngəzur silsiləsi ilə birləşir. Uzunluğu 70 km, ən hündür zirvəsi Küküdağdır (3120 m). Hər iki dağın cənub-qərb yamacı Qarabağlar-Tənənəm maili düzənliyinə dik enir. Gəlinqaya dağı ilə Küküdağı arasında silsilənin yüksəkliyi 2500 m-ə qədərdir. Bu hissə Arpaçay ilə Cəhriçay arasında suayırıcı yaradır. Burada ən hündür zirvə Keçəltəpə dağıdır (2740 m). Silsilənin muxtar respublika ərazisinə daxil olan hissəsi mürəkkəb orografik quruluşa malikdir. Bu mürəkkəblik relyefdə, xüsusilə Keçəltəpə dağından cənubda daha aydın nəzərə çarpır. Silsilədən Qaranquş, Cəhri, Qaraltəpə, Rəmlər və Buzqov qolları ayrılır. Dərələyəz silsiləsinin Cəhri çayından şimaldakı əsas hissəsi şərqə və cənub-qərbə doğru uzanır. Burada mütləq yüksəklik 2900–3110 m-dir (Sipər dağı – 3117 m, Keçəldağ – 3118 m, Küküdağ 3120 m).

Dağlardan tarixən yay otlaqları kimi geniş istifadə olunmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, dağın adı dərə və Alagöz oroniminin təhrif variantı ləyəz komponentlərindən düzəlib, “Alagöz dərəsi” mənasındadır. Vaxtilə dağın ətəklərində yaşamış Azərbaycan elləri alagözlü adlanırdı [ATEL, I c, 2007:160] Dağ silsiləsi hazırda ermənilər tərəfindən “Vayotsdzor” kimi adlandırılmışdır.

Dəvəboynu dağı. Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisində dağ. Ən hündür zirvəsi 3594 m-dir. Ermənilər dağın adını sətri tərcümə etmişlər, ermənicədə “uxt” – dəvə, “sar” – dağ deməkdir [Ələkbərli, 2020:88].

D.D.Paquirevin 1913-cü ildə tərtib etdiyi "Qafqazın beş verstlik xəritəsinin adlar göstəricisi" toplusunda hündürlüyünün 11725 fut olduğu göstərilmişdir. Toponim dağın relyefinə uyğun olaraq yaranmışdır. Qarakilsə rayonunun Şəki və Sarnakunk (1946-ci ilədək Saybalı) kəndlərinin yaylaq yeri idi. Dəniz səviyyəsindən 3573 m hündürlükdə yerləşən Dəvəboynu (ermənicə Uxtasar) dağında eradan əvvəl IV-V əsrlərə aid edilən, Gəmiqaya abidələrinə oxşar qayaüstü rəsmlər vardı [Quliyev, 2013:107].

Qarnıyarıq dağı. Qırxbulaq mahalı (Ellər rayonu) ərazisində, Zəngi və Abaransu çayları arasında dağ. Alagöz dağının yaxınlığında yerləşən sönmüş vulkan. Zirvə hazırda Ara olaraq adlandırılır. İnzibati baxımından Araqacotn mərzisi ərazisində, Kotayk mərzisi ilə sərhəddə yerləşir. Zirvə Zəngi və Abaransu çayları arasında qərarlaşır. Vulkanik zirvənin hündürlüyü 2577 metrə bərabərdir.

Vulkan halqaya bənzər kraterə malik olub, düz olmayan konusludur. Dağda faydalı qazıntılardan adnezitobazalt və andezit mövcuddur. Qarnıyarıq dağını yerləşdiyi ərazi yarımsəhra iqliminə malikdir. Əsasən quru torpaq və yovşalı kolluqlarla örtülmüşdür. Zivə hissəsi əsasən çöllükləri xatırladır. Zirvənin şimal ətəklərində palıd ağacları və iri kolluqlara rast gəlmək mümkündür. İlin isti dönməsində dağın ətəkləri gözəl güllərlə örtülür. Dağın ətəklərində çoxlu sayda heyvan növlərinə rast gəlmək mümkündür. Daşlıq ərazilərdə ən çox rast gəlinən heyvanlar zəhərli ilanlardır. Zirvə uzaqdan əlini sinəsinə qoymuş insanı xatırladır.

Toponim Azərbaycan dilində “kiçik arx, su yolu” mənasında işlənən qarnı sözü ilə türk dilində “yer səthində olan çay”, “yarılmış yer”, “dərə” mənasında işlənən yarıq sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir [Bayramov, 2002:101].

Tej-Əhməd dağı. Pəmbək mahalı ərazisində, Pəmbək silsilənin ən hündür (3101 m) zirvəsi.

"Tej" sözü Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində "top, hündür, zirvə" mənalarında işlənir. Dilimizdə həmin sözün *şiş*, *lül* sinonimləri də işlənəlməkdədir. Oronim həmin mənada işlənən "tej" sözündəndir və "hündür dağ" mənasını ifadə edir. Quruluşca mürəkkəb oronimdir.

Nəticə/Conclusion.

Son zamanlar Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Buna səbəb Azərbaycanda gedən bir sıra ictimai-siyasi və mədəni məsələlərin dövlət səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi və bu istiqamətdə

önəmli addımların atılmasıdır. Bu məqsədlə Qərbi Azərbaycanın qədim yer adlarını yenidən tədqiq etmək, bu adların yenidən özünə qaytarılması üzərində mühüm işlər görülür. Ona görə də tarixi yer adlarının tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyən dövr ərzində bir sıra siyasi səbəblərlə əlaqədar, tarixi yerlərimiz düşmən tapdağı altında qaldığına görə, Qərbi Azərbaycanın bir sıra yer adları dəyişdirilərək başqa adlarla adlandırılmışdır. Buna görə bu toponimlərin yenidən öyrənilməsi, qədim yer adlarımızın tədqiq olunaraq ictimaiyyətə təqdim olunması aktual məsələ kimi irəli sürülür. Toponimlər torpağın qan yaddaşdır və tarixi keçmişin araşdırılmasında ən vacib mənbələrdən də inandırıcıdır. Toponimlərin, o cümlədən onun növlərindən olan oronimlərin tədqiqi son illərdə daha da inkişaf etmişdir. Lakin bu gün Azərbaycan toponimikasında hələ də araşdırılmasını gözləyən problemlər mövcuddur. Qərbi Azərbaycan oronimləri də bu qəbildəndir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2007). 2 cildə, I cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2007). 2 cildə, II cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 304 s.
3. Adilov, Musa, Paşayev, Aydın (2019) Azərbaycan onomastikası (dərs vəsaiti). – Bakı: Elm. – 104 s.
4. Bayramov, İbrahim (2000). Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti. – Bakı: Elm. – 106 s.
5. Bayramov, İbrahim (2002). Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. – Bakı: Elm. – 346 s.
6. Bayramov, İbrahim (2005). Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. – Bakı: Elm. – 432 s.
7. Ələkbərli, Əziz (2020). Qərbi Azərbaycanda soyqırımına məruz qalmış toponimlərimiz. – Bakı: Elm və təhsil. – 96 s.
8. Qurbanov, Afad (2019). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. (2 cildə). – Bakı: 432 s.
9. Quliyev, Musa (2013). Zəngəzur toponimləri. – Bakı: Nurlar. – 400 s.
10. https://azertag.az/xeber/ermenistanin_toponimik_cinayetleri-2457347.
11. <https://westaz.org/az/qerbi-azerbaycan/erazi>.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>03.08.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>08.08.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>18.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Səmədova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i>

ƏDƏBİYYATSÜNASLIQ

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.19.

BİR HİKMƏT GÖRMÜŞƏM, XƏYALIM ÇAŞIB

(Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı əsasında)

Mahmud Allahmanlı

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Aşıq sənətinin, eləcə də ustadlar ustadı Aşıq Ələsgərin poeziya atlasının müəyyənləşdirdiyi mənzərə unikalıq anlamında tarix və coğrafi baxımından bir ucsuzluqla fəlakətləşir. Göyçə bu ucsuzluğun episentri olmaqla həm də folklor yaddaşının müəyyənləşdirdiyi sənət kriteriyalarına dayanır. Dərbənd, Borçalı, Təbriz, Urmiya, Zəncan, Savə, Kərkük və s. boyu ozanların qopuzunda, aşıqların sazında dalğalanır. Ozan, aşıq yaradıcılığında bir törə olaraq qorunan güzəştəzlik sindromu reallıqda ikiyüzlülük zaman çərçivəsində imperiyanın məkrli planlarında param-parça olunsada, Dədə Qorquddan üzü bəri bütün zamanlarda qorunur. Ozanların qopuzu, aşıqların sazi, Oğuz Kağanın “mən Oğuzun kağanı oldum” təsəvvürü, Xan Qazanın alplarının müəyyənləşdirdiyi yaşam prinsipi, Qoç Koroğlunun Çənlibel nizamı, Xıdır Nəbi, Novruzun mərasim səviyyəsində arxaik yaddaş kodu və s. – hamısı bu sırada Göyçə səviyyəsində “Ələsgəri səslədim, hay verdi Göyçə mənə” konsorsiumuna bağlanır. Folklorun, eləcə də aşıq yaradıcılığının stixial panoraması qopuzun və sazın, Aşıq Ələsgər timsalında ustadların müəyyənləşdirdiyi müqəddəs sənət və yaşam nizamına (prinsipinə) bağlanır.

Açar sözlər: ozan-aşıq yaradıcılığı, ustad aşıqlar, Aşıq Ələsgər, Göyçə aşığı mühiti, ustadnamələr, aşığı rəvayətləri.

I HAVE SEEN WISDOM, MY IMAGINATION IS CONFUSED

(Based on the works of Ashug Alasgar)

Mahmud Allahmanlı

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The landscape defined by the ashug art, as well as the poetry atlas of the master of masters Ashug Alasgar, is unique in terms of history and geography in terms of uniqueness. Being the epicenter of this infinity, Goycha also stands on the criteria of art determined by the memory of folklore. It resonates through the kopuz of ozans and the saz of ashugs across regions like Derbent, Borchali, Tabriz, Urmia, Zanjan, Sava, Kirkuk and others. Ozan, the syndrome of uncompromisingness, which is preserved in the works of ashugs, has been protected at all times since the time of Dada Gorgud, although in reality it has been shattered by the insidious plans of the empire for two centuries. The kopuz of the ozans, the saz of the ashugs, the vision of Oghuz Khan as "I became the khan of Oghuz," the life principles defined by Khan Qazan's heroes, the order of Chanlibel by Koroğlu, the archaic memory code of Khıdır Nabi, and the Novruz ceremony – all are connected to the consortium of Goycha, symbolized by the phrase "I called Alasgar, and Goyca responded to me"/The spontaneous panorama of folklore, as well as ashugs' creativity, is connected with the sacred art and way of life (principle) defined by the masters in the example of kopuz and saz, Ashug Alasgar.

Keywords: ozan-ashug creativity, master ashugs, Ashug Alasgar, Goycha ashug environment, masterpieces, ashug legends.

ОДНА МУДРОСТЬ МНЕ ЯВИЛАСЬ И РАЗУМ МОЙ СМУТИЛСЯ

(На основе творчества Ашуга Алескера)

Махмуд Аллахманлы

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Пейзаж, определяемый искусством ашугов и поэтическим атласом мастера мастеров Ашуга Алескера, представляет собой уникальное, безграничное пространство как в историческом, так и в географическом смысле. Гейча, будучи эпицентром этой бескрайности, также опирается на художественные критерии, установленные фольклорной памятью. Она резонирует в копузе озанов и в сазе ашугов на территории Дербента, Борчалы, Тебриза, Урмии, Зенджана, Саве, Киркука и других мест. Синдром непреклонности, сохраняемый в творчестве озанов и ашугов, несмотря на

разрушительные планы империи в течение двух столетий, остается неприкосновенным со времен Деде Коркута. Копуз озанов, саз ашугов, видение Огуз-хана, провозгласившего себя "ханом Огуза", принципы жизни, установленные героями хана Казана, порядок Ченлибея, введенный Кёроглу, архаичный код памяти Хыдыр Неби и церемония Новруза – всё это связывается с консорциумом Гёйчи, выраженным в фразе "Я позвал Алескера, и Гёйча ответила мне". Спонтанная панорама фольклора и творчества ашугов соединяется с сакральным искусством и жизненными принципами, определёнными мастерами, такими как Ашуг Алескер.

Ключевые слова: творчество озанов и ашугов, мастера ашугов, Ашуг Алескер, среда ашугов Гёйчи, устаднаме, легенды ашугов и др.

Giriş /Introduction.

Dədə Qorquddan üzü bəri gələn sənət axarında Ozan Heydər, Ozan İbrahim, Ozan Cəlil, Miskin Abdal, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Lələ, Ləzgi Əhməd, Xəstə Qasım, Tahir Mirzə, Qərib, Dədə Kərəm və s. kimi onlarla tarixin ayrı-ayrı dövrlərində yaşayıb yaratmış sənətkarlar öz sənət yükləri ilə xalqın yaddaşına adını əbədləşdirmişdir. Dədə olmadan Haqq aşığılığına, miskin aşıqdan xəstə aşığa qədər çeşidli təsəvvür kodları özü ilə birgə bizim reallıq olaraq şifrələrini açma bilmədiyimiz yaddaşın müəmmalarla dolu daha dərin qatlarına diqqətimizi yönəldirir. Çünki sıralanmada yarıəfsənəvi, yarıreallığa bağlanan çeşidli adlar silsiləsi günümüzdə daşınanların həm də metaforik qatlarında olanlara yüklənir. Etnosun mədəniyyət və toplum təsəvvüründə oturuşmuş qəliblər sırasında aşığılıq (ozanlıq) qədər arxaik yaddaşa bağlanan və ilkinlikdən günümüzdə qədər olanlara sahib durmaq missiyasında ikinci bir xətti onun bərabərinə qoymaq olmur. Qalanları tarixin hansısa mərhələsində qoşulma (meydanagəlmə) forması ilə təzahür edir və etnosun müəyyənləşdirdiyi kriteriyalar əsasında (həm də oradan keçməklə) özünü küləşir. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı adı ilə möhtəşəmlik qazanan orta əsrlərin məfkurə axarı özündən daha qədimlərə bağlanan ozan (aşiq) sənət ənənəsi ilə yan-yanı (yanaşı) addımlayır. Daha doğrusu, Dədə Ələsgərin “həm aşıqdır, həm dərvişdir” qənaətində oturmaqla, həm də oradan boy göstərir.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında arxaik qatlar.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı timsalında arxaik qatlar və tarixi axarın orta əsrdən üzü bəri gələn axarı bütün aspektləri ilə diqqət önünə gəlir. Xalq şairi S.Vurğunun “onunku haqq vergisidir” söyləməsi bu kompleksin polifonik və

stixial mahiyyətində oturmuş arxaik düşüncədən günümüze daşınanları çinləyir. “Özünə məxsus təbii gözəlliklərə malik olan Göyçə əsrlərdən bəri sazın və onun köməyi ilə yaradılan, müşayiəti ilə ifa edilib yaşadılan sözün ən isti, ən mehriban ana qucaqlarından biri olmuş, indi də belədir, şübhəsiz ki, gələcəkdə də uzun müddət belə olacaqdır. Mübaliğəsiz demək olar ki, bu mahalda saz çalmağı, söz deməyi heç bacarmayan adama ancaq nadir hallarda təsadüf edilir. Əksəriyyəti isə aşılıq ənənələrinin ən incə sirlərinə vaqif olanlar təşkil edirlər. Sənətin bu yerlərdə belə dərin kök atıb, belə geniş yayılması, hətta sözün dəqiq və tam mənasında məişətə daxil olması mahalın təbii şəraiti, coğrafi mövqeyi və yada gəlməz uzaq keçmişlərdən bəri burada yaşayan qəbilələrin, tayfaların yaradıcılıq ənənələri ilə bağlıdır” [Təhmasib, 1972:5]. Göyçə qədim türk yurdu olmaqla bütün aspektlərdə mədəniyyətimizin, düşüncəmizin beşiyi olan məkanlardandır. Etnokulturoloji yaddaşımızın ana qaynaqlarındandır. Kərkükdə rübabın dili ilə bülənd olanlar Göyçədə, Borçalıda, Təbrizdə, Dərbənddə qara sazın simlərinin dalğalandırdığı avazlanmalarla bütünlükdə türk ellərinin ruhuna çilənir. Ruhunun dili olaraq ötür və göylərin yeddinci qatında bu ruhun ortaqlığında qəlblərə bir sərinlik gətirir. Çoban tütəyinin dalğalandırdığı avazlanmalarla dünyanın o başından günümüze gələnlərin könül rübabının səsi-sədası olaraq gəlib gedəcəyimiz yola işıq tutur. Aşıq Ələsgər bu möhtəşəm (və həm də ucu-bucağı görünməyən) axarda bir şimşək kimi çaxır. Arxaik yaddaşdan günümüze gələnləri hərəkətə gətirməklə ona sahiblik missiyasını tərəf olaraq ortaya qoyur.

Göyçənin Oğuz yurdu olaraq işarələdiyi yaddaşın mövcudluq və özgürlük tərəfində qopuzun (sazın), ozanın (aşığın) ortaya qoyduğu məzmun onun bir növ şifrələnmiş mədəniyyət və mənəviyyat kodudur. “Eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər, ər comərdin, ər nakəsin ozan bilər” təsəvvürü bu institutun tarixin və etnosun “yüz ölçülüb, bir biçilmiş” müdrikliyinin söyləmidir. Sazın və qılıncın orta əsrlərin çox-çox dərinliklərindən günümüze qədər ayaq üstə tutduğu mövcudluq disturu gələcəyə gedişimizin həm də kutsallaşmış və yazılıb-pozulması mümkün olmayan əmanət örnəyidir. Dədə Qorqudun bir el ağsaqqalı olaraq xeyir-duası ilə Qalın Oğuzun dövləti Ulaş oğlu Xan Qazanın qəhrəmanlığı, “çal qılıncın, ağam Qazan” deyən alp ərənlərin harayı, eləcə də Aşıq Cünunun sazının dalğalandığı qəhrəmanlıq sədaları ilə Koroğlunun Misri qılıncının sərgilədiyi məzmun etnosun keçib gəldiyi yolun müəyyənləşmiş və həm də əsrlər boyu sınaqlardan çıxmış formulasıdır. Dədə Ələsgər bu möhtəşəm yolun axar-

baxarında Dədə Qorquddan, Miskin Abdaldan, Qurbanidən, Abbas Tufarqanlıdan, Sarı Aşıqdan, Xəstə Qasımdan üzü bəri daşınanların dədəlik modeli olaraq baş qaldırır.

*Yaxşı hörmət ilə, təmiz ad ilə,
Mən dolandım bu Qafqazın elini.
Pirə ata dedim, cavana qardaş,
Ana-bacı bildim qızı, gəlini [Aşıq Ələsgər, 1972:208].*

Aşıq bu misralarda bir istiqamətdə özünün sənətkar obrazını, hansı dəyər və mənəvi prinsipləri yaşam tərzinə çevirməsini diqqət önünə gətirirsə, digər baxımdan ümumi kontekstdə aşıqlığın sənətkar obrazını (statusunu) öz timsalında təqdim edir. Xalq arasında “aşiq elin anasıdır” təsəvvürü əski çağlardan, şamandan, ozandan bu yana möhtəşəm bir gələnlə faktlaşır. İsmayıl Bəhrami aşığın türkün “sədaqət, nəcabət dölü olaraq vurğulayır, həm də bu təsəvvürdə “zalımın önündə çökməz dizi, eşidən qulağı, görən gözü, dərini söyləyən dili” olaraq səciyyələndirir. “Mərifət elmində kamil gərəkdir” deyən Dədə Ələsgər Qafqazın elini məhz bu düşüncə ilə gəzib dolaşmış, ağır yığnaqlarında sazın və sözün ürfani məzmununa əlavə ovqat qatmışdır. Ustadın özünün timsalında müəyyənləşən meyarlar bütünlükdə sənətin qəlibləşmiş təsəvvürünə bağlanmaqla Aşıq Ələsgər ucalığını diqqət önünə gətirir. “Pirə ata, cavana qardaş deyən” ustad “ana-bacı bildim qızı, gəlini” əlavəsi ilə sənət ənənəsinin nəyə dayanmasını, “el sənətkarı” olmanın meyarını cızır. Xalq şairi O.Sarıvəlli məhz bu mədəniyyət kompleksinin bir başqa tərəfinə diqqət yetirir və “aşiq eldən alar öz nəfəsini” söyləməklə onun sənət qaynağında dayananlarla xalq təsəvvüründə müəyyənləşmiş “sənət” və “sənətkar” rəsmi cızır.

*Sadəcə görünən ustadnamələr,
Dərin dəryalardan daha dərinidir;
O şirin mahnılar, zərif qoşmalar
Ustadlar ustadı Ələsgərindir! [Sarıvəlli, 1974:183]*

Aşıq Ələsgər şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri.

Kəlməsindən ləli-gövhər süzülən ustadın dərini Haqq-taala vermiş, qırqlar piri “doxsan min kəlməni ona bəyan eləməklə” sazın və sözün ecəzkarlığını Göyçənin Miskin Abdaldan, Ozan Heydərindən, Ozan İbrahimdən, Ozan Cəlildən və daha dərinlərdən gələn “imran dillə” danışdırma təsəvvürünə qaldırmışdır. XVI əsrin keşməkeşlərindən şimşək kimi sıyrılan və bütün mənəvi ucalıq

mərtəbəsi ilə “miskinlik”, “abdallıq” dərəcəsinə yüksələn “Seyid Miskin Abdal mənəm, söz mənim, meydan mənim” qənaəti ilə bütünlükdə özünəqədərki mərhələnin açılmasına (bir qədər də müşkül olan geneoloji sisteminə) diqqəti yönəldir. Gözəllik nəğməkarı kimi yaddaşlara adını yazmış Aşıq Ələsgər gəraylı, qoşma, ustadnamə, tənisi (tənisin müxtəlif növləri), dodaqdeyməz, dildönməz, divani, müxəmməs və s. örnəkləri ilə könüllər dünyasının fatehi mərhələsinə yüksəlmişdir. Bir növ könül dostu, qəlb sırdaşı kimi böyükdən kiçiyə onun sözünü eşidib bilənlərə həmdəm olmuşdur. “Qürbətdə, hicranda, vüsəl dəmində” nəğməsi, sözü ilə ustad onun sözünü eşidənlərdən bir an belə uzaq düşmür, ayrı qalmır, əksinə yol yoldaşlığı edir, dərini, sevincini bölüşür. Təşnə ruhlara çilənən və onlara sərinlik gətirən bu sətirlərin könül odu nəinki azalır, əksinə, həmişə artan istiqamətdə boy göstərir. “Bilmirəm”, “Yaylaq”, “Gəlsin”, “Bəylərin”, “Bu dağlar mənim”, “Dağlar”, “Dolanır”, “Düşdü”, “Əvəzdi”, “Arasında”, “Varıymış”, “Qoca baxtım”, “Döndü, nə döndü”, “Dünyada”, “Eylər”, “Yaman at”, “Kəsildi”, “Gərəkdi”, “Olacaqdı”, “Olmaz”, “Çəkirsən”, “Çıxıbdı”, “Annax bəy”, “Görmədim”, “Hayıfsan”, “Danışaq” və s. poetik örnəklər dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm sənət abidələri ilə döş-döşə duracaq səviyyədədir. Fonopoetik, morfopoetik, sintaktik sıralanmanın kəsb etdiyi bütövlük bütün parametrlərdə öz rüşəsi, söz yaddaşı ilə musiqi dalğalarında qanadlanan ritmlənmə ağılın belə gedib çata bilməyəcəyi ucalıqlara qədər yüksəlir. “Dilqəmi”nin, “El havası”nın, “Göyçə gülü”nün, “Zarıncı Kərəmi”nin, “Yurd yeri”nin, “Orta Sarıtel”in” və s. havaların axar-baxarında süzülüb gedən söz sıralanması ruhun yazısı və dili olaraq diqqət önünə gəlir. Bunların bir təsəvvür, düşüncə hadisəsi olaraq sərgilədiyi məzmunu Dədə Ələsgər “sazınna, sözünən, düz ilqarınna, ellərdə söhbəti qaldı ki, qaldı” deməsi ilə təsdiqləyir.

Söz sıralanmasındakı assosiativ bağlar şeirin ritm dalğalanmaları ilə məzmun qatlarında elə bütövlük yaradır ki, onu özü səviyyəsində elmi kontekstdə təhlilə gətirmək mümkünsüz görünür. Çünki Aşıq Ələsgərinki böyük Azərbaycan şairi S.Vurğunun dediyi “Haqq vergisi idi”. Ustad sənətkarın bütün poetik örnəklərində nəzərə çarpan formul elementləri formal qəlib səviyyəsində görünməkdən əlavə, həm də janr tamlığında mənayaradıcı məzmunu, bədii ünsürlərin struktur-semantik əlaqə qatlarında daha geniş faktura ilə diqqət önünə gəlir. Sintaktik fiqurlar sənətkarın estetik məlumat və ifadə formasının ortaqlığında məzmunun yeni və həm də orijinalılıqla nəzərə çarpacaq çalarlarını ortaya qoyur. “Aşıq Ələsgərin ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri də onun öz

sələfləri olan klassik aşıqlarımızın – Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Sarı Aşıq və başqalarının zəngin yaradıcılığından qidalanaraq təkrarçılığa, təqlidçiliyə yol vermədən aşiq sənətini bir daha inkişaf etdirməsi, daha yüksək bir zirvəyə çıxara bilməsidir” [Qurbanov, 2011:5]. Ozan Heydər, Ozan İbrahim və Ozan Cəlil üçlüyünün, eləcə də daha əski təsəvvürdən gələn tarixi-mədəni axarın yeni dalğası bizə yaxın olan zamanda Ağ Aşıq, Aşıq Alı və Aşıq Ələsgər timsalında qopuzdan saza gələn mədəniyyət tipinin elə bir mərhələsini ortaya qoyur ki, bütün parametrlərdə nümunəyə çevrilir. Həmin inkişafın isə Göyçə timsalında yüksələn xətti Aşıq Ələsgərlə bütövləşir.

Aşıq Ələsgər poeziyasında xalq ruhu.

Klassiklər poeziyanın ruhunu xalqın ruhu olaraq təhlilə gətirmişlər. S.Vurğun “yalnız şeirin dili belə danışır, onda Tanrının əbədi olacaq hikməti var” söyləyirdi. Aşıq Ələsgər poeziyasında estetik axar öz ifadə forması ilə həm də məzmun yaratma və nitq formulasının mükəmməlliyi ilə bütövləşir. Sanki sazın simlərindən qopan ecəzkar dalğalanma sözün akustik avazlanması fonunda tamamlayıcı rolunda çıxış etməklə biri digəri üçün öz bətnində bədii-estetik intelleksiyasını hazırlayır. Burada gerçəkliyi əvəz etmənin poetik universium olma baxımından sərgilədiyi məzmun aşiq şeir sisteminin forma obyektini heç də arxa plana keçirmir. Əksinə bunların tamlığında nümunənin ecəzkarlıq təsəvvürü diqqət önünə gəlir. Aşıq sənətində şeirin kanonik sistem mükəmməlliyi, eləcə də saz dilinin, havacatın yaratdığı avazlanma akkordları bütünlükdə məzmun yaradıcı mahiyyəti ilə sənətkar istedadına bağlanır. Bunlar Aşıq Ələsgərdə özünün elə bir mərhələsini yaşayır ki, onu ancaq Aşıq Ələsgər şeirinin ruhani mənzərəsini müəyyənləşdirməklə ölçüyə gətirmək olar. “Qurbani, Abbası, Əmrahı anıb, Kərəmlə alışıb, Dilqəmlə yanıb” deyən xalq şairi H.Arif həm də əlavəsində “tütəklə uyuyub, sazla oyanıb, kamanla dil açıb ötdü babalar” məsələsini diqqət önünə gətirir. “Göyçədə cocuq sazın sədasını sözün sədasından daha əvvəl eşidir. Sözün laylası ilə körpə hər yerdə, sazın laylası ilə isə təkcə Göyçədə gözünü və dilini açır.

Bu layla – rübabin simində, qopuzun telində dilə gələndə isə bayatı, oxşama Burlanın, Selcanın, Banunun dilində zilə gələndə isə beşikdə ərsəyə çatan da artıq Qazan xan, yalnız Bamsı Beyrək, ya da Dəli Domrul özü olur.

Burla Xatun, Selcan xanım, Banu çiçək bu laylanı min illərdir ki, çalır, oxuyur və millətinin körpəliyini hələ də beşikdə yırğalayır” [Qarayev, 2000:4]. Ümumiyyətlə, orta əsrlərin dərinliklərindən üzü bəri xalqın mənəvi və ideoloji düşüncəsində saz qədər rahatlıq tapdığı və onun ilahi avazında ümidləndiyi ikinci

bir tərəf olmayıbdır. Etnosun şifrələdiyi mədəniyyət kodu onun tapındığı və həm də sığındığı saz (qopuz) olubdur, könlünü ona verib və onun avazında özünü və taleyini görübdü. Ümidlənilib və müşkülünü onun dil-dil çağlayıb ötdüyü qəhrəmanlıq nəğmələrində tapıbdır.

*Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərdməndlər görsə, tez bağı çatlar;
Mələşmir quzular, kişnəmir atlar,
Niyə pərişandı halların, dağlar?*

*Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!
Görəndə gözümdən car oldu sellər.
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılmır buxağa güllərin, dağlar* [Aşıq Ələsgər, 1972:87].

Aşıq Ələsgərin ədəbi irsi bütünlükdə məzmunu, təsvir və təqdim üsulları, hadisələrə yanaşma tipologiyası ilə bir mükəmməlliklə nəzərə çarpır. Müxtəlif məzmunlu şeirləri, məsələn, gözəllik mövzusunda yazdıqları ilə gözəllik nəğməkarı təsəvvürü bağışlayırsa, təbiət mövzusunda yazdıqları ilə təbiət şairi, ustadnamələri ilə əxlaq, mənəviyyat nəğməkarı kimi əlçatmazlıqda görünür. İctimai-siyasi məzmunlu şeirləri də məhz eyni səviyyəni sərgiləmək əvəzsizliyi ilə diqqət önünə gəlir. Ustadın şeir təbi elə bir zənginlik və ecəzkarlıqla səciyyələnir ki, onu yalnız özü ilə müqayisə etmək olar və ayrı-ayrı şeirlərinin ümumi axarında tipoloji təhlilə gətirməklə nitq janrlarında boy göstərən sistemi müəyyənləşdirmək imkanı yarana bilər. Yunis Əmrədən Şah İsmayıl və oradan da Molla Pənah Vəqifə gələn yolun möhtəşəmliyi Aşıq Ələsgər və Səməd Vurğun şəxsində etnokulturoloji təfəkkür intelleksiyaının geneologiyasında dayananları birər-birər diqqət önünə gətirir, həm də onun mükəmməllik formulunu cizmaq üçün faktlaşır. Dədə Qorqud qopuzunun, Qoç Koroğlunun üçtelli sazının, Xan Kərəmin tavar sazının sədalarından qopub sıralanan səs dalğaları Aşıq Ələsgərdə yozumu mümkün olmayan bir qeyri-adiliyə yüksəlir. Sazın və sözün ecəzkarlığı onun mənəvi (ruhani) dünyasında adı ilə bağlanacaq ucalığı diqqət önünə gətirir. “Dağlar” qoşmasından verdiyimiz bu nümunə dövr və mühit anlamında olanları diqqət önünə gətirməklə keçmiş və şahidi olduqları timsalında “dərdməndlər görsə, tez bağı çatlar” bilgisini gələcəyə daşıyır. “Ələsgər yaradıcılığının xüsusiyyətlərini yalnız onun dövrü, mühiti və qüdrətli istedadı ilə izah etmək özü də birtərəflilik olardı. Çünki Ələsgərin inkişafında şeir ənənəmizin də mühüm

rolu olmuşdur. Aşığın çox maraqlı və zəngin yaradıcılığına M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Ə.Nəbati kimi şairlərimizin, folklorumuzun, xüsusilə aşığı poeziyamızın xeyirxah təsiri olmuşdur” [Sarıvəlli, 2011:13-14]. Təbiətin əsrarəngizliyindən, güllərin, çiçəklərin pıçıltısından, bulaqların şırıltısından, dağların vüqar və əzəmətindən, Göyçə gölünün büllur sularından, göylərin əlçim buludlarından hopan ecazkarlıqlar Aşığı Ələsgər şeirlərinə əlavə ovqat qatmış, bir növ ona sığal çəkmişdir. Bu sığal bir istiqamətdə türkün yaşam fəlsəfəsinə, həyat prinsiplərinə, rübabin Füzuli ruhuna gətirdikləri ilə sazın Ələsgər düşüncəsinə çilədiklərinə bağlanmaqla kulturoloji sistemin bədii-estetik, tarixi-mədəni axarını sıralamışdır.

Aşığı Ələsgər və Göyçə fenomeni.

Əlahəzrət sözün və sənətin Ələsgər zirvəsi həm də coğrafi məkan olaraq Göyçə fenomenini diqqət önünə gətirir, “hanı bu yaylaqda yaylayan ellər” sorğusualı (harayı və ittihamı) “görəndə gözümdə car oldu sellər” cavabını da öz növbəsində nəticə olaraq ortaya qoyur. “Hanı mərd iyidlər, boş qalıb yurdu” deyən ustad bir növ xalqın ağrı-acılarıyla dolu tarixini bir misrada bir salnamə səviyyəsində sıralayır. Xan Qazanın, Ağam Beyrəyin, Qoç Koroğlunun, Dəli Alının at oynadıb, qalxan tutduğu, şeşpər atdığı yurd yerlərinin, qədim abidələrinin pərən-pərən olduğunu, yaddaşının güllələndiyini, qan sızıldayan ruhunun acılarını tarix olaraq gələcəyə daşıyır. Göyçənin Vətən timsalında canlı obrazını yaradır.

*Kəkotu, qırxbuğum, qaymaqçıçəyi,
Bənövşə, qantəpər, qızlar örpəyi,
Qoyun mələşməsi, çoban tütəyi,
Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq!*

*Qırxqız, Alaqaya, Çilgöz, Hərişlar,
Murov, Uzunyoxuş, Dəlidağ, Qoşqar!
Hansı oğul, deyin, sizi unudar?!
Düşərmə el sizdən aralı, yaylaq!? [Aşığı Ələsgər, 1972:99].*

Aşığı Ələsgər şeirlərində söz sıralanmasının elə ecazkar, izahı heç bir nəzəri konsepsiyada axıra qədər mümkün olmayan nümunələri nəzərə çarpır ki, bunu ancaq öz dili ilə açmaq mümkündür. “Sözü xalqın ilk mürəbbisi” adlandırın müdriklər min illər boyu tarixin dərinliklərindən günümüzdə sözlə qəlbini ovundurmaqla, onun ilahi məqamlarına dayanmaqla gəlib çıxmışlar. M.Füzuli

“sözün əndazəsi o qədər böyükdür ki, müəllimlər sözün məhsulu bildilər Quranı, duanı, vəhyi” söyləyirdi. Aşıq Ələsgər də Göyçənin əsrarəngizliklərlə dolu gözəlliklərində konlünü sözə və saza verməklə dünyanın bu başından o başına gedib çata biləcək söz çələngi hörmüşdür. Təravəti, bənövşəni xatırladan görkəmi, göy qurşağı timsalındakı rəng çalarları isə zaman baxımından bizdən uzaqlaşdıqca duyğu və ülviyyət qanadında bizə daha da yaxınlaşır. Könül həmdəminə çevrilir, yaralarımıza məlhəm, təşnə olan ruhumuza sərinlik çiləyir. Məlum olduğu kimi, “səadətlik və aydınlıq şeir dilinin ən vacib şərtlərindən biridir. Bunun atributu, poetik başlanğıcı həyat materialının, təsvir obyektinin sənətkar tərəfindən tam şəkildə qavranılmasıdır. Təsvir və tərənnüm olunan anlayış o zaman aydın və sadə ifadə olunur ki, onu şair tam mənası ilə duysun, bütün incəliklərini dərk etsin. Belə olduğu təqdirdə şeirin poetik kontekstində şairin hiss-həyəcanları sezilir, həyəcanlı axtarışlar mətnin əsas leytmotivinə çevrilir” [Hüseynov, 2008:63]. Ana laylası, bayatı, nəğmə qədər təravətli və ecəzkar görünən Aşıq Ələsgərin şeirləri dilin və bədii təfəkkürün imkanlılıq və ölçətməzlik örnəyidir. Sazın simlərindən qopan səs dalğalanmaları onun söz qatarı ilə elə uğurlu sıralanma müəyyənləşdirir ki, bunu informasiya yükü anlamında ancaq və ancaq bədii düşüncənin kamillik örnəyi nümunə olaraq ortaya qoya bilər. Bədii dərkən və bədii-estetik yüklənmənin formalaşdırdığı panorama sənətkar stixiyasının üfiqi və şaquli qatlarında bütün müstəvilərdə ancaq özü ilə ölçüləcək sənət kriteriyalarını sıralayır. “Arasında”, “Bax-bax”, “Varıymış”, “Qanan ola”, “Qoca baxtım”, “Yetmədi”, “Kəsildi”, “Getdi”, “Dayanmaz”, “Olmaz”, “Dünyada”, “Eylər”, “Yaman at”, “Yandırır”, “Yaxşıdı”, “Gərəkdi”, “Nəfslə-mərifət”, “Nişanəsi”, “Olacaqdı”, “Çəkirsən”, “Çıxıbdı” və s. hər birisi Ələsgər dühasının nümunəsi olaraq bütün zamanlara işıq sala bilmək gücündədir.

*Can deməklə candan can əskik olmaz,
Məhəbbət artırar, mehriban eylər.
Çor deməyin nəfi nədi dünyada,
Abad könlü yıxar, pərişan eylər.*

*Mən istəram alim, mömin yüz ola,
Meyli haqqa doğru, yolu düz ola,
Diliyənən zəbanı üzbəüz ola,
Ələsgər yolunda can qurban eylər [Aşıq Ələsgər, 1972:106].*

Aşıq Ələsgər poeziyasında mənəviyyat məsələləri.

Sözün həqiqi mənasında Aşıq Ələsgərin poeziyası digər istiqamətdə əxlaq, mənəviyyat toplusudur. Ustad kimi ədəb-ərkanında olanlar, nəsil-nəsil yaddaşlarda daşınanlar, münasibət və xeyirxahlıq təsəvvürləri, etnosun yaxşılıq, dəyər anlamında nəyi varsa hamısı ustadın şeirlərinə bir çeşni olaraq sanki gözəgörükməzin əli ilə düzülür. Sazın simlərindən qopan ahəngdarlıq, musiqi sədaları onun ruhuna səpələnməklə, həm də müdrikliyinin, mənəvi dünyasının daha dərin qatlarının hərəkətliliyi üçün əsas olur. Bütün bunlar timsalında Aşıq Ələsgər “mənim sözüüm doğru yoldan çıxanı, inşallah qaytarar düz insan eylər” qənaətinə gəlir. Bütün ruhu, varlığı ilə mənəvi uralıqlara bağlanan və onun təlqin etdiklərinə doğru addım-addım irəliləyən sənətkar, həm də sazında, sözündə bu dəyərlərin ən qüdrətli təbliğatçısı kimi əsrarəngiz şeirləri ilə adını zamanın gərdişinə qoşmuşdur. “Aşıq Ələsgər möhürlü hər bir şeirdən xalqın yüz illəri aşıb gələn həyat təcrübəsi, dünyaduyumu, el müdrikliyini əks etdirən fəlsəfi ümumiləşdirmələri, gözəlliyin və mənəvi kamilliyin üzvi vəhdət təşkil etməsi istəyi ana axar kimi keçib gedir. Onun poetik mülahizələri təbii olduğu qədər də bədiidir, sadə olduğu qədər də “məcazi danışa, məcazi gülə” səviyyəsində dərin və mükəmməldir. Bu poetik yanaşmalar vaxt, məkan, zaman sərhədləri tanımır, insanın könül dünyasına məxsus hüdudlar hara qədər uzana bilirsə Aşıq Ələsgərin ustad sözləri – ustadnamələri də həmin üfüqlərə qədər qanad çalmaq gücündədir” [Qasımlı, 2017:533-534]. Daha doğrusu, özündə bir hüdudsuzluğu işarələyir, dəyər, mənəviyyat, yaşarlıq anlamında min illər boyu müəyyən olmuş təsəvvürləri özü timsalında sonrakı zamanlara daşıyır.

*Qafil könül, bu nə yoldu tutubsan,
Sərf edirsən nə kamaldı dünyada?!
Dövlətə qul olub, gül tək açılma,
Çox sənin tək güllər soldu dünyada.*

*Kibridən qəlbində bərkitmə bəri,
Top dəyər, dağıdar bürcü, hasarı.
Yüz sənin tək ahu gəzən şahmarı
Fələk kəməndinə saldı dünyada [Aşıq Ələsgər, 1972:158].*

Aşıq Ələsgər söz sərrafıdır, hər hansı poetik örnəyinin əhatələdiyi məzmun unikal strukturu, sözün və misranın məna yaddaşı, mətn daxilindəki yeri bütünlükdə özü səviyyəsində bir uralıq işarələyir. Sözün hüsn gözəlliyi mətn daxilində həm də mənəyaradıcı funksiyası ilə bütövləşməklə paradigmatik səviyyənin ümumi formulunu müəyyənləşdirir. Nitq etiketləri ilə sıralanan söz

axarını ancaq qopuzun, sazın musiqi avazında ortaya qoyduğu mənzərə ilə müqayisə etmək olar. “Aşıq Ələsgərdə sözün həsən bənzərsizliyi ilə fikrin libası, forması öz təkrarsızlığı ilə poetik zənginlik qazanır. Aşıq Ələsgərdə sözün poetikasının əsrarəngizliyi onun bədii libasının təlsimindədir ki, onu açmaq olduqca çətindir” [Hüseynov, 2017:306]. Xalq dilinin zənginliklərinə köklənən sənətkar sözə sığal vermək, məna çalarlarının alt qatlarında olanları bir el ağsaqqalı, ustadlar ustadı olaraq elə cilalayır ki, onun vurduğu bəzək bütün zamanlar təmsalında nümunəyə çevrilə bilər. “Bir şagird ki, ustasına kəm baxar, onun gözlərinə ağ damar-damar” gələninə köklənən ustad özü təmsalında nümunəyə çevrilməklə mühiti, sənət ənənəsi üçün bir kriteriya müəyyənləşdirir. “Ələsgərnən Səhnəbani”, “Aşıq Ələsgərin Türkiyə səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri”, Aşıq Ələsgərin Dəli Alının toyuna gəlməsi”, “Aşıq Ələsgər Yanşaqda”, Aşıq Ələsgərlə Həcər xanım”, “Aşıq Ələsgərlə Aşıq Nəsimin qabaqlaşması”, “Aşıq Ələsgərlə Şəmkirli Aşıq Hüseynin görüşü”, “Aşıq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Aşıq Ələsgərlə Şair Nağı”, “Anaxanımın küsməyi”, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgərin İrəvan səfəri”, “Aşıq Ələsgər Kəlbəcərin Qılışlı kəndində”, “Aşıq Ələsgərin Şınıq səfəri”, “Bəşirin Molla Rəhimi vurmağı”, “Qoca baxtım”, “Dəyirmançı aşıq”, “Aşıq Ələsgərlə Aşıq Hüseyn Bozalqanlıının görüşü”, “Aşıq Ələsgərin Gəncə səfəri”, “Aşıq Şenliklə Aşıq Ələsgərin görüşü”, “Aşıq Ələsgər dastanı” və s. dastan-rəvayətlər [Aşıq Ələsgər, 1999] məhz bu sevginin, ustad şəxsiyyətinə, yaradıcı istedadına məhəbbətin örnəyi olaraq xalqın bağrının başından qoparaq yaşarlıq qazanmışdır. “Dəryalardan ləli gövhər seçən”, “pərvazlanıb Qafdan-Qafa uçan” Aşıq Ələsgər bülbül cəh-cəhini xatırladan söz gülşəni ilə ürəkləri ovsunlamaqdadır. Hər bir şeiri ilə ayrıca sənət abidəsi yarada bilmək imkanını ortaya qoymuşdur.

*Arif məclisində bir söz söyləyəm,
Nə hədyan, nə çaşqın, nə qələt olmaz.
Nüfədən pak olan, loğmadan halal,
Mərifət elminə nabalətdə olmaz [Aşıq Ələsgər, 1972:15].*

Nəticə/Conclusion.

Rəngarəng poetik örnəkləri, yüksək sənət intelleksiya ilə yaddaş hadisəsinə çevrilən Ələsgər mərifət elmində kamillik zirvəsinə yüksəlmişlərdəndir. Qopuzun, sazın minillərin dərinliklərindən daşıyıb gətirdiklərinə köklənən və onun ecazkarlığına adı ilə bağlanacaq əlavələri edən, söz mülkünə bir ölümsüzlüklə daxil olan ustad, həm də özü təmsalında

müəyyənləşdirdiyi bir sənət kriteriyası ilə diqqət önünə gəlir. Alp-ərənlərin at çapıb qılınc oynatdığı Oğuz elləri öz müdrikliyinə işıq tutmaqla Aşıq Ələsgərə qədər şərəfli bir sənət ənənəsinin yolunu nümunə olaraq ortaya qoymuşdur. Göyçənin əsrarəngiz gözəlliklərindən boy göstərən və sənət ənənəsini mühit timsalında yeni zirvələrə qaldıran ustad yüz illər boyu adı ilə bağlanacaq və meyar ola biləcək ucalığı müəyyənləşdirmişdir. Bu, Dədə Ələsgər ucalığıdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Aşıq Ələsgər (1972). Əsərləri. II cildə, 1 c. – Bakı: Elm. – 326 s.
2. Aşıq Ələsgər (1972). Əsərləri. II cildə, 2-ci c. – Bakı: Elm. – 328 s.
3. Aşıq Ələsgər (1999). Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr. – Bakı: Şərq-Qərb. – 578 s.
4. Hüseynov, Məhərrəm (2008). Dil və poeziya. – Bakı: Elm. – 434 s.
5. Hüseynov, Məhərrəm (2017). Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. – Bakı: Elm və təhsil. – 312 s.
6. Qarayav, Yaşar (2000). Göyçəyə qayıdan yol folklordan keçir. Azərbaycan folklor antologiyası. Göyçə folkloru. – Bakı: Səda. – s.3-15.
7. Qasımlı, Məhərrəm (2017). Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. – Bakı: Elm və təhsil. – 628 s.
8. Qurbanov, B. (2011). Ustad aşıq, poeziyamızın klassik şairi Aşıq Ələsgər. O.Sarıvəlli. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. – Bakı: Avropa. – s.5-6.
9. Sarıvəlli, Osman (1974). Seçilmiş əsərləri. III cildə, 2 c. – Bakı: Azər nəşr. – 252 s.
10. Sarıvəlli, Osman (2011). Qüdrətli şair, ustad sənətkar. – Bakı: Avropa. – 128 s.
11. Təhmasib, Məhəmməd Hüseyn (1972). Gözəllik nəğməkarı. Aşıq Ələsgər. II cildə, 1 c. – Bakı: Elm. – s.5-52.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 31.07.2024

Qəbul edilib 10.08.2024

Nəşrə tövsiyə edib Razim Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.19.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORU HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA

Səkinəxanım Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-6954-9136>
veliyevasekine56@gmail.com

Xülasə

Professor Həsən Mirzəyev Azərbaycan folklorşünaslığında öz dərin izini qoyan, sözün əsl mənasında seçilən alimlərimizdənədir. Onun elmi yaradıcılığında folklorşünaslıq fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Onun adət-ənənələrini, şivəsini və tarixini araşdırdığı qədim türk-oğuz məskəni olan Dərələyəz bölgəsi folkloru ilə də zəngin olub. Həsən Mirzəyev Dərələyəzin şifahi söz sənətini bir elm qayğıkeşi kimi səbrlə toplamış, janr təyinatını aparmış, nəşrinə nail olmuşdu. Bütün toplayıcılıq prinsiplərini gözləyən Həsən Mirzəyev yazıya aldığı nümunənin məkanını və söyləyicisini də unutmamış, topladığı folklor materiallarının janr təyinatını yüksək səviyyədə həyata keçirmişdi. Onun folklorşünaslıq fəaliyyətində tematik və struktural janrlar elmi ardıcılıqla aparılır, janrdaxili dəyişmələrin assignmentasiyası ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirilmişdir

Açar sözlər: alim, şair, xalq ədəbiyyatı, folklor nümunələri.

WESTERN AZERBAIJANI FOLKLORE CREATED BY HASAN MIRZA

Sakinakhanum Valiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Professor Hasan Mirzayev is one of our outstanding scientists who left his deep mark in the folklore studies of Azerbaijan. Folkloristic activity has a special place in his scientific creativity. The Daralayaz region, an ancient Turkic-Oghuz settlement where he researched its traditions, dialect and history, was also rich in folklore. Hasan Mirzayev patiently collected Darelaez's oral art as a scholar, determined the genre, and managed to publish it. Observing all the principles of

collecting, Hasan Mirzayev did not forget the place and narrator of the sample he recorded, and he carried out the genre designation of the folklore materials which he collected at a high level. In his folkloristic activity, thematic and structural genres are arranged in a scientific sequence, the assignment of intra-genre changes is carried out at a high level.

This article summarizes his poetry, as a connoisseur of our folklore, and his views on Western Azerbaijan folklore samples

Keywords: scientist, poet, folk literature, examples of folklore.

ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР В ТВОРЧЕСТВЕ ГАСАНА МИРЗОЕВА

Сакинаханум Валиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Профессор Гасан Мирзоев – один из наших выдающихся ученых, оставивший глубокий след в фольклористике Азербайджана. Особое место в его научном творчестве занимает фольклорная деятельность. Даралезский район, древнее тюрко-огузское поселение, где он исследовал его традиции, диалект и историю, также был богат фольклором. Гасан Мирзоев как ученый терпеливо собирал устное творчество Дарелазе, определял жанр и сумел его опубликовать. Соблюдая все принципы собирательства, Гасан Мирзоев не забывал о месте и сказителе записанного им образца, а жанровое обозначение собранных им фольклорных материалов осуществил на высоком уровне. В его фольклористической деятельности тематические и структурные жанры выстраиваются в научной последовательности, задание внутрижанровых изменений осуществляется на высоком уровне.

В этой статье обобщены его поэзия как знатока нашего фольклора и его взгляды на образцы фольклора Западного Азербайджана.

Ключевые слова: ученый, поэт, народная литература, образцы фольклора.

Giriş/Introduction.

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, İrəvan, Qaraqoyunlu, Zəngəzur, Göyçə məhəllələrinin folklorunun öyrənilməsi həmişə diqqət mərkəzində olub.

Toplanılan folklor örnəkləri janr zənginliyi ilə fərqlənir. Ağbaba folklorunda nanaylar, lağamalar, boranlar, bəxtaçmalar, papaqaltılar və yaylaqaltılar, tırıncılar, İrəvan folklorunda haxıştalar, Qaraqoyunlu folklorunda yasaqlar, yalvarışlar, Zəngəzur folklorunda diləklər, hekayətlər, dodaqqaçmalar, Göyçə folklorunda sicilləmələr janr baxımından ətraflı şəkildə öyrənilməmiş örnəklərdir. Belə az öyrənilmiş, yaxud yetərinə araşdırılmamış folklor örnəklərinin bir qismini Həsən Mirzəyev Dərələyəz mahalından yazıya almışdı.

Həsən Mirzəyev hər zaman folklor nümunələrini yazıya alarkən dialektal xüsusiyyətləri gözləmişdir. Dialektal xüsusiyyətlərin gözlənilməsi həmin folklor örnəkləri əsasında Dərələyəz bölgəsinin şivəsini öyrənməyə imkan verir.

Həsən Mirzəyev toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini, ermənilər tərəfindən təhrif olunması səbəbini və reallığını göstərmiş, Azərbaycan türklərinin bu bölgənin "avtoxton əhalisi olmasını" etimoloji təhlillərlə sübut etmişdir. O, Qərbi Azərbaycan toponimlərini araşdırarkən elmi mənbələrlə yanaşı, folklor nümunələrinə də müraciət edir, oronim, hidronim və oykonimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətləri, xalq yozumlarını da araşdırmışdır. Həsən Mirzəyev etnonim, etnotoponim, antrotoponim, hidrotoponim kimi onomastik vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərini el deyimləri, xalq yozumları ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənmişdir. Dərələyəz mahalının şivə sözlərinə diqqət çəkən Həsən Mirzəyev ifadələrin folklor qatına enmiş və bu əsasda onların lüğətini yaratmışdır.

Folklor nümunələri.

Həsən Mirzəyevin Azərbaycan folkloru qarşısında xidmətlərindən biri də "aşıq, şair və şair təbiətli adamların" şeirlərinə diqqət çəkməsidir. Aşıq Cəlil, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Fətulla, Aşıq Mehdi, Aşıq Qulu və başqalarının qoşmalarını, gəraylılarını toplaması onun folklorşünaslıq elmi qarşısında möhtəşəm xidməti sayılır.

Həsən Mirzəyevin Dərələyəzlə bağlı yazıya aldığı hadisə və əhvalatlar janr baxımından folklorla tarixi birləşdirir. Maraqlısı isə budur ki, hadisə ayrıca janr təsiri bağışlayır və bir hadisədə bir neçə tarixi məqam öz əksini tapır. "Qaçaq Nəbinin Dərələyəzdə kazaklarla döyüşü və Qəndbölən toponimi" hadisəsi belə nümunələrdən biridir. "Şahbaz oğlu Cəlal Qanlı dərənin qisasını Bərk dərədə aldı" adlı başqa bir "hadisə" isə toponimik rəvayət xarakterlidir. Hadisə janrının bir qismi isə aşığı rəvayətini xatırladır, lakin onlarda tarixi əhvalatlara daha çox diqqət yetirilir. "Göyçəli Aşıq İmanla Qovuşuqlu Axund Əlinin söhbəti və sazın qələbəsi" hadisəsində xatirə nümunələrinə müraciət olunur. Aşıq İmanın qarşısında məğlub olan Axund Əli deyir ki, mən aşıqlar və saz haqqında yanlış

fikirdə olmuşam: “Sizin sazla dediyiniz sözlər bizim söhbətlərimizdən daha qüvvətlidir”. “Hürü qarı ilə Aşıq Paşanın qarşılaşması” adlı hadisədə tapmaca üslubundan istifadə edilir və maraqlı bir deyişmə nümunəsi yaradılır. Hürü qarı Aşıq Paşaya belə bir bayatı-tapmaca söyləyir:

*Əzizim müşkül açar,
Müşkülü müşkül açar.
İldə bir, ayda iki,
Həftədə üç gül açar.*

Aşıq Paşa tapmacanı qoşma ilə cavablandırır:

*Bir yemişi alıb kəsdim bu yolda,
İnsaf deyil Paşa qalsın xəyalda.
Dediyin ümməni tapdım bu yolda,
Sən də bil ki, məndə hünər var, Hürü! [Mirzəyev, 1997:235]*

Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı hadisələrin içərisində səfərnəmələr də diqqət çəkir. “Borçalı aşığılarının Dərələyəz səfəri” aşiq rəvayəti olsa da, burada tarixi məqama, daha doğrusu, olmuş hadisəyə üstünlük verilir. “Aşıq Alının Türkiyə səfəri”, “Qaçaq Səfəralının Zəngəzur səfəri”, “Qaçaq Səfəralının Qaraarxac səfəri”, aşiq səfərnəmələri sırasına daxildir. Dastan janrının təkmilləşməsində mühüm rol oynayan nümunələrdən biri əhvalatlardır. “Səfəralı ilə Murovun əhvalatı” janr imkanlarına görə aşiq rəvayətlərindən fərqlənir. Maraqlı nümunələrdən biri mənzum dastan adlanır. Aşıq Mirzalı Əziz oğlundan yazıya alınan “Mirzəli və Kətan” adlı mənzum dastan düzgülü (məsnəvi) şəklindədir.

Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı qıfılbəndlər və deyişmələr də maraqlıdır. Belə qıfılbəndlərdən biri “Valeh və Zərnigar” dastanının qəhrəmanları tərəfindən söylənilir. Qıfılbəndlər xitab-qıfılbənd, qıfılbənd müxəmməs, qıfılbənd deyişmə şəkillərindədir. Aşıq şeir şəkilləri zənginliyi ilə fərqlənir. Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı bağlamalar, vəsiyyətlər, ustadnamələr, ustadnamə-nəsihətnamələr, ithaflar, müraciətlər, həcvlər, ərizələr, yaxud ərizə-hallar, nəsihətlər, tərənnümlər, duetlər, nəzirələr ilk dəfə janr fərqləri ilə təqdim olunur. Bir janrın janrdaxili dəyişimləri aşiq şeiri şəkillərində daha qabarıq görünür. Məsələn, təcnisin növlərinə dodaqdəyməz təcnis, cığalı təcnis, hərfi təcnis, hərfi qalın təcnis, hərfi cığalı təcnis, qoşayarpaq təcnis kimi nümunələr daxildir. Bayatılar da gəraylı bayatı, qarğış bayatı kimi növlərə bölünür. Qarğış bayatı bədduanı xatırladır:

Mən aşiq üstün gələ,

Dost yada üstün gələ.

Səni elə yanasan,

Təpəndən tüstün gələ [525-ci qəzet, 2022:17]

Həsən Mirzəyevin topladığı miflər Gözəgörünməz, Cin, Əjdaha, Hal Arvad, Hal Anası, Nuh obrazları ilə bağlıdır. Əfsanələr toponimlər haqqındadır. Gəlin qayası, Qısır dağ, Səhənguğan təpə, Örgəz Piri, Ertiş Piri, Sal-sal Qaya, haqqında əfsanələr yer-yurd adlarının xalq yozumuna əsaslanır.

İnamlar, etiqadlar, inanclar, sınımalar inam janrının janrdaxili dəyişmələri kimi təqdim olunur. Maraqlıdır ki, Həsən Mirzəyev inam və inanc anlayışlarını fərqləndirir. Əslində, inam etiqadla bağlıdır. Hətta yasaq da inamlara söykənir: “Əncir ağacının dibində yatan xəstələnər, ya da onu vurğun vurur” yaxud “Günəş batandan sonra evdən başqasına heç nə vermək olmaz. Yoxsa evin bərəkəti qaçar”. Sınama da inamdır, ancaq sınımada dəfələrlə təkrarlanan, yəni sınaqdan “çıxarılan” hadisələrə və mülahizələrə üstünlük verilir: “Duz günü səfərə çıxmazlar” yaxud “Yemək vaxtı duz tökülürsə, ehtiyatlı olmaq lazımdı, evdə dava düşə bilər, bu zaman duzun üzərinə şəkər qoymaq lazımdır”.

İnanc, etiqad bir cümlə ilə ifadə olunur və lakonik məzmunludur: “At nalını ağzı yuxarı evin qapısına vururlar ki, xoşbəxtlik gətirsin. Əgər ağzı aşağı vurularsa, bədbəxtlik gətirər”. Yaxud: “At nalı alıb saxlayanın işləri uğurlu olar”. İnam isə əhvalatla, icra olunan prosedurla bağlıdır. Məsələn, “Qurd ağzı bağlamaq” inamını dualar oxuya-oxuya icra edirlər.

Həsən Mirzəyev topladığı nümunələrlə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını janr baxımından xeyli zənginləşdirib. O, yuxuyozmaları folklor janrı kimi öyrənir və hər yozumu bir sözlə ifadə edir. Məsələn, el arasında deyilir ki, yuxusunda buğda görən ruzi tapar. Həsən Mirzəyev bu yuxuyozmanı belə ifadə edir: “Buğda – ruzi”. Lüğətvəri tərtibat toplayıcını uzun-uzadı izahlardan (əslində, söz yığınınan) azad edir. Onun yazıya aldığı andlar, hədə-qorxular, yalvarışlar, söyüşlər, lağlar, öyüd-nəsihətlər və məsləhətlər, sızlamalar janr baxımından ilk dəfə araşdırılır. Andlar “And olsun” ənənəvi ifadəsi ilə yanaşı, müqəddəs varlıqların haqqına güvənci də ifadə edir. “Allah haqqı!” və “Allaha and olsun!” deyimləri sinonimik şəkildə eyni andı ifadə edir. “İşıq haqqı!” və “İşığa kor baxım!” andları da oxşar mənalardadır. İnama, etiqada söykənən andlar qarşı tərəfi inandırmağa hesablanır, xüsusi vurğu ilə söylənilir və buna görə də nida işarəsi ilə tamamlanır:

Çörək haqqı!

Göy haqqı!

Quran haqqı!

Vicdan haqqı!

Oxşamaların digər janr imkanları özünü nazlamalar və əzizləmələrdə göstərir. Həsən Mirzəyev beşik nəğmələrinin bir növü sayılan qurbanları ayrıca təqdim edir. Beşik nəğmələrinin içərisində arzulamalar da diqqət çəkir:

*Dəryalar dərin,
Bulaqlar sərin.
Tez böyü, oğul,
Toyunu görüm.*

Öyüdlər, nəsihətlər, məsləhətlər böyüklərin yeniyetmələrə, gənclərə söylədikləri tərbiyəvi əhəmiyyətli fikirlər üzərində qurulub. Məsələn, “Ağzına çəpər çək” məsləhəti məqamına görə öyüd və nəsihət sayılır. Məsləhəti hər kəs verə bilər, öyüdü isə dünyagörmüş ağsaqqallar edirlər. Nəsihət valideyn öyüdüdür, dinləyicisinə davranış mədəniyyətini aşılayır.

Vəslər, vəsfi-hallar nəzm parçalarından ibarətdir. Vəsf-hal bayatı şəkillidir, ənənəvi vəsfi-hallardan fərqlənir:

*Tanrı, məni quş elə,
Qanadı gümüş elə.
Dar yolda, dar küçədə
Yarı mənə tuş elə.*

Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən, Dərələyəz bölgəsində lətifə gülməcə janrı kimi tanınır. Təmsillər isə həm nəsr, həm də nəzm şəklindədir. Həsən Mirzəyev türkçərarələri folklor nümunələri kimi yazıya alır, hətta bitkilərin müalicəvi əhəmiyyəti haqqında tövsiyələri də oxuculara təqdim edir. Ovsunlar tətbiq olunan folklor janrıdır. Ziyili yox etmək, yaxud göz dəyən adamı nəzərdən xilas etmək üçün duzyandırma belə nümunələrdir.

Nəticə/Conclusion.

Qərbi Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi şifahi söz sənətinin toplanılması ilə başa çatmır. Folklor nümunələri özündə tarix yaşadır. Buna görə həmin bölgənin folklorunun öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Həsən Mirzəyevin fərdi təşəbbüsü ilə toplanılan, qruplaşdırılan, nəşr olunan və araşdırılan Dərələyəz folklor örnəkləri janr baxımından heyratəmiz dərəcədə zəngindir. Bu folklor nümunələrinin janr xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiqat imkanlarını bir qədər də zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Hüseynova, Mahirə (2010). Həsən Mirzəyevin elmi məqalələri

haqqında. //“Filologiya məsələləri”. №8, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: – s.115-125.

2. Hüseynova, Mahirə (2011). Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. //Avtoreferat. – Bakı: – 28 s.

3. Mirzəyev, Həsən (1997). Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. – Bakı: Elm. – 352 s.

4. Sadıqova, Sayalı (2016). Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi tarixi haqqında. //Elmi xəbərlər. – Bakı: ADU. – №1, s.16-21.

5. 525-ci qəzet (2022). – 26 noyabr. – s.6; 17.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 19.07.2024

Qəbul edilib 27.07.2024

Nəşrə tövsiyə edib Razim Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.46.

ALI SƏFOLUNUN YARADICILIĞINDA VƏTƏN HƏSRƏTİ MOTİVİ

Xoşbəxt Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORCID.org/0000-0002-6511-7002>

aliyeva.x017@gmail.com

Xülasə

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı folklorumuza, şeir mədəniyyətimizə onlarla özünəməxsus yaradıcılıq dəst-xəttinə, üslubuna malik olan söz-sənət adamları bəxş etmişdir. Saz-söz ustadlarından, el şairlərindən Aşıq Nəbinin, Aşıq Behbudun, Aşıq Əlinin, Aşıq Xanların, Aşıq Abdullanın, Aşıq Qulunun, Aşıq Mehдинin, şair Rzaqulunun, şair Alı Hüseynin, Dəmirçi Abbasın, Talıbın, Xanların, Həsən Mirzənin, Anaxanımın, Məhəmmədin və başqalarının yaratdıqları poetik örnəklərdə vətən həsrəti, yurd nisgili qabarıq şəkildə orijinal üslub manerası ilə təqdim edilmişdir.

Belə orijinal yaradıcılıq dəst-xəttinə malik olan söz-sənət adamlarından biri də Alı Səfoludur. Bu el şairinin yaradıcılıq örnəkləri əsasən Həsən Mirzəyevin 2006-cı ildə çap etdirdiyi “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabında, digər bir qismi isə el şairinin özünün 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi “Sazlı-sözlü Dərələyəz” əsərində toplanmışdır ki, məqalədə həmin poetik örnəklərdə vətən həsrəti, yurd nisgili motivlərinin necə verilməsi şərh edilir.

Açar sözlər: motiv, vətən həsrəti, erməni təcavüzü, poetik tənqid.

THE MOTIVE OF LONGING FOR THE HOMELAND IN ALI SAFOLU'S CREATIVITY

Xoshbaxt Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The Daralayaz district of Western Azerbaijan has contributed to our folklore and poetry culture with numerous people of word and art who have a unique line of creativity and style. The poetic works of notable figures such as Ashiq Nabi,

Ashiq Behbud, Ashiq Ali, Ashiq Khanlar, Ashiq Abdullah, Ashiq Qulu, Ashiq Mehdi, poet Rzaqulu, poet Ali Hussein, Demirci Abbas, Talib, Khanlar, Hasan Mirza, Anakhanyan, Mohammad, and others vividly present the motive of "homeland longing" and "yearning for the homeland" in an original stylistic manner.

Ali Safolu is one of the word artists with an original creative style. The creative examples of this folk poet are mainly compiled in the book "Daralayaz district of Western Azerbaijan" published by Hasan Mirzayev in 2006, and another part in the work "Sazli-sozlu Daralayaz" published by the poet himself in 2004. This paper will analyze how the motives of homeland longing and yearning are presented in these poetic examples.

Keywords: motive, reasons, poetic criticism, armenian aggression.

МОТИВ ТОСКИ ПО РОДИНЕ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИ САФОЛУ

Хошбахт Алиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Даралаязский район Западного Азербайджана подарил нашей фольклорной и поэтической культуре десятки людей слова и искусства, обладающих неповторимой чертой творчества и стиля. В поэтических произведениях таких мастеров, как Ашук Наби, Ашук Бейбуд, Ашук Али, Ашук Ханс, Ашук Абдулла, Ашук Гулу, Ашук Мехди, поэт Рзагулу, поэт Али Гусейн, Демирчи Аббас, Талиб, Ханс, Хасан Мирза, Анаханий, Мухаммад. и др., ярко представлены мотивы тоска по родине и тоска по родным местам в оригинальном стиле.

Али Сафолу – один из мастеров слова, обладающий столь оригинальной творческой линией. Творческие примеры этого народного поэта в основном собраны в книге «Даралаязский район Западного Азербайджана», изданной Гасаном Мирзаевым в 2006 году, а другая часть в произведении «Сазли-созлу Даралаяз», изданном самим поэтом в 2004 году. В этой статье мы рассмотрим, как мотивы тоска по родине и тоска по родным местам представлены в этих поэтических примерах.

Ключевые слова: мотив, тоска по Родине, поэтическая критика, армянская агрессия.

Giriş/Introduction.

Dərələyəz mahalının ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri olan Səfalar kəndində tarix boyu soydaşlarımız yaşamışlar. Səfalar kəndi tarixi sənədlərdə “İstisu”, el arasında isə “Səfalar isti suyu” kimi tanınmışdır. Ermənilər bu kəndin adını dəyişmiş, fars mənşəli söz olan “Cermuq” adı ilə əvəz etmişlər. Professor Həsən Mirzəyev İstisu kəndinin yaranması haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir: *“İstisu (Səfalar İstisuyu//Cermuq) Dərələyəzin Əzizbəyov rayonunda yerləşən kəndlərdən biridir. Bu kənd dəniz səviyyəsindən təqribən 2000 m yüksəklikdə yerləşir. Kəndin içindən Arpa çayının cənub qolu keçir. Bu kənd çox mənzərəli, göz oxşayan yaşıl meşələrin, göy çəmənlərin, sır-sır bulaqların əhatəsində yerləşir. Bura müalicə suyu, şəfa suyu çıxan bir yer olduğu, uca dağların, yaylaqların ətəyində yerləşdiyi və qışı sərt keçdiyi üçün əvvəllər əhali burada az yaşamışdır. Öz qoçaqlığı, cəsurluğu, cəngavərliyi, mərdliyi ilə məşhur olan Səfa adlı şəxs burada kənd salmış və qohum-qardaşını başına yığaraq, buranı daimi yaşayış məskəninə çevirmişdi”* [Mirzəyev, 2004:291].

Alı Səfolu və Dərələyəz.

El şairi Alı Səfolu “Dədə Həsən Mirzəyə” ünvanladığı publisistik məqaləsində Dərələyəz mahalını *“ulu Azərbaycanın axar-baxarlı, bağ-bağatlı, billur çeşməli, buzlaqlı, ərən oylaqlı, orman yaylaqlı, uca dağlı, şiş qayalı, dərin dərəli, arpa çaylı”* [Səfolu, 2004:309] sözləri ilə təsvir etmiş, vətən sevgisini, doğma yurdunun gözəlliklərini məhz bu sözlərlə ifadə etmişdir. Həqiqətən də bu ifadələrin hər biri Dərələyəz mahalına məxsus gözəllikləri təcəssüm etdirir. “Səfolu” el şairi Alı Aliyevin təxəllüsü olmuşdur, əslində bu söz sənətkarı Dərələyəzdə doğulmamışdır. Bu barədə şairin özünün yazdığı tərcümeyi-halda müəyyən məlumatlar əksini tapmışdır: “Alı Abdulla oğlu Aliyev (Alı Səfolu) 1952-ci ildə Bərdə rayonunun Qara Dəmirçi kəndində, 1948-ci ildə “Ermənistan”dan Azərbaycana deportasiya olunmuş ailədə doğulmuşdur. Valideynləri 1956-cı ildə doğma dədə-baba yurdu olan Dərələyəzin İstisu kəndinə (sonralar Cermuq şəhəri) geri dönmüşlər.

Alı Səfolu 1974-cü ildə İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsinin Filologiya fakültəsini bitirmiş, əmək fəaliyyətinə Cermuq şəhər 2 sayılı orta məktəbdə başlamış və 1980-1988-ci illərdə həmin məktəbin nəzdində fəaliyyət göstərən qiyabi-axşam orta məktəbinin direktoru vəzifəsində çalışmış, eyni zamanda, “Sovet Ermənistanı” qəzetinin müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, tələbəlik illərindən Dərələyəz mahalının şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaqla məşğul olmuşdur [Səfolu, 2004:3].

Alim, şair Həsən Mirzəyevin “Dərələyəz folkloru” əsərində Alı Səfolunun 10 qoşması, 3 bayatısı, müəllifin özünün isə “Sazlı-sözlü Dərələyəz” əsərində 30 qoşması, 5 gəraylısı, 15 müəllifli bayatısı verilmişdir. Bu əsərlərin hər bir misrasında vətən həsrəti, yurd nisgili poetik və yaradıcı dillə ifadə edilmişdir. Motiv və motivasiya ahəngdarlığı lirik şeirin ən dəyərli və əsas ünsürlərindən biridir. *“Ədəbi əsərdə əsas mövzudan əlavə verilən ikinci dərəcəli mövzulara motiv deyilir. Bu cür motivlər əsas mövzu ilə birləşərək bir vəhdət əmələ gətirir”* [ƏTL, 1978:115]. El şairinin “Niyə gəlmədin”, “Dərələyəzli”, “Cermuq”, “Gözəldir”, “Gəlmədi”, “Yoxdu” və s. qoşmalarında, “Gördüm”, “Bir gül”, “Cavanlıq”, “Sən”, “Bilmirəm”, “Görünür” və s. gəraylılarında qarı düşmənin soydaşlarımıza qarşı törətdiyi faciələrin amansızlığından bəhs edilir və amansızlığın gətirdiyi vətənsizlik, yurdsuzluq, didərginlik yüksək sənətkarlıqla lirikləşdirilir:

*Neçə ildir göz dikirəm yollara,
Aman Allah, ellər niyə gəlmədi?!
Atdı dərdim, düşdü dildən dillərə,
Aman Allah, ellər niyə gəlmədi?!* [Səfolu, 2004:287].

Şairin bütün bəndlərdə ritorik suallarla təqdim etdiyi poetik fikirləri tamamilə dərd, ələm, nisgil, hicran mahiyyətlidir. Şeirin poetik strukturunda qoşma janrının normalarından kənaraçıxma, yaxud da yayınma, demək olar ki, hiss olunmur. Poetik nümunə 11 heca üzərində elə tənzimlənmişdir ki, ümumxalq dilinin təbii deyim qanunları, ifadəetmə təbiiliyi çox yüksək səviyyədə özünü təzahür etdirmişdir. Buna görə də şeir canlı və gözəl alınmışdır və poetik baxımdan oxucunun yaddaşına asanlıqla həkk olunur. Qoşmada Dərələyəz mahalına məxsus Çöp bulağın, Soyuq bulağın, güllü-çüçəkli yaylaqların, köhlənli köçlərin yoxa çıxması, düşmənin əlinə keçməsi şairi yandırır yaxır:

*Bir də görəcəmmi doğma elimi?
Qarı düşmənin yaman kəsib yolumu.
Yurd dərdi Alının əydi belini,
Aman Allah, ellər niyə gəlmədi?* [Səfolu, 2004:287].

Çox düzgün demişlər ki, vətən doğulduğu yurddan, kənddən, ocaqdan başlayır. Bu, Alı Səfolu yaradıcılığına da xasdır. Dəyərli şair Alı Səfolu üçün də Dərələyəz mahalının hər qarış torpağı, hər bir dağı, daşı, qayası, meşəsi, ormanı vətəndir:

*Gəzdim hər diyarı, tapa bilmədim,
Dünyanın gözəli Dərələyəzdir.
Havası məlhəmdir, suyu dərmandır,
Loğmanın əzəli Dərələyəzdir [Səfolu, 2004:287].*

Göründüyü kimi, şair doğulduğu Dərələyəz mahalını dünyanın gözü, şəfaverici havasını, suyunu təsvir, tərənnüm müstəvisində təqdim edir:

*İsti su xəstəni cana gətirir,
Cansıza can verir, qana gətirir.
Çöllərində lalə, nərgiz bitirir,
Cənnətin özəli Dərələyəzdir [Səfolu, 2004:288].*

Şair doğulduğu İstisu kəndinin adının dəyişdirilərək erməni vandalları tərəfindən Cermuq qoyulmasını, bu goreşən toplumların babalarının gorunu vəhşicəsinə qazması, düşmən xislətliyərin türk adını xəritələrdən silməsinə amasızcasına tənqid atəşinə tutaraq şeir mətnində elə ifadələrdən istifadə edir ki, burada dil qaydaları, sənətkarlıq göstəriciləri qətiyyən pozulmur. Qafiyə sistemi ritmik və melodik keyfiyyətlərə yiyələnir:

*Doğma “İstisu”nu Cermuq yazdılar,
Babaların görün tamam qazdılar,
Türk adların xəritədən pozdular,
Nəsilləri bəlli Dərələyəzdir [Səfolu, 2004:288].*

Alı Səfolu yaradıcılığında inam və ümid.

İnsan ümidə bələnəndə, haqqa söykənəndə mənalı yaşam sürmək onun həyat atributuna çevrilir. Bu mənada Alı Səfolu ümidə, inama möhkəm mənəvi tellərlə, duyğularla bağlanan söz sənətkarı kimi təkcə şeirlərində deyil, bir sıra publisistik məqalələrində də vətənin, doğulduğu dədə-baba yurdunun nə vaxtsa düşmən tapdağından azad olacağını hələ 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi bir məqaləsində də göstərmişdir: “*Həm də belə bir əminlik var ki, yüzilliklə türk tayfa adları və müəyyən hadisələrlə bağlı adlanan yer-yurd adlarımız erməni yumruğu götürə bilməz, mübariz və təəssübkeş el oğlanlarımız gec-tez buraxılmış bu səhvi düzəldərək Dərələyəz, Zəngəzur, Vedibasar, Zəngibasar, Göyçə, Qaraqoyunlu, Cəlaloğlu, Ağbaba, Dilican, Pəmbək, Şörəyel ellərinə qayıdış başlanacaq, hazırda əsirlikdə olan yurdlarımız doğma türk nəfəsi ilə isinəcək, bu ayrılığa son qoyulacaq*” [Səfolu, 2004:310]. Həqiqətən də, müəllim, tədqiqatçı, folklorşünas, jurnalist, şair kimi tanıdığımız Alı Səfolunun bu fikirləri real şəkildə özünü doğrultmaq üzrədir. Çünki ölkə başçımız cənab İlham Əliyevin müdrik

diplomatiyası sayəsində bu perspektivli iş özünü doğrultmağa yönəldilmişdir. Bu sahədə Qərbi Azərbaycan İcmasının da gördüyü işləri təqdirəlayiq hesab edirik.

Şeir termininin “bilik, bilmə, başa düşmə, dərkətmə, anlama, duyğu, hiss, hissetmə kimi lüğəvi mənalərini göstərən Əkrəm Cəfər poetik formaların bədii imkanları üzərində, onlarda təzahür edən motivlərin nələrdən ibarət olmasını xüsusi olaraq qeyd edir: *“Həqiqi şeir insan qəlbinin canlı aynası, gözəl sənətlərin ən gözəlidir. Şeirdə həm musiqinin ahəngi, ritmi, həm rəsm rəngarəng daxili cazibəsi, həm heykəltəraşlığın füsunkar hüsnü vardır. Şeir ən gözəl, ən incə fikirləri böyük və həssas qəlbin səsləri ilə canlandırır, hiss və fikir arasında almas bir körpü yaradır. Şair insan ruhunun dilidir. Şeir gözəl, incə, dərin fikirlərdən hisslər, hisslərdən fikirlər doğuran sənət əsəridir. Gözəl şeir qəlbə qanın cərəyanını arxasınca çəkib aparan, o cərəyanı ritmə, ahəngə, musiqiyə çevirən bir sənətdir”* [Əkrəm, 1977:13-14].

Şeirdə “Vətən” mövzusu ən böyük konsept göstəricilərindəndir və bu göstəricilərə vətənə aid kənd-kəsək, el-oba, bağ-bağat, od-ocaq, yurd-yuva, meşə, orman, dağ-dərə, çay-bulaq və kiçik konseptlər daxildir. Şeirdə süjetin lirikləşməsi üçün böyük konsept mərkəzi mövqedə dayanır, göstərdiyimiz kiçik konseptlər onun ətrafında cəmləşir. Lirik məntiqin süjetə xas olan əlamətlərinə görə həsrət, hicran, ayrılıq, dərd, kədər, bir sözlə mənfi emosiya yaradan şeirin söz bazasından asılı olaraq, ifadə qəliblərində istifadə olunur. Məsələn, Alı Səfəlinin hicran, ayrılıq motivləri ilə yüklənmiş “Gəlmədi” qoşmasından iki bəndə nəzər salaq:

*Qalıbdı uzaqda könül həmdəməim,
Gecələr rüyada görüm vətəni,
Yadıma düşəndə ayrılıq dəmi,
Bağrım qaldı yana-yana, gəlmədi*

*İllər ötdü, çıxmadı heç qarşıma,
Bəxtim quşu nə vaxt qona başıma.
Baxan yoxdu Alının göz yaşına,
Gözlərindən dama-dama gəlmədi* [Səfəli, 2004:290].

Bu parçalarda vətənin uzaqda qalması, onu yuxularda görməsi, ayrılıq dərindən qəlbinin, bağrının, ürəyinin yana-yana qalması, şairin göz yaşına bələnməsi həsrət-hicran motivlərini tərənnüm etmək üçün ən güclü söz və ifadələrdir ki, ustad sənətkar bunlardan bacarıqla və zərgər dəqiqliyi ilə istifadə etmişdir.

Alı Səfolu yaradıcılığında dağ mövzusu.

“Dağ” kultu poeziyamızda ən çox müraciət edilən və tərənnüm müstəvisinə gətirilən obyektlərdən biridir. Poeziyamızda elə söz sənətkarına rast gəlmək çətinidir ki, “Dağ” konsepti barədə sənət əsəri yaratmamış olsun. Alı Səfolunun “Dağlar” adlı qoşmasında da Dərələyəzin dağları, hicran, ayrılıq motivləri ilə vəsf edilir. 3 bəndin qoşmasının ümumi ruhundan da göründüyü kimi, şair dağlara həsrət qalıb. Bu həsrəti şair ölümdən bətr hesab edir:

*Qız gəlinlər oylağından ötərdi,
Qovalayıb qoyun-quzu tutardı,
Bu ayrılıq lap ölümdən bətrədi,
Alı həsrət çəkib soralı, dağlar [Səfolu, 2004:291].*

Şairə görə el-obadan, dağdan didərgin salınanda onlar da viranə qalır. Necə ki, evlərimiz, yanar ocaqlarımız divanə qaldığı kimi. Şairdən bu dərdlərin miqyasını soruşan olmadığına görə onun belə ərəb əlifbasında mövcud olan “Əlif” hərfi kimi əyilmişdir:

*Ömür keçdi, əlif qəddin əyildi
Vətəmindən uzaqlarda deyildi,
Yazıq Alı, əvvəl belə deyildi,
Soruşub dərini böləndə yordu [Səfolu, 2004:291].*

Alı Səfolu qoşma janrında yazdığı poetik örnəklərinin mövzu mündəricatından asılı olmayaraq, bütün məqamlarda özünün vətənsizliyinə, yurdsuzluğuna işarə edir və bu işarələnmələr spesifik ifadələrin işlədilməsi ilə reallaşdırılır. Aşağıdakı şeir bəndində “yurdsuza, vətənsizə” sözlərini digər ifadələrlə çulğashdıraraq bir növ kinayəli şəkildə sevgilisinə müraciət edir:

*Ay əzizim, dost qadasın aldıgım,
Nə baxırsan bu yurdsuza, bir də gül.
Əlbəttə ki, vətənsizə gülərlər,
Qərib canım qurban sənə, bir də gül [Səfolu, 2004:291].*

Bəndin avazlı, melodik ahənglə səslənməsinə xidmət edən “yurdsuz, vətənsiz, qərib” sözləri sənətkarın dərd anlayışını yerli-yerində gerçəkləşdirir, lirik-psixoloji ovqatı daha da gücləndirir. Vətənsizlik, yurdsuzluq əsla şairi susmağa, əyilməyə qoymamışdır və bu dərdlər onun sinəsində yurd salmış, məskən qurmuşdur:

Vətən dərdi bu sinəmdə yurd saldı,

*Öz yurdundan özüm çıxmamışam mən.
Elim-obam parçalandı, tək qaldım,
Poladtək dözmüşən, susmamışam mən [Səfolu, 2004:296].*

El şairi Alı Səfolunun folklor deyim tərzində yazıb yaratdığı qoşmalarda vətən həsrətinin, yurd nisgili motivlərinin, o cümlədən ideya, məzmun xüsusiyyətlərinin hərtərəfli şəkildə aşkarlanması ilə, aydınlaşdırılması ilə biz onların bədii estetik məğzinin, lirik düşüncələrin güc və qüvvə keyfiyyətlərini təyin etmiş, müəyyənləşdirmiş oluruq. Şairin bəzi şeirlərində vətənə qayıdış konsepti qabarıq şəkildə qoyulmuşdur. Şair “Deyir” rədifli qoşmasında görkəmli ictimai, siyasi xadim, böyük filoloq alim, Dərələyəz mahalının ən layiqli yetirmələrindən olan Həsən Mirzəyə “Dədə Həsən” deyərək müraciət edir və ondan kömək, imdad diləyir. Şeirin dilində geniş konseptual planda imdad, kömək, ümid, inam, bir sözlə, əsərin bədii estetikasının bütün yönləri üzrə ifadə edilən meyarlar onu daha da füsunkar edir. Oxucuya estetik zövq verir:

*Məndən salam olsun Dədə Həsənə,
Könül intizarda, ürək döz deyir.
Əhvalımı sizə bəyan etməyə,
Dilim qabar olub, qələm yaz deyir.*

*Yurdumda yetişib bağların barı,
Biz ki pozmamışıq əhdi-ilqarı.
Buyur gedək Dərələyəzə sarı,
Yerin var çeşmimim üstə, göz, deyir.*

*Ay Dədə, haçandı bağlıdı yollar,
Dağları qar basıb görünmür ellər,
Açanda nərgizlər, bənövşə güllər,
Alı, ətrin iylə, gülün üz deyir [Səfolu 2004:312]*

Nəticə/Conclusion.

Erməni millətçiləri iki əsrlik zaman kəsiyində Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımıza qarşı genosid siyasəti yeritmiş, tarixdə misli-bərabəri olmayan faciələr, qətlamlar törətmiş, nəticədə keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında son nəfərə qədər azərbaycanlı əhalini öz qədim dədə-baba yurdlarından qovmuşlar. XX əsrdə 4 dəfə deportasiya olunan xalqımızın faciələrlə dolu tarixi Qərbi Azərbaycandan olan söz-sənət adamı Alı Səfolunun əsərlərində də öz inikasını

tapmışdır və bu sənət nümunələri bütün varlığı ilə xalqına, vətəninə bağlı bir şairin ürək çırpıntıları, real etiraflarıdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERNCES

1. Mirzəyev, Həsən (2004). Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. – Bakı: Elm. – 355 s.
2. Səfolu Alı., Alıqızı A. (2004). Sazlı-sözlü Dərələyəz (Dərələyəz folklorundan örnəklər). – Bakı: Nurlan. – 300 s.
3. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (1978). Tərtib ed. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif. – 300 s.
4. Səfolu, Alı (2004). Dədə Həsən Mirzəyə. Sazlı-sözlü Dərələyəz. – Bakı: – 311 s.
5. Cəfər, Əkrəm (1977). Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. – Bakı: Elm. – 194 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>30.06.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>14.07.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Razim Məmmədov</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.20.

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN USTADNAMƏLƏRUNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Mənsurə İsmayılova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Göyçə aşiq mühitinin yetişdirdiyi istedadlı sənətkarlar sırasında Dədə Ələsgərin yeri əlçatmazdır. Əsrarəngizliklərlə dolu olan ustadın ədəbi irsi XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq elmi-nəzəri fikrin, folklorşünaslığın nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Aşığın zəngin yaradıcılığına olan maraq həmişə artan istiqamətdə özünü göstərmişdir. XX əsrin ilk onilliklərində şeirlərindən poetik örnəklər ayrı-ayrı toplularda yer almış və 30-cu illərdə kitab şəklində çapına başlanmışdır. H.Əlizadə, V.Xulufu, O.Sarıvəlli, M.H.Təhmasib, H.Arashı, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, Q.Namazov, İ.Ələsgər, M.Həkimov, İ.Abbaslı, R.Rüstənzadə, S.Paşayev, B.Qurbanov, M.Hüseynov, M.Qasımlı, H.İsmayılov, M.Allahmanlı və başqaları aşığın yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif səviyyələrdə fikir və mülahizələr yürütmüşlər. Ustadı hikmət və gözəllik nəğməkarı kimi səciyyələndirməklə əsərlərinin mahiyyətinə diqqəti yönləndirməyə üstünlük vermişlər. Klassik ənənənin ən layiqli davamçısı olan sənətkar həyatı boyu yüksək dəyərlərə köklənmiş və ağır el yığnaqlarında sözü, sənəti ilə nümunə olacaq bir ömür yaşamışdır. Haqqında söylənən əhvalatlar, rəvayətlər və özünün canlı şahidi olduğu hadisələr onun həm də canlı sənətkar obrazının formalaşması üçün əsas olmuşdur. Bütün bunlar Aşıq Ələsgər timsalında xalqın sənət təsəvvürlərinin hansı dəyərlərə və dərinliklərə bağlanmasının göstəricisidir.

Açar sözlər: Aşıq Ələsgər, aşiq sənəti, ustad sözu, ustad nəsihəti, əxlaqi-mənəvi dəyərlər, xalq pedaqogikası və s.

MORAL AND SPIRITUAL VALUES IN ASHUG ALASGAR'S MASTERPIECES

Mansura Ismayilova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Among the talented artists nurtured by the Goycha ashug tradition, Dede Alasgar holds an unparalleled position. His literary heritage, rich with mysteries, has attracted the attention of scholarly thought and folklore studies since the 50s of the XIX century. Interest in Ashug Alasgar's abundant creativity has continuously grown. From the first decades of the 20th century, poetic examples of his poems were included in separate collections and were published in book form in the 30 s. H.Alizade, V.Khuluflu, O.Sarivalli, M.H.Tahmasib, H.Arasli, P.Efandiyev, V.Valiyev, G.Namazov, I.Alasgar, M.Hakimov, I.Abbasli, R. Rustamzadeh, S.Pashayev, B.Gurbanov, M.Huseynov, M.Gasimli, H.Ismayilov, M.Allahmanli and others have made different levels of ideas and opinions about ashug's creativity. Characterizing the master as a singer of wisdom and beauty, they preferred to direct attention to the essence of his works. The artist, who is the most worthy follower of the classical tradition, was rooted in high values throughout his life and lived a life that would be an example with his words and art in hard work. The stories, legends, and events he witnessed firsthand also contributed to the formation of his living image as an artist.

Keywords: Ashug Alasgar, the art of ashug, master's word, master's advice, moral and spiritual values, folk pedagogy, etc.

НРАВСТВЕННЫЕ И ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В ШЕДЕВРАХ АШУГА АЛЕСКЕРА

Мансура Исмаилова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Среди талантливых мастеров, воспитанных в среде ашугов в Гёйчее, Дедэ Алескер занимает исключительное место. Литературное наследие мастера, полное загадок, привлекало внимание научно-теоретической мысли и фольклора с 50-х годов XIX века. Интерес к богатому творчеству Ашиха всегда проявлялся во все большей степени. Поэтические образцы его стихотворений с первых десятилетий 20 века включались в отдельные сборники и издавались в виде книг в 30-е годы. Х.Ализаде, В.Хулуфлу, О. Саривали, М.Х. ахмасиб, Х.Арасли, П.Эфандиев, В.Валиев, Г.Намазов, И.Алескер, М.Хакимов, И.Аббаслы, Р.Рустамзаде, С.Пашаев, Б.Гурбанов,

М.Гусейнов, М.Гасымлы, Х.Исмаилов, М.Аллахманлы и другие высказали разный уровень представлений и мнений о творчестве ашуга. Характеризуя мастера как певца мудрости и красоты, они предпочитали акцентировать внимание на сути его произведений. Мастер, являющийся самым достойным продолжателем классической традиции, на протяжении всей своей жизни был укоренён в высоких ценностях и прожил жизнь, которая стала бы примером его слова и искусства в упорном труде. Рассказанные о нём истории, повествования и события, свидетелем которых он сам был, легли в основу формирования его образа как живого мастера.

Ключевые слова: Ашуг Алескер, искусство ашуга, слово мастера, наставления мастера, морально-духовные ценности, народная педагогика и др.

Giriş/Introduction.

XIX əsr aşiq sənətinin ən parlaq nümayəndələrindən biri Aşiq Ələsgərdir. Ustadın zəngin ədəbi irsi artıq yüz əlli ildən çoxdur ki, dillər əzbərinə, məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir. Dədə Ələsgər, ustad sənətkar təsəvvürü də xalqın ona olan sevgisi kimi yaşarılıq qazanmışdır. Rəngarəng biçimlərdə yaratdığı poetik örnəklər milli-mənəvi dəyərləri əks etdirmək və onları gələcək nəsillərə aşılamaq üçün ən yaxşı vasitədir. Gəraylı, qoşma, tənris, divanı, müxəmməs, dodaqdəyməz və s. formalarda yaratdığı poetik örnəklərin hər birində ustad aşiq önəmli bir mətləbi, qayəni çatdırmaq məramına köklənmişdir. Məhz bu səbəbdən də folklorşünaslar ustadnamələri əxlaq, mənəviyyat toplusu olaraq həmişə təhlil etməyə çalışmışlar. Ümumiyyətlə, “ustadnamələr ustad nəsihəti, ustad sözü, ustad vəsiyyəti deməkdir. Bu qəbil öyüdləmələrdə nəsihət, məsləhət, atalıq, böyüklük qayğısı, fəlsəfi ümumiləşdirmə, kainat, cəmiyyət, ailə, məişət, nisani keyfiyyətlər; yaxşılıq, gözəllik, mərifət, ağıl, kamal, paxıllıq, rıya, yamanlıq və s. kimi məsələlər haqqında düşüncələr əks etdirilir” [Həkimov, 1999:207-208]. Aşiq Ələsgərin möhtəşəm ədəbi irsi məhz bunlara köklənməsi ilə əbədiyaşarlıq qazanmış və sənətkarın əxlaq və gözəllik nəğməkarı kimi məşhurlaşmasına əsas olmuşdur.

Aşiq sənəti bütün kökləri və rüşələri ilə xalq pedaqogikasına bağlanmaqla oradan gələnləri əks etdirməyə və gələcək nəsillərə ötürmək kimi müqəddəs amala köklənmişdir. Dədə Qorquddan üzü bəri tarixin ayrı-ayrı dövrlərində öz sözünü demiş, tarixin yaddaşına möhürünü vurmuş Qurbani, Abbas Tufarqanlı,

Sarı Aşıq, Lələ, Xəstə Qasım, Dədə Yadiyar, Ləzgi Əhməd, Varxiyanlı Məhəmməd, Abdalgülablı Valeh, Aşıq Səməd, Aşıq Hüseyn Şəmkirli, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Şair Məmmədhüseyn, Ağkilsəli Aşıq Musa, Daşkəndli Aşıq Nəcəf, Aşıq Bilal, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Şenlik, Molla Cuma, Aşıq Əsəd və s. kimi onlarla sənətkar vardır ki, bu gün də onlar yüksək şükranlıqla anılır. Xalq bütün bunların nəticəsidir ki, aşıq el anası adlandırmış və ona bağrının başında yer vermişdir. Aşıq Ələsgər həmin rəğbət və sevginin nəticəsi idi ki, “düşəndə məclisə, ağır yığnağa, bizə hörmət eylər, irəncbər, ağa” [Aşıq Ələsgərlə..., 2021: 117] deyirdi. Ustad kimi yanaşmaları, məclis ədəb-ərkanı, insanlara münasibəti elat söyləmələrində, haqqında yaranan dastan-rəvayətlərdə geniş şəkildə özünə yer alır.

Aşıq Ələsgər və ustad-şagird ənənəsi.

Aşıq Ələsgər ustad yanında sənətin sirlərinə yiyələnmiş və zəngin sənət dəyərlərinə sahib olmaq baxımından nümunə olmuşdur. Xalq təsəvvüründə özünə geniş yer almış ustad-şagird ənənəsi bütün aspektlərilə milli-mənəvi dəyərlərə bağlıdır. Fiziki tərbiyədən estetik tərbiyəyə qədər geniş bir əhatəlik ustad-şagird ənənəsində özünə yer alır. Ustadlar bu baxımdan məsələyə həssaslıq göstərmiş və hər aşıq olmaq istəyəni yanlarına şagird götürməmişlər. Səsi, yaddaşı, ədəb-ərkanı, həvəs və marağı və s. bütünlükdə nəzərə alındıqdan sonra ustadlar seçim etmişlər. Aşıq Alı və Aşıq Ələsgər timsalında xalq arasında bu gün də dillər əzbəri olan hadisə və əhvalatlar bunun nümunəsidir. “Aşıq Alı:

– Bala, mənə şəyird durarsanmı?

Aşıq Ələsgər:

– Əgər ustad məsləhət bilərsə.

Nağılçılar dili mübarək olar. Deyilənə görə, Ələsgərin də şəyirdlikdə bəxt ulduzu elə o gündən üzünə güldü. El-obanın ağır-ağır toylarını keçirən Aşıq Alı Ələsgəri hər yerə özü ilə götürürdü. Ələsgərin ədəb-ərkanı, havaları sərrast oxuması tez bir zamanda oba-oymaqları dolaşdı. Bütün məclislər ondan deyib, ondan danışdılar. Görənlər, bilənlər deyirlər ki, Aşıq Alı da ustadı Ağ Aşıq kimi şəyirdlərinə çox tələbkər imiş. O, lazım gələn hər yerdə şəyirdlərini imtahan edirmiş. Xüsusilə, təlim zamanı ümid verən şəyirdlərini tez-tez bərkdən-boşdan çıxarırmış. Ələsgərin ədəb-ərkanı, bədahətən söz deməsi, pəsəndə məclis aparması Aşıq Alının xoşuna gəlsə də, bir dəfə onu ağır el toyunda imtahana çəkir” [Həkimov, 1999:80]. Bütün bunlar Aşıq Alı və Aşıq Ələsgər timsalında xalq düşüncəsində oturmuş əxlaq modellərini, etnik dəyərlərin yüksək prinsiplər üzərində bərqərar olmasını, gələcəyə yüksək mənəviyyat kodu olaraq daşınmasını göstərir. Dədə Ələsgərin “bir şagird ki, ustadına kəm baxar, onun

gözlərinə ağ damar-damar” ifadəsi bu gün də məsəl səviyyəsində dillər əzbəridir. Ustadı Aşıq Alı ilə bağlı yaranmış əhvalat xalq arasında müxtəlif səviyyələrdə məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir. Bütün bunlar Aşıq Ələsgərin bir ustad kimi hansı mənəvi ucalqıda dayanmasını nümunə olaraq faktlaşdırır. Ustadın yaradıcılığını geniş şəkildə təhlil edən prof. Babək Qurbanov vurğulayır ki, “Aşıq Ələsgər əbədi olaraq xalqımızın mənəvi mədəniyyətinə daxil olmuş dahi sənətkarlarımızdan biridir. Onun şan-şöhrəti günü-gündən artır, xalqımızın sosial-mədəni həyatında, mənəvi-estetik mədəniyyətinin yüksəlməsində xüsusi rol oynamağa başlayır, şeirlərinin, sevdiyi aşiq havaları və dastanların tez-tez radio-televiziya kanallarında səsləndirilməsi, əsərlərinin nəşr edilməsi, haqqında məqalələr, kitablar meydana gəlməsi, görüşlərin, elmi konfransların keçirilməsi bir daha söylədiklərimizi təsdiqləyir.

Ustad aşığa olan belə bir sönməz xalq məhəbbətinin səbəbini, əslində bu böyük simanın ömrü boyu öz sazı ilə, sözü ilə xalqına xidmət etməsində axtarmaq lazımdır” [Qurbanov, 2011:5]. Rəngarəng mövzuları əhatələyən, məsələn, “Arasında”, “Bilə”, “Varıymış”, “Qaldı ki, qaldı”, “Dayanmaz”, “Dəyməmiş”, “Qanan ola”, “Qalmadı”, “Qoca baxtım”, “Dolansın”, “Olmaz”, “Tapılmaz”, “Çəkirsən”, “Döndü, nə döndü”, “Döndü”, “Dünyada”, “Eylər”, “İtibdi”, “Yaman at”, “Yandırır”, “Yaxşıdı”, “Nişanası”, “Mənim”, “Çıxıbdı”, “Çəkəməyə”, “Yetmədi”, “Kəsildi”, “Getdi”, “Gərəkdi”, “Məni”, “Ola bilməz”, “Olacaqdı” və s. şeirləri sənətkarın hansı zənginliyə sahib olmasının göstəricisidir. Klassik pedaqogikanın enerji qaynaqlarını təşkil edən bu örnəklər mənəviyyat toplusu olmaqla, mühitin həm də tərbiyə dərslili funksiyasını yerinə yetirmişdir.

*Yaxşı hörmət ilə, təmiz ad ilə,
Mən dolandım bu Qafqazın elini.
Pirə ata dedim, cavana qardaş,
Ana-bacı bildim qızı, gəlini* [Aşıq Ələsgər, 1972:209].

Göründüyü kimi, Aşıq Ələsgər bu misralarda özünün canlı obrazını, daha doğrusu, mənəviyyatının obrazını bir rəssam fırçasının əhatələyib təqdim etmək gücündə olmadığından daha yüksək, qeyri-adiliklə rəsmiləşdirə bilir. Çünki sənətkarın fitri istedadı, sözün gücü ilə otaya qoyduğu təsəvvür özlüyündə bir əlçatmazlığı işarələyir. Bu misraların təqdimində Aşıq Ələsgərin kimliyi, hansı mənəviyyatın, düşüncənin sahibi olması bütün aspektləri ilə özünü göstərir. Bir növ onu tanıyanlara, tanımayanlara, yaxın-uzaq olanlara, bəlkə də gələcəyə özü ilə bağlı mükəmməl bir bilgi vermək məqsədindən yaranmışdır. Burada digər istiqamət sənət və sənətkar anlamında olanlar baxımından diqqət önünə gəlir və

öz yetişdirmələrinə özü timsalında bilgi vermək, nümunə olmaq niyyətini reallaşdırır.

Aşıq Ələsgər etnik dəyərlərin daşıyıcısı və ötürücüsü kimi.

Aşıq Ələsgər şəxsiyyəti, sənətkar məsuliyyəti, ruhani dünyası ilə xalq düşüncəsində olan dəyərlərin nümunə faktıdır. Ustadın zəngin həyat təcrübəsi uzun ömürdə keçib gəldiyi həyat hadisələri, tərbiyə aldığı mühit və ailə mənəvi zənginliyi ilə nümunəyə çevirmişdi. “Aşığın xalqla üzvi surətdə bağlı olduğundan, elin arzu və əməlləri ilə yaşadığından, öz sazı və sözü ilə ona ləyaqətlə xidmət etdiyindən çox xoşbəxt bir sənətkardır. Qılıncın, nizələrin yaraladığı, lakin qapısını açma bilmədiyi ürəkləri böyük aşıq sazın-sözün, əqlin-kamalın, müdrik ustadnamələrin, şirin qoşmaların, könülaçan müxəmməslərin və gəraylıların ecəzkar qüdrətilə açdı, fəth etdi. Əfsanələr, rəvayətlər, dastanların hamısı insanlar haqqında deyil, nadir şəxsiyyətlər, fəvqəladə istedadlar haqqında yaranır” [Sarıvəlli, 2011:85]. Aşıq Ələsgərlə bağlı yaranmış dastan-rəvayətlər, haqqında söylənilən əhvalat, hekayətlər də bu sıradadır və onun sənətinə, istedadına məhəbbətdən yoğrulmuş abidələrdir. “Ələsgərnən Səhnəbanı”, “Aşıq Ələsgər və Növrəs İman”, “Aşıq Ələsgərin Türkiyə səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri”, Aşıq Ələsgərin Dəli Alının toyuna gəlməsi”, “Aşıq Ələsgər Yanşaqda”, “Aşıq Ələsgərlə Həcər xanım”, “Aşıq Ələsgərlə Aşıq Nəsimin qabaqlaşması”, “Aşıq Ələsgərlə Şəmki Aşıq Hüseynin görüşü”, “Aşıq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgərin Naxçıvan səfəri”, “Aşıq Ələsgərin Gəncə səfəri”, “Aşıq Ələsgərin İrəvan səfəri”, “Aşıq Ələsgər Kəlbəcərin Qılışlı kəndində”, “Aşıq Ələsgərin Şınıq səfəri”, “Bəşirin Molla Rəhimi vürməsi”, “Aşığın qocalığı”, “Dəyirmançı aşıq”, “Aşıq Şenliklə Aşıq Ələsgərin görüşü”, “Aşıq Ələsgərlə Hüseyn Bozalqanlının görüşü”, “Aşıq Ələsgər dastanı” və s. dastan-rəvayətlər ustad sənətkara məhəbbətin göstəricisi, bir növ xalq ehtiramıdır. Onu da əlavə edək ki, bu dastan-rəvayətlərin mühüm bir hissəsi dədə sənətkarın müasirlərinin, digər bir qismi isə sonrakı dövr sənətkarların təxəyyül məhsulu olaraq yaranmış və tərbiyəvi mahiyyəti ilə nəzər-diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, “ozan–aşiq mədəniyyətinin fəlsəfi-estetik yükünün mühüm bir axarını daşıyıb günümüzdə gətirən soylama və ustadlamalar bir tərəfdən xalqın mənəvi-əxlaqi enerjisinin, milli-mental keyfiyyətlərinin, ikinci tərəfdən isə Dədə Qorquddan üzü bəri yol gələn və Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Abdalgülablı Valeh, Hüseyn Şəmki, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Şəmşir, Mirzə Bilal, Çıldır Şenlik, Nəbi Borçalı, Mikayıl Azaflı kimi nəhəng ustadlarla şərtlənən saz-söz aləminin unudulmaz söz-sənət

ərməğanı kimi sazın-sözün sinəsində daim yaşamaq haqqına sahibdir. Çünki onlar Haqq dərğahına və xalq müdrikliyinə bağlı sənət inciləridir” [Qasımlı, 2020:9]. Bu haqqın ümumi axarında ustadnamələr, ustadların sözə verdiyi önəm bütün tərəfləri ilə məclis davranışlarında, söhbətlərində həmişə aparıcı mahiyyət daşımışdır.

*Təzə aşnalığın, köhnə dostluğun,
Fərqi var qışı ilə yaz arasında.
Namərddə qaydadı kəsər basdığıın,
Hər kəs hesab çəksin öz arasında.*

*Qüdrətdən ucalan zülm ilə enməz,
Haqdan yanan çıraq bad ilə sönməz.
Dost dostdan inciyər, qəlbində dönməz,
Olar bir az ərkinaz arasında [Aşıq Ələsgər, 1972:142].*

Göründüyü kimi, bu misraların hər birisi el kəlamına, uzun illərin təcrübəsindən gələn nəticələrə hesablanmaqla möhtəşəm bir təsəvvür sərgiləyir. Folklorşünaslıqda xalq yaradıcılığının tərbiyəvi mahiyyəti haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr yürüdülmüş, maraqlı qənaətlər irəli sürülmüşdür. Atalar sözü, məsəl və s. bütün ruhu ilə bunun daşıyıcısıdır. Ümumiyyətlə, hər bir folklor örnəyinin hansısa bir dəyəri ifadəyə köklənməsi halı vardır. Aşıq Ələsgərin ustadnamələri də sözün ecəzkarlığında bu əxlaq, mənəviyyət gözəlliklərini, həyatı təcrübəni gələcəyə daşımaq kimi müqəddəs missiyaya istiqamətlənir. “Təzə aşnalıq”, “köhnə dostluq” timsalında deyilənlər və onların qış və yaz səviyyəsində müqayisəsi bir həyat təcrübəsinin örnəyi olaraq ortaya çıxır. Eləcə də həyatın dualist xarakterində mərd // namərd, yaxşı // yaman, düz // əyri və s. baxımından olanlara rəngarəng münasibətlər sərgilənmişdir. Namərd timsalında “namərddə qaydadı kəsər basdığıın” qənaəti eyni düşüncəni əks etdirir.

*Qafil könül, bu nə yoldu tutubsan,
Sərf edirsən nə kamaldı dünyada?!*

*Dövlətə qul olub, gül tək açılma
Çox sənin tək güllər soldu dünyada [Aşıq Ələsgər, 1972:158].*

Dədə Qorquddan bu yana dünya haqqında bir-birindən maraqlı fikir və mülahizələr söylənmişdir. Yazılı və şifahi ədəbiyyatda bunun klassik nümunələri vardır. Dastanın ayrı-ayrı boylarında, müqəddimədə mahiyyəti əks etdirəcək

epizodlar kifayət qədərdir. “Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya”, “acəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı” kəlamları min illərin təcrübəsi, nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Aşıq Ələsgər də öz şeirlərində gördüklərindən, zəngin həyat təcrübəsindən çıxış etməklə fikirlərini zərgər dəqiqliyi ilə ipə-sapa düzür.

Aşıq Ələsgərin poeziyası tərbiyəvi dəyərlərin daşınışı anlamında əvəzsiz külliyyatdır. Şeirlərində əksini tapan əxlaq, mənəviyyat gözəllikləri, dostluq, yoldaşlıq münasibətləri, bədii-estetik tərbiyə örnəkləri, əməyə, əməkçi insanlara hörmət, qayğı və s. nəcib insani duyğu və düşüncələr aparıcı xətti təşkil edir. “Məlum olduğu üzrə, şifahi ədəbiyyatda mərdlik, namərdlik çox qədimlərdən gələn mövzudur. Azərbaycan nağılı hətta doğma qardaşların belə birinin mərd, digərinin namərd ola biləcəyi məsələsini qoyub, məşhur süjetini yaratmış ki, Nizami kimi ustadlar da bundan istifadə etmişlər” [Təhmasib, 1972: 18]. Aşıq Ələsgər də bütün bunlardan çıxış etməklə mükəmməl poetik örnəklərlə aşıq poeziyasına öz töhfələrini vermişdir.

*Dedim, könül, içmə eşqin camını,
İçsən dünya sənə dar olacaqdı.
Ya dost olma, ya zəhmətdən incimə,
Dost yolunda boran-qar olacaqdı.*

*Aldanma dövlətə, uyma dünyaya,
Halaldan kəsb eylə özünə maya.
Zinakar, haramxor yetişməz baya,
Dosta xain baxan xor olacaqdı [Aşıq Ələsgər, 1972:185].*

Aşıq Ələsgərin şeirlərində həyat bütün çalarları ilə özünün ifadəsini tapır. Bunlar bir istiqamətdə sənətkarın fitrətində olanlar timsalında bədii mətnə gətirilirsə, digər xətdə həyat reallığından doğan söz olaraq yaşarlıq qazanır. Ustad sənətkarın sözünün nəhayətsizliyi bütünlükdə etnosun həyat təsəvvürlərinə, yaşam fəlsəfəsinə, yüz illər boyu görüb müşahidə etdiklərinə əsaslanır. Ümumiyyətlə, aşığın sənətkar statusu bir növ örnək olmağa, özü timsalında el ağsaqqalı funksiyası daşımağa yüklənir. “Aşığınkı elnən” məsəli də qaynağını bu müdriklikdən almışdır.

Nəticə/Conclusion.

Göyçə aşıq mühiti bir-birindən zəngin istedadları, sənət ənənəsi ilə diqqət önünə gəlir. Aşıq Ələsgər isə bu mühitin tarixi-mədəni axarında ayrıca zirvədir. Onun müxtəlif mövzularda yazdığı gəraylı, qoşma, təcnis, dodaqdəyməz, deyişmə, qifilbənd, divani, müxəmməs və s. poetik örnəklər yüksək sənətkarlıq

nümunəsi olaraq xalqın yaddaşında yaşarlıq qazanmışdır. Müqayisəolunmaz yaradıcı istedadı ilə diqqət önünə gələn Aşıq Ələsgər gözəllik və hikmət nəğməkarı olaraq bir əlçatmazlığa yüksəlmişdir. Haqqında yaranan dastan-rəvayətlər, söylənən əhvalat və hekayətlər də bunun göstəricisidir. Bütün bunlar Aşıq Ələsgər yaradıcılığının zənginliyini, milli-mənəvi dəyərlər toplusu olaraq yaşarlıq qazanma haqqının göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Aşıq Ələsgər (1972). Əsərləri. II cildə, 1 c. – Bakı: Elm. – 326 s.
2. Aşıq Ələsgər. 1972). Əsərləri. II cildə, 2-ci c. – Bakı: Elm. – 328 s.
3. Aşıq Ələsgər (1999). Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr. – Bakı: Şərq-Qərb. – 578 s.
4. Həkimov, M. (1999). Azərbaycan aşığı şeir şəkilləri və qaynaqları. – Bakı: Maarif. – 376 s.
5. Həkimov, M. (1999). Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə-əsəti və nağıl deyimləri. – Bakı: Maarif. – 296 s.
6. Qasımlı Məhərrəm, Allahmanlı Mahmud (2020). Ustadnamələr – Haqq dərgahına və xalq müdrikliyinə bağlı ozan-aşıq öyüdləri. – Bakı: Zərdabi nəşr MMC. – s.3-10.
7. Qurbanov, B. (2011). Ustad aşığı, poeziyamızın klassik şairi Aşıq Ələsgər. O.Sarıvəlli. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. – Bakı: Avropa. – s.5-6.
8. Sarıvəlli, Osman (2011). Qüdrətli şair, ustad sənətkar. –Bakı: Avropa. –128 s.
9. Təhmasib, Məhəmmədhüseyn (1972). Gözəllik nəğməkarı. Aşıq Ələsgər. II cildə, 1 c. – Bakı: Elm. – s.5-52.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	31.07.2024
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	04.08.2024
<i>Qəbul edilib</i>	13.07.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Razim Məmmədov
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.32.

VEDİBASAR MAHALINDA UŞAQ OYUNLARI

Tamilla Turabova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-4980-850>
tamilla.turabova@mail.ru

Xülasə

Uşaq oyunları Azərbaycan folklorunun ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan folklorunda uşaq oyunları geniş yayılmışdır. Lakin bu bölgədə uşaq oyunları son illərə qədər lazımi səviyyədə toplanmayıb, öyrənilməyib. Son araşdırmalar sübut edir ki, Azərbaycanın bu tarixi ərazilərində digər bölgələrdəki uşaq oyunları ilə eyni olan uşaq oyunları ilə yanaşı, müxtəlif uşaq oyunları da mövcuddur.

Bu məqalə də bu məqamlara ətraflı şəkildə diqqət yetirilmiş, oyunların bəzi spesifik xüsusiyyətləri, məsələn, püşk atma və s. hərtərəfli təhlil edilmiş və bu prosesdəki bəzi forma və ya formalar lazımınca tədqiq edilmişdir.

Məqalədə Azərbaycan folklorunun Qərbi Azərbaycanın Vedibasər bölgəsinə xas olan Dirədoimə, Ortayağırmə, Ənzəli, Çiling-ağac, Qacamadaş (Beşdaş), Biz (biz), Ağac-ağac kimi uşaq oyunları haqqında ətraflı məlumat verilir və bu oyunların fərqli nüansları təhlil edilir.

Açar sözlər: Vedibasər, uşaq oyunları, dirədöymə, ənzəli, çiling-ağac, ağac-ağac.

CHILDREN'S GAMES IN VEDIBASAR REGION

Tamilla Turabova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Children's games are one of the most widespread branches of Azerbaijani folklore. Children's games are widely used in the Western Azerbaijan folklore, which is an integral part of the Azerbaijani folklore. However, children's games in this region have not been properly collected and studied until recent years.

Whereas, the latest researches prove that there are also partial and completely different children's games in these historical territories of Azerbaijan, along with those that are similar or identical to our other regions.

This article has also focused on these points in detail. This article has comprehensively analyzed some specific features of these games, such as, casting lots and so on, and touched upon some form or forms in this process in detailed manner.

The article deals with the analysis of the children's games, specific to the Vedibasar region of the Western Azerbaijan, such as, "Diradoyme", "Ortayagirma", "Anzali", Çiling-Ağac (peg with shaved ends (for children's games), "Ağaj-Ağaj" and others based on comprehensive information thereof and pays special attention on different points of these games for Azerbaijani folklore.

Keywords: Vedibasar, children's games, Diredoyme, Anzali, Chilingagaj, Agaj-Agaj.

ДЕТСКИЕ ИГРЫ В МАХАЛЕ ВЕДИБАСАР

Тамилла Турабова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Детские игры один из широко распространённых ветвей Азербайджанского фольклора. В фольклоре Западного Азербайджана, являющегося составной частью общезербайджанского фольклора широко распространены детские игры. Но детские игры данного региона до сегодняшнего дня не только не были собраны, а также не были исследованы в надлежащем порядке. В то время как наши последние исследования доказывают, что на этих исторических территориях Азербайджана наряду с детскими играми, идентичными с детскими играми других регионов имеются различные детские игры. В статье подробно описаны настоящие нюансы.

В статье особое внимание уделено подготовительному этапу – сбрасывание жребий, что является специфичным для каждой игры и в статье подробно рассказывается о формах и формулах настоящего процесса.

В статье столь подробная информация представлена таких детских играх, специфичных для Ведибасарского региона Западного Азербайджана, как Диредойме, Ортайагирме, Ензели, Чилинг-агадж, Агадж-агадж и проведен

анализ отличительных нюансов этих игр для азербайджанского фольклора.

Ключевые слова: Ведибасар, детские игры, дирадойма, энзели, чилинг-агадж, агадж-агадж

Giriş/Introduction.

Azərbaycan folklorunun böyük bir hissəsini uşaq folkloru, onun da bir qolunu uşaq oyunları təşkil edir. Uşaq oyunlarının, ümumiyyətlə, uşaq folklorunun mənşəyi və funksiyası haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Geniş yayılmış fikirlərdən biri belədir ki, “uşaq folkloru” əslində nisbi anlayışdır, çünki burada böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı nümunələr əksəriyyət təşkil edir” [Nəbiyev, 2002:51].

Professor Azad Nəbiyevin dediyi kimi: “Oyunların... müəyyən mərhələdə böyüklərin özü tərəfindən yaranıb icra edildiyi, zaman keçdikcə insanın fizioloji, ictimai-siyasi təkamülü nəticəsində tədricən uşaq mühitinə daxil olması ehtimalı güclüdür”. Lakin professorun fikri belədir ki, “uşaqların özlərinin yaratdığı oyunlar da az deyildir. Onlar uşaqların gündəlik müşahidələri, görüb-əşitdikləri, mütəəssirləndiyi hadisələr, bir sıra hallarda isə ayrı-ayrı ibrətamiz fakt və hadisələrin təqlidi ilə bağlı yaranmışdır [Nəbiyev, 2002:450].

Lakin əvvəlcə qeyd etmək istəyirik ki, bütün uşaq oyunları başlanmamışdan öncə bir hazırlıq mərhələsindən keçməli idi. Bunu oynanılacaq oyunun gələcək iştirakçıları arasında seçim turu, komandaların formalaşması prosesi də adlandırmaq olar. “Oyunların hazırlıq mərhələsi əsasən iki tərzdə təzahür edir. Bunlardan biri sanama, düzgü, bəzən cıratma və s. mətnlərindən ibarət olur. Digəri isə müəyyən jestlərlə, hərəkətlərlə icra edilir. Bu zaman mətn o qədər də əsas olmur. Daş atma (yaş-quru), aşiq atma, şillə-yumruq, barmağa işarə vurma püşkləri müxtəlif hərəkətlərlə həyata keçirilən seçim turudur” [Kərimova, 2016:134].

Qərbi Azərbaycanın Vedibasara mahalında bu seçmə turunda ən geniş istifadə olunan üsullardan biri ovucda gizlədilən əşyanı tapmaq üsulu idi. Bu üsulda uşaqlardan biri göstərdiyi kiçik əşyalardan birini arxasında əllərindən birinin içində gizlədər, sonra əllərini yumruq şəklində üzünəşığı irəli uzadaraq “hansında?” deyər soruşardı. Yumruqdakı əşyanı tapmalı olan uşaq əlini bu yumruqlara növbə ilə vuraraq deyirdi: Ya bundadı, Ya bunda. Dükənçinin Qa-bın-da. Söz hansı yumruqda qurtarardısa, o əlin açılmasını istəyər, ya tapar – udar, ya da tapmaz – uduzardı.

Digər ən çox püşkatma üsullarından biri “yaş-quru” üsulu idi. Azərbaycanın bəzi bölgələrində buna “daş atma” da deyilirdi. Bu zaman hər iki üzünə hamar, yastı

daş seçilir və daşın bir üzü yaş, digər üzü quru olurdu, daşı atan “yaş, yoxsa quru?” deyər rəqibindən soruşur, cavab aldıqdan sonra onu göyə atırdı.

İndi isə Qərbi Azərbaycanın Vedibasar mahalında geniş yayılmış uşaq oyunlarını nəzərdən keçirək. Yeri gəlmişkən, bu oyunların əksəriyyəti Qərbi Azərbaycanın bütün İrəvan çuxuru və başqa mahalları üçün də səciyyəvidir.

Uşaq oyunlarının formaları.

Azərbaycanın o vaxtkı Vartaşen kəndindən toplanmış və Vedibasar mahalında da geniş yayılmış “Çilingağac”, “Cızz”, “Beşdaş”, “Bənövşə”, “Yaylıqatdı”, “Gizlənpaç”, “Evcik-evcik”, “Haxışda” və s. bu kimi 18 uşaq oyunu haqqında ilk geniş məlumata məşhur SMOMPK məcmuəsində rast gəlirik [Orucova, 2012:493].

Dirədöymə oyunu. *Dirədöymə* oyununa qoşulmağa hamı cəsarət etməzdi. Burada həm cəsarət, həm ağrıyadözmə, həm də cəldlik lazım idi. Oynayanlar iki dəstəyə ayrılardılar – bir dəstə cızığın içində, digər dəstə cızığın çölündə. Geniş cızılmış dairənin içərisində dayanmış oğlanların hər birinin ayağının altında bir qayış olar və onlar bu qayışı qorumağa çalışırdılar. Cızıqdan kənardakıların da əlində qayış olardı və onlar bu toqqalı qayışla içəridəkiləri vurub, ayaqları altındakı qayışı ələ keçirməyə cəhd edərdilər. Ağrıya dözənlər ayağı altındakı qayışı buraxmaz, üstəlik cızığın bayırındakının vurduğu qayışdan tutub onu içəri çəkməyə çalışırdılar.

Oğlanlar tərəfindən oynanılan digər oyunlardan biri də “ortayagirmə” oyunu idi. Bu oyun “dirədöymə” oyununa yaxın idi. Lakin burada qayış olmazdı. Cızığın içərisindəkilər qol-qola çatıb üz-üzə dairəvi dayanar, arxaları cızığın bayırındakılara düşərdi. Bir nəfər cızığın içərisindəkiləri qoruyar, bayırdakılar isə cızığı ayaqlamadan tullanıb içəridəkilərdən birinin belinə minməyə çalışardı. İçəridəki qoruyucu cızıqdan çıxمامaq şərti ilə ayağı ilə bayırdakılardan birinin ayağına toxunsa və ya cızığın içindəkilərdən birinin belinə minən sürüşüb, ayağı yerə bir pəncə boyu yaxınlaşsa, cızığın bayırındakı dəstə uduzmuş sayılar, dəstələr cızığın içində və çölündə yerlərini dəyişərdilər.

Vedibasar mahalında *aşıq-aşıq* oyunu uşaqların sevimli məşğuliyyəti idi. Xüsusilə payızda qovurmalıq mövsümündə aşiq bolluğu yaranar, qoyunların dizindəki oynaq sümüyü (aşiq) ilə müxtəlif oyunlar oynanardı. Yaxşı aşiq oynayanlar hətta bir metrlik məsafədən çırtma ilə öz aşığını başqa aşığa tuşlayıb vurur, aşığı aşırıb udardı. Aşıqlar ağır olsun deyər, bəzən içini oyar, qurğuşun əridib tökərdilər. Bəzən aşıqların alçı durması üçün onları cilalayardılar. Cilalamanın ən geniş yayılan forması aşığı ayaqqabının altına böyrü üstə qoyub asfalt yolun

üstündə sürtmək idi. Aşıqlar bəzən o qədər cilalanardı ki, onları necə atsan, mütləq alçı durardı, aşığın başqa duruşu olmazdı. Belə aşıqlara telan deyilər və onların aşıqlar arasında xüsusi nüfuzu olardı. Aşıqları hətta müxtəlif rənglərə boyayar, qatar qoyardılar. Hər uşağın cibində bir-iki ovuc aşıq olardı. Görünür, “uşaq aşıq yığan kimi”... məsəli də buradan yaranmışdır.

“*Ağac-ağac*” oyunu zamanı 15-20 metrlik məsafəyə ağac sancar, uşaqlar əllərindəki ağacla onu nişan alıb atardılar. Kim nişana qoyulmuş ağacı vurub yıxardısı, o da udardı. Bu oyun uşaqların fiziki cəhətdən inkişafına böyük təkan verərdi.

Vedibasar mahalında “qəcəmədəş” oyununa “beşdaş” da deyirdilər. Oyunda hər iştirakçı bir əlilə yuxarı daş atıb, ovcundakı beş kiçik daşı yerə tökürdü. Sonra həmin daşı yenə yuxarı atıb, o, aşağı enincə yerdəki daşları bir-bir yığmalıydı. Başqa sözlə, şərt təkcə yerdəki daşları yığmaq yox, həm də göydəki daşı hər dəfə göydəcə tutmaq, yerə düşməyə qoymamaq idi. Hərəkətləri qüsursuz icra edən qalib sayılırdı. Bu oyunu əsasən qızlar oynayırdılar.

“*Qaçdı-qovdu*” oyunu olan “əlimqaldı” oyununu, gizlənpaçı və s. əsasən qız uşaqları oynayırdılar. “Əlimqaldı”da bir dəstə uşaq püşk atar, püşk kimə düşsə o, uşaqların dalınca qaçardı, əlini kimə toxundursa, oyun ona keçər və bu dəfə həmin ikinci uşaq qayıdıb uşaqları qovardı. Beləcə, oyun uşaqlar yorulana qədər davam edərdi.

“*Bənövşə-bənövşə*” oyunu zamanı bir-birindən 10-15 metr aralıda ol-ələ verib, bir xətt boyu düzülən iki dəstə sözlə dəyişər, sonra “bənövşə“, “bəndədüşə“, “bizdən sizə kim düşə” deyişməsindən sonra əks tərəfdən bir oyunçunun adı çəkildərdi. Həmin oyunçu əks tərəf dəstəni yarib keçsəydi, bu dəstədən bir nəfəri özü ilə aparardı. Yarib keçə bilməsə, özü həmin dəstədə qalardı. Axırda adamları tükənən dəstə uduzmuş sayılırdı.

“*Mələk-dümbələk*” oyununa “çilingağac” da deyirdilər. Oyun bir qarış enində ucları yonulmuş çilingdən və ondan 5-6 dəfə böyük ağacdən ibarət olardı. Ağacı çilingin küncündən vurub qaldırar və yeddi dəfə çiləyərdilər. Kim çiləyə bilərdisə, oyunu o başlayardı. Oyunu başlayan dairə çəkib onun içindən ağacla çilingi gücü çatan qədər uzağa vurardı. İkinci oyunçu həmin uzaqlıqdan çilingi birinci oyunçunun əlindəki ağacla qoruduğu dairəyə atmağa çalışardı. Ata bilsə, uduzmuş sayılır, oyun digər oyunçuya keçirdi.

“*Biz*” oyunu da oğlanlar arasında geniş yayılmışdı. Ucu yonulmuş yarım metrlik ağaclar biz adlanardı. Oyun üçün ağacların sancıla biləcəyi yumşaq yer, çox vaxt çəmənlik seçilərdi. Birinci adam var gücü ilə bizi yerə çırpır, mümkün qədər dərinə batırırdı. O birilər öz biz ağacları ilə yerdə olan bizi və ya

bizləri vurub yıxmağa çalışdılar. Yıxılmış bizi yıxan adam udmuş sayıldırı və yıxdığı bizi götürərdi. Bu şərtlə ki, öz bizi yerə sancılmış olsun.

“Qidiyol”, “dəsmalaldıq”, “gözbağlıca”, “roza-proza”, “haxışta”, “evcik-evcik” qızların sevimli oyunları idi.

“Qidiyol” oyununda uşaqlar tabaşirlə yerdə kvadratlar çəkər, yastı daşı tək ayaqla bu kvadratlarda gəzdirərdilər. “Dəsmalaldıq” və ya “dəsmalatdı” oyunu zamanı uşaqlar dövrə vurub çömbələr, bir oyunçu da əlində dəsmal onların arxasından dövrələmə qaçardı. O, hiss olunmadan əlindəki dəsmalı oturanlardan birinin arxasına atar, dövrəni başa vurub, arxasına dəsmal atdığı uşağa gəlib çatardısı, həmin uşaq sıradan çıxıb, dövrənin ortasında oturardı. Yox, arxasına dəsmal atılan uşaq diribaş olub arxasına dəsmal atıldığından tez xəbər tutardısı, dəsmalı götürüb, ona atanın dalına düşərdi.

Dəsmal atan qaçıb, onu qovanın boş yerində oturardısı, canı qurtarar, oyun davam edərdi. Yox, əgər çatdırıb otura bilməzdisə, yəni tutulardısı, oyundan çıxar, gedib dövrənin ortasında oturardı.

“Gözbağlıca” oyununda iştirakçılardan birinin gözləri yaylıqla bağlanar, o isə bu vəziyyətdə oyundaşlarından birini tutmağa çalışardı. Oyundaşları müxtəlif səslər çıxarmaqla guya ona kömək etməyə çalışdılar. Tutulan iştirakçı gözü bağlı olanı əvəz edərdi.

“Roza-proza” oyunu zamanı iki uşaq uzun ipin uclarından tutub fırladar, bir, bəzən də iki-üç nəfər bu ipin ortasına girib, atılıb- düşər, çalışardı ki, ipə ilişməsin.

“Haxışta” əsasən bayramlarda və toy şənliklərində icra olunan qız-gəlin oyunu idi. Oyunda 8-12 ifaçı iki dəstəyə bölünərək sırayla qabaq-qabağa dayanıb, əl-ələ tutardılar. Sonra növbə ilə “haxışta” sözü ilə bitən bir bayatı oxuyar, o birilər isə hər misradan sonra “haxışta” sözünü təkrar edər, əl çala-çala bir ayaq üstə atılıb-düşər, rəqs edərdilər. Əsasən Naxçıvanda və İrəvan çuxurunda yayılmış bu oyun daha çox halay oyununu xatırladırdı.

Nəticə/Conclusion.

Ümumiyyətlə, folklorşünas alimlərimiz uşaqların oyun yaradıcılığını daha çox onların uşaq psixologiyası ilə bağlayır və qeyd edirlər ki, uşaqların maraqları, arzu və istəkləri eyniyyət təşkil edir. Onların fikrincə, “dünyaya gözünü açan... uşaq gördüyü, dərk etdiyi hər şeydə məna axtarır”. Bütün bu oyun və məşğuliyyət növləri uşaqların sağlam, iradəli böyüməsində, fiziki və mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Nəbiyev, A. (2002). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I . – Bakı: Turan nəşrlər evi. – 504s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası (2004). X kitab İrəvan çuxuru folkloru. – Bakı: Səda. – 239 s.
3. Kərimova, S. (2016). Uşaq oyunlarının hazırlıq mərhələsi. //“İslam coğrafiyasında və Azərbaycanda xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil. – s.133-137.
4. Orucova, S. (2012). Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri. – Bakı: Elm və təhsil. – 536 s.
5. Albalıyev, S. (2014). Uşaq oyunlarının tərbiyəvi əhəmiyyəti. //“Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil. – s.427-437.
6. Orucov, T. (2014). Tərtər bölgəsindən toplanan uşaq oyunları. //“Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil. – s.465-482.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 31.07.2024

Qəbul edilib 13.07.2024

Nəşrə tövsiyə edib Tamilla Vahabova
pedaqogika elmləri doktoru, dosent

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.36.

HISTORICAL FACTS IN AYYUB ABBASOV'S "ZANGAZUR NOVEL"

Aytan Heybatova

доктор философии по филологии
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://ORCID.org/0000-0001-5338-7550>
ayten.heybetova@adpu.edu.az

Abstract

As it is known, Armenians used our forgetfulness for their own purposes throughout history. It is true that in the middle of the last century positive articles about "Zangezur" were published in the Azerbaijani press. But for some reason, no one was interested in the impact of this book in Armenia. Our critics who analyzed the book spoke about the friendship of the two peoples and the kindness and loyalty of ordinary armenians. They passed over the main topic in silence. Of course, the laws and regulations of that time were such that for "Zangezur" to escape the Soviet yoke safely, the author had to give ample space to the motifs of friendship and neighborhood in his work. In fact, it is the duty and moral duty of every writer to condemn the war and criticize those involved in sedition.

Keywords: Western Azerbaijan, "Zangazur" novel, Ayyub Abbasov, historical facts, fiction.

ƏYYUB ABBASOVUN "ZƏNGƏZUR ROMANI" NDA TARİXİ GERÇƏKLİKLƏR

Aytən Heybətova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məlum olduğu kimi, tarix boyu ermənilər bizim unutkanlığımızdan öz məqsədləri üçün fəndgirliklə istifadə ediblər. Doğrudur, ötən əsrin ortalarında Azərbaycan mətbuatında "Zəngəzur" haqqında müsbət məqalələr dərc olunub. Amma nədənsə bir kimsə bu kitabın Ermənistanda yaratdığı əks-səda ilə maraqlanmayıb. Kitabı təhlilə çəkən tənqidçilərimiz də əsasən, iki xalqın

dostluğundan, sadə ermənilərin mehribanlığından, sədaqətindən söz açsalar da, əsas mövzunun üstündən sükutla keçiblər. Təbii ki, o dövrün qanun-qaydaları elə idi ki, "Zəngəzur"un sovet boyunduruğundan salamat çıxması üçün müəllif əsərində dostluq, qonşuluq motivlərinə geniş yer verməli idi. Bu mənada Əyyub Abbasov bütün xalqların sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamasını arzulayırdı.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, "Zəngəzur" romanı, Əyyub Abbasov, tarixi gerçəkliklər, bədiilik.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ В РОМАНЕ «ЗАНГЕЗУР» АЙЮБА АББАСОВА

Айтен Гейбатова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Как известно, армяне использовали нашу забывчивость в своих целях. Правда, в середине прошлого века в азербайджанской прессе публиковались положительные статьи о «Зангезуре». Но почему-то никто не интересовался влиянием этой книги в Армении. Наши критики, анализировавшие книгу, в основном говорили о дружбе двух народов, доброте и преданности простых армян. Главную тему они обошли молчанием. Конечно, законы и порядки того времени были таковы, что для того, чтобы «Зангезур» благополучно вырвался из-под советского ига, автору приходилось уделять в своем творчестве достаточно места мотивам дружбы и соседства. Фактически долг и моральный долг каждого писателя – осуждать войну и критиковать тех, кто участвует в подстрекательстве к мятежу. В этом смысле Айюб Аббасов пожелал, чтобы все народы жили в мире и спокойствии.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, роман «Зангезур», Айюб Аббасов, исторические факты, художественная литература.

Introduction.

Since some of the works we read keep us in the circle of influence for a long time, we often remember those events and want to read them again. Without hesitation, I would include the novel "Zangezur" among such works. Although a long time has passed since I read the novel, the flame of the impression it evoked in my heart cannot be extinguished. The reason for this was the topic, content and

interesting motivation of the book. The work leaves traces of bloody events in our history alive with such bloody images on its pages. The author of the novel is Ayyub Abasov, who started his career with poetry and later wrote valuable prose works. The writer put in hard work and enriched our literary history with his valuable two-volume novel "Zangezur". Unfortunately, the current generation does not have extensive information about this work or its author. Because in the Soviet era, the name of the novel was mentioned in the textbooks very sparingly.

The life of the writer was short. Only 52 years. A. Abasov was born in 1905 in the village of Sheki, Zangezur district, during the bloodiest period of the Armenian-Muslim conflict. He lost his parents and entire generation in this fight. Armenians mercilessly killed his relatives. As he witnessed the terrible tragedies committed in Zangezur from his childhood, these bloody events left deep scars in his memory. The author, who survived the Tuthatut of 1937, also went through the flames of the Great Patriotic War.

While talking to the well-known researcher Shamistan Nazirli about the novel, he revealed a very interesting fact. He said that the writer Ayyub Abasov, while he was with the famous poet Samad Vurgun, said that he was thinking of writing a poem about the bloody events committed by armenians in Zangezur. Samad Vurgun advised him to write a novel, not a poem, on this topic. After that, the writer went to the archives and talked to the witnesses of the events. He also systematized and wrote down what he had in his memory related to the bloody events. Thus, the novel "Zangezur", which tells about the Zangezur tragedies, was created.

"Zangezur" novel.

The novel, which the readers welcomed with interest, was published in parts in 1956-1957. At that time, this work was met with great protest in Armenia. The writer died in December of that year. As if he was waiting for the end of this novel. Colleagues say: "He suddenly had a heart attack on his way to work." It is assumed that there is something mysterious about the writer's sudden death.

After seeing the light, in order to discredit "Zangezur" and reduce its historical value, armenians published biased and commissioned articles about the work. In the novel, the genocide of the Armenian Dashnak gangs against the Azerbaijanis in Zangezur was covered in an extremely comprehensive and objective way. It was this factor that worried and scared the armenians. That's why they got down on their feet and condemned the work from one end to the other in the press. In fact, the novel was written very objectively. In his work, the writer was not satisfied with only giving an artistic description of the bloody

events, but sometimes openly, sometimes covertly, he was able to show the readers where the insidious politics of the Dashnaks originates from. Andronik, who carried out the inhumane intentions of the Dashnaks, decisively exposed the bloodthirsty actions of Dashnak murderers such as Karo and Njde, who caused the death of thousands of innocent people. He illuminated their inner face, hidden intentions and goals with all their nakedness.

As we read the novel, we learn that as soon as Andronikos entered Zangezur with his army, he first met with the armenians there and made such a bloody plan: "Not one of the Muslim villages should be left unscathed." "Killing a Turk is not a crime, it's a heroism," says Taigulak Dashnak, brazenly declaring his goal. A.Abasov tried to describe Andronik's bloody tragedies in Zangezur in a more extensive and meaningful way. The author transferred the events of the genocide to the pages of the novel with these lines: "It is the spring of 1919. The life of the Zangezur refugees was getting worse and worse. Thousands of people were in misery. They could not find any way or opportunity to break the chain of disaster that had passed in their throats. It had been more than ten months since the Zangezur refugees they were floundering in disaster. Everyone was longing for their burnt and destroyed homes. But it was impossible to return to the land where the Dashnaks ruled" [Naxçıvan ens., 2002:567].

In the days when the work was written, it aroused great interest in the literary community of our country. Those who witnessed the oppression of the Dashnaks during the armenian-muslim conflict welcomed the novel. Even an armenian named A.Balayan praised the work in "Grakan Azerbaijan" ("Literary Azerbaijan") magazine published in Armenian at that time and called it "a novel about the friendship of peoples" [Xəlilzadə, 2022:6].

But Balayan did not write in his article that the author professionally described the brutal face of Andronikos, who was sucking the blood of Azerbaijanis. He could not even write. Because he was Armenian, the Dashnak spirit was circulating in his blood and soul. However, throughout the work, the bloody image of the Taigul Dashnak was clearly visible.

The novel was distributed to libraries in Armenia and then hurriedly collected. I wonder what was the reason for this? Probably, the main reason for this was that Armenians were afraid of the truth. The Dashnaks, who were used to constant falsification, feared the truth as much as they feared fire. Armenians were worried about the writing and publication of the novel because it reflects real events and the truth. The bright dawn of the sun of truth dazzled the eyes of the Dashnaks. Just as a bat is afraid of light, armenians were also afraid of the

truth. The writer boldly revealed the character of armenians, their inner world full of ugliness. The truth did not benefit the Armenians. Because they secretly carried their grudges against Azerbaijanis in their hearts and lived with the ideas of Andronik the Taigul, even in a time when the sword of the Soviet government was cutting the branch and front. The fact that "Zangazur" reflected the truth of the Armenian Genocide cut onions to the voice of the Dashnaks. In order to prevent the spread of the genocide they committed in Zangezur, the Armenians tried to cover up the truth with the lies they invented, and in some cases they succeeded. This was evidenced by the fact that the novel was removed from libraries in Armenia in a short period of time without giving any valid reason. In those years, the Dashnaks achieved their goals in both open and hidden ways and implemented their disgusting ideas.

At the time when "Zangezur" was removed from libraries in Armenia, books by Armenian writers and poets were published and distributed to libraries in Baku. No matter how much is written or said, for some reason we forget the tragedies that the Armenians brought to our people very quickly. Throughout history, armenians have skillfully taken advantage of our forgetfulness to achieve their goals. They still do it today. It is true that in the middle of the last century positive reviews about the novel "Zangezur" were published in the Azerbaijani press. But for some reason, one of the authors of the article did not take the trouble to inquire about the reason why the book caused a negative response in Armenia. It has not been clarified why the work was removed from the libraries. The critics who analyzed the book spoke more about the friendship between the two peoples and the kindness of ordinary armenians. They passed over the main essence in silence.

The laws and regulations of that time were such that in order for "Zangezur" to pass the Soviet censorship without cuts, the author had to devote a lot of space to the motifs of friendship and neighborhood in his work. Without it, it was impossible to publish the work. The writer A.Abasov also wished for peoples to live in peace and tranquility in his work. He knew that those who incited his nation to massacre and crime are, first of all, enemies of his own people. However, no matter how strong the prohibitions were in those years, the writer skillfully used his creative possibilities in his novel, "armed" with both facts and evidence, as well as with the rich impression of the events he witnessed and experienced the pain of, and was able to resolutely whip the insidious policy of the dashnaks [Abbasov, 2022:18].

One of the advantages of "Zangazur".

One of the advantages of "Zangazur" was that it resonated with today. It seems that the work is not about the genocide that took place in Zangezur in 1918, but about the last bloody massacres in Karabakh. We read these lines from the mouth of one of the refugees with a heavy heart: "Now it's spring in our place, the field is blue outside, the trees are leafing, and the water lilies are blooming on the banks of the river and springs. "Oh, I wonder what cruel fate my house and clothes have had? If we return to the village, are Armenians going to give away everyone's house and land? May God blow up the house of Andronicus, because what did they do to the Armenians?" [Abasov, 1962:44].

First of all, the novel is a picture of the life of Zangezur and its Azerbaijani inhabitants at the beginning of the 20th century. Unfortunately, the work is dominated by painful panels. What to do, it was our history full of blood and sorrow. The novel can be called a set of moral values of Zangezur villagers. The hardworking villager Nabi, his wife Gulendam, his daughter Novraste, and his son Yusif are pure people like the air of the mountains they live in and the water of the ice springs they drink.

The language of "Zangazur" is very fluent. It's like you're listening to a sad song, or you're listening to a poem to the sound of music. The pages of the book seem to smell like flowers, the chirping of birds can be heard, unique plates come to life in front of our eyes. In such moments, we feel ourselves in the warm and beautiful bosom of nature.

"Zangezur" is a valuable and valuable work that holds a mirror to the pre-planned genocide of Azerbaijanis by Armenian armed groups and fills the literary gap that has arisen in this field. The novel entered the pages of our literary history as a story about the painful fate of thousands of people. "Zangazur" looks like a bright star in the dark sky. It is heartbreaking that for many years the pens that wrote on this subject were broken and the speaking languages were silenced.

The author gives the plan of atrocities that Andronikos will commit from Dashnak's own language"... [Nəzirli, 2008:3].

The novel was written and published in the years when the armenian leaders scattered in the Armenian SSR and in other countries of the world were allegedly preparing seriously, openly and secretly, for the 50th anniversary of the genocide of the armenians by the Turks in Anatolia in 1915. In the books of G.Garibchiyan, S.Khanzadyan, A.Mikoyan, I.Bagramyan, the bloodthirsty Andronikos was created as the "savior of the Armenian people". Therefore, on that eve, the Armenians removed "Zangezur", which tells about the armenian genocide, from the libraries. They were gathering so that the light of truth would not fall on the

lies they made up. Because the truth reflected in the novel cut and chopped the lies of the armenians like a sword.

There is no doubt that the creation of the Armenian state, which has never existed in the historical Azerbaijani lands, was first of all made possible by the military and political assistance of Tsarist Russia, based on the scenario of Peter's wills. This factor is repeatedly emphasized in the book. The most painful thing is that as soon as A. Abasov's novel "Zangezur" was published, Azerbaijani writers with a bolshevik mindset started to write accusations that this work sows seeds of enmity between the Armenian and Azerbaijani peoples. Süleyman Rahimov, who was the chairman of the Union of Writers at that time, noted in his memoirs that he was repeatedly approached about this.

Conclusion.

On the eve of completing my small notes on the great novel, I learned that "The Bell" has been republished in the Latin alphabet. Therefore, as the future generations read the work, they will become familiar with the massacres and genocide committed by the Dashnaks under the leadership of Andronik in 1918 in Zangezur, and they will grow up with hatred for the Armenian usurpers. In these days, when we are living in war conditions, the dissemination of works written on this topic among young people has a great educational value.

The geographic location of Zangezur, described in the novel, is located at the point where Azerbaijan and Armenia meet. This is a country of mountains. The nature of the people living in this place, distinguished by its steep cliffs, green slopes, rich natural charm, is also distinguished by its beauty. It's a pity that those good-natured people lost those charming corners once again.

Now, for more than a few years, we have longed for our native places, our homeland – Zangezur. But that despair has already ended. The heroism of our brave men who united around the Iron Fist of our head of state and freed Karabakh from occupation will soon give us this good news that Western Zangezur has also been freed from occupation.

REFERENCES

1. Abasov, Əyyub (1962). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Gənclik. – 564 s.
2. Abasov, Əyyub (1956-1957). Zəngəzur. I kitab. – Bakı: Qanun nəşriyyatı. – 504 s.
3. Xəlilzadə, Flora (2022). Əyyub Abasov: Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşadan ədib. //525-ci qəzet, 8 iyul.

4. Naxçıvan ensiklopediyası (2022). – Bakı: Elm. – 1200 s.
5. Nəzirli, Ş. (2008). Tarixin dərslərini nəsillərə çatdıran ədib – Əyyub Abbasov. //”Ədalət” qəzeti, 28 oktyabr.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>21.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>03.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Ülviyyə Hacıyeva</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.38.

HƏSƏN MİRZƏ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ POEZİYASI

Günəl Allahverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-8013-7741>

Babayeva2009@hotmail.com

Xülasə

Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən zəngin qollarından birini aşiq poeziyası tutur. Əsrlərdən bəri xalqının arzu və istəklərini, həyat və cəmiyyətə münasibətini, bu gündən doğan sabahını özlərinə məxsus ifadələrlə təsvir edən aşıqlar xalq arasında böyük şöhrət və hörmət qazanmışlar. Onlar “el atası”, “müdrək müəllim” adlandırılmış, xalqın şad günündə məclislərini şənləndirmiş ağır günlərində onları mübarizəyə, daxili və xarici düşmənləri məhv etməyə ruhlandırıbmışlar.

Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilçiliyində, aşiq poeziyasının araşdırılıb öyrənilməsində özünəməxsus dəst-xətti olan seçilmiş ziyalılardan biridir. Aşiq poeziyasının yenidən çiçəklənməsində, folklorə marağın artmasında, Dərələyəz toponimlərinin hərtərəfli öyrənilib araşdırılmasında onun rolu əvəzedilməzdir.

Açar sözlər: aşiq poeziyası, Dərələyəz toponimləri, folklor nümunələri, xalq ədəbiyyatı.

HASAN MIRZA AND ASHUG POETRY OF WEST AZERBAIJAN

Gunel Allahverdiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Ashug poetry holds a prominent place among the richest branches of Azerbaijani folk creativity. For centuries, ashugs have depicted the desires, wishes, and perspectives on life and society of their people, using unique expressions to describe the future born from the present. These ashiks gained great fame and respect among the people. They were called the "mother of the people" and "wise teacher," enlivening gatherings during joyful times and inspiring the people to fight against internal and external enemies during difficult days.

Hasan Mirzayev is one of the distinguished intellectuals with a unique

approach to Azerbaijani linguistics and the study of ashug poetry. His research into the resurgence of ashug poetry, the growing interest in folklore, and the Daralayaz toponyms found in folk samples is one of the pressing topics of our time.

Keywords: ashug poetry, Daralayaz toponyms, examples of folklore, folk literature.

ГАСАН МИРЗА И АШУГСКАЯ ПОЭЗИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Гюнель Аллахвердиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Одной из самых богатых ветвей азербайджанского народного творчества является ашугская поэзия. На протяжении веков ашуги, используя самобытные выражения, описывали желания и стремления своего народа, его отношение к жизни и обществу, а также будущее, которое рождается из настоящего. Ашуги снискали большую славу и уважение среди народа. Их называли «отцом народа» и «мудрым учителем», они развлекали народ на праздниках и вдохновляли его на борьбу против внутренних и внешних врагов в тяжелые дни.

Гасан Мирзоев – один из выдающихся интеллигентов, имеющий уникальный почерк в азербайджанском языкознании и исследовании ашугской поэзии. Его исследования в области возрождения ашугской поэзии, роста интереса к фольклору и топонимов Даралаяз, встречающихся в фольклорных образцах, являются актуальными темами нашего времени.

Ключевые слова: ашугская поэзия, топонимы Даралаяза, образцы фольклора, народная литература.

Giriş/Introduction.

Aşıqlar, xüsusilə Azərbaycan aşıqları Qafqazda, eyni zamanda bütün türksistemli dillərin əhatə etdiyi xalqlar arasında həmişə hörmətlə qarşılanmışlar. M.Seyidov yazırdı: "...Hər dəfə qonaq gedərkən və ya şəhərin içindən keçərkən fikrimi toplayıb diqqət edirdim ki, görüm insanlar küçə və meydanlarda daha çox nəyi bəyənirlər. Hər dəfə görürdüm ki, onlar meydanda küçədə bir kor aşığa elə

qulaq asır, elə valeh olurlar ki, az qalır ağızlarının suyu axsın... Aşıq da türkcə (azərbaycanca) danışdı” [Seyidov, 1950:50].

Şifahi xalq ədəbiyyatının əsas qollarından birini təşkil edən aşıq poeziyası folklorun başqa janrlarına nisbətən yazılı ədəbiyyatla daha yaxındır. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov doğru qeyd edirdi ki, “...Aşıq poeziyası xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyat arasında bir keçiddir, möhkəm bir körpüdür.

Onun kökləri folklordan, xalq yaradıcılığından su içirsə, budaqları, qol-qanadı həmişə ədəbiyyatla qovuşur, ona təsir edir və ondan qüvvət alır”. [İbrahimov, 1966:17].

Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, indiyə qədər əsrlərdən bəri ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçən görkəmli söz ustalarının yaradıcılığı ətraflı tədqiq olunmamışdır. Xüsusilə aşıq poeziyasının qüdrətli nümayəndələrinin Azərbaycan şeirinə gətirdiyi mütərəqqi təsir indiyə kimi az öyrənilmişdir.

Aşıq poeziyasının dilinin öyrənilməsi isə 1980-ci illərədək, demək olar ki, tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Dilçilik elmində kifayət qədər xidmətləri olmuş, tanınmış alim Həsən Mirzəyev isə 1980-ci illərin sonunda bu missiyanı yerinə yetirməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoymuş və onu uğurla yerinə yetirmişdir. Professor Həsən Mirzəyev filologiyamızda müasir ədəbi dilimizin morfologiyasını, xüsusən dilin quruluş xüsusiyyətlərini sinxron, diaxron aspektdə araşdırmaqda, o cümlədən, xalqın qədim tarixini, dilini, milli orijinallığını daha yaxşı mühafizə edib saxlayan feillərin mahir tədqiqatçısı kimi məşhurdur. Lakin professor həqiqi bir filoloq kimi el sənətinə, aşıq ədəbiyyatına da dərinlən bələddir və bu sahənin vurğunudur. Sinəsində Qurbaninin, Xəstə Qasımın, Tufarqanlı Abbasın, Valehin, Alının, Ələsgərin, Şəmşirin, Bozalqanlı Hüseynin, Dilqəmin yaratdığı neçə-neçə qoşmaları, qıfılbəndləri, misraları, bəndləri, şeirləri, neçə-neçə məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları yadır.

Professor H.Mirzəyev ilk baxışda son dərəcə sadə, adi görünür. Lakin əslində sadəliklə dahiliyin birləşməsindən ibarət olan el ədəbiyyatında – xalq dastanlarında, aşıq poeziyasında zərif və tutarlı sənət sirləri içərisində xalqımızın tarixini, soy-kökünü, ölkəmizin ərazisində və bu ərazinin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda yaşamış milli etnosların qorunub saxlanmış nəfəsini, miflərini, adət-ənənələrini, geyim və yaşayış tərzini, yadellilərlə mübarizə və mədəni inkişaf səviyyəsini görür, heç şübhəsiz, hər bir dastan, hər bir deyişmə, hər bir qoşma, hər bir bayatı yaradıcı insanın bir düşüncəsini, bir nisgilini, bir dərini, bir qəlb duyusunu mühafizə edir, daşdığı mənəvi yükü sonrakı əsrlərə, sonrakı minilliklərə aparır. Şübhəsiz, aşınmalarla yaşayan el ədəbiyyatında folklor yaradıcısının duyğu və düşüncələri də aşınmalara məruz qalır. Lakin xalq

dastanları aşiq poeziyası, aşığın istedad və savad dərəcəsiindən asılı olmayaraq, sənətkar içərisindən çıxdığı və ya ünsiyyətdə olduğu etnosların addım-addım gəzdirdi yerlərin, böyüdü, deyışdiyi insanların adlarını dəyişməyə o qədər ehtiyac duymur. Xüsusi adlar yaşayır, tarixi sənət dili ilə yaşadır və əbədləşdirir.

Aşiq ədəbiyyatının inkişafı, müstəsna xidmətləri olan Dərələyəz aşıqlarının əsərlərinin toplanması, sistemə salınması və nəşri Azərbaycan folklorşünaslığının qarşısında duran mühüm problemlərdən biri idi. Bu problemi də ilk dəfə həll edən prof. H.Mirzəyev oldu.

Şair Həsən Mirzə xalq yaradıcılığına tükənməz bir xəzinə kimi baxmış, folklor nümunələrindən öz fikirlərini, ideyalarını xalqa daha yaxşı çatdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Onun şeirlərinin mövzu dairəsi və forma mündəricəsi, demək olar ki, birbaşa folklorla bağlıdır. Həsən Mirzə şeirlərində adı çəkilən toponimlər, əsasən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalına məxsusdur. Şairin şeirlərində xüsusi lay təşkil edən toponimlər kontekstual şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Onun şeirlərində toponimlərin tez-tez işlənməsi vətənə bağlılıqdan, torpağa sevgidən irəli gəlirdi. Bu yer adları şairin qan yaddaşına dərinədən hopubdur. Toponimlər aşiq poeziyasında böyük bir leksik laydır. Bu lay keçmiş öyrənmək və qorumaq üçün çox şey deyir.

“Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” əsəri də Həsən Mirzəyevin el ədəbiyyatı ilə bağlı duyğu və düşüncələrinin bir qismini əhatə edir. Müəllif bu əsərində əsasən onomastik leksikanın tədqiqi ilə məşğul olmuş və xüsusi adları bir küll halında bütün sahələr üzrə nəzərdən keçirmişdir. Dini və mifoloji tarixə bələd olan alim xalq poeziyasında cəmləmiş xüsusi adların – toponim və antroponimlərin ətraflı təhlilini vermiş, qala, kənd şəhər, mahal, ölkə, vilayət adlarının tarixi-etimoloji tədqiqi əsasında xalqımızı təşəkkülündə mühüm rol oynayan etnosların el sənətində daşlaşmış izlərini üzə çıxarmışdır. Dini və mifoloji adların, dini titul və ləqəblərin elmi şərhini əsərin dəyərini artırır. Etnonimləri müəllif daha çox yaylaq, dağ, çay, göl, bulaq, qala, şəhər, kənd adlarının ilkin strukturunu bərpa etmək, tarixi aşınmaları aradan qaldırmaq yolu ilə müəyyənləşdirmiş, çox zaman adi bir söz kimi diqqəti cəlb etməyən xüsusi adlarda min illərlə ömür sürmüş etnosların izlərini görə bilmişdir.

Aşığın sözü elin sözüdür. Ona görə də aşiq poeziyasında yaşayan adlar xalqın təbii tələffüz şəklini hifz etmiş olur. Onların yazılı mənbələrlə müqayisə və tutuşdurulması elmi araşdırmalar və tarixin düzgün dərkə yolunda böyük perspektivlər açır. Qədim türk dastanlarının, xalq nağıllarının, miflərin, əfsanə və lətifələrin bu şəkildə öyrənilməsi, xalqın tədrisi inkişaf və kamilləşmə yolu onun

milli keyfiyyətləri, vətən və yurd mənsubiyyəti, adət-ənənələri, arzu və istəkləri barədə misilsiz material verir.

H.Mirzəyev əsərlərində Dərələyəzə həsr olunmuş qoşmalara, bu qoşmalarda sadalanan onomastik vahidlərin izahına xüsusi diqqət yetirir. Dərələyəzdə olan bütün kənd (Hors, Arpa, Sallı, Cul, Civa, Herher, Cığatay, Kotanlı, Şorca, Çanaqçı, Axta, Zeytə, Quşçu, Dəmirçilər, Yayçı, Gülüstan, Almali, Əmağ, Qurdqulaq, Ələyəz, Ərgəz, Qoytul, Gendərə, Ortakənd, Başkənd, Ağkənd, Həsənkənd...), dağ, yaylaq, yurd (Xalaclar, Əyricə, Vers, Muradtəpə, Soğanlı, Qırxbulaq, Təpəsidəlik, Dəmirətəpə), çay (Arpaçay), bulaq (Bolbulaq, Yastıbulaq), körpü (Dədəli körpüsü), pır (Ərkəzpı), Vang (Qaravəng, Güneyvang, Qoşavəng. Şabıvəng...) və s. xüsusi adların, bu adları daşıyan yerlərin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu, yuxarıda sadalanan onomastik vahidlərin əksəriyyətinin türk-oğuz tayfa adından götürüldüyünü isbata yetirir. Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistanda yer adlarını dəyişən, tarixi saxtalaşdıran erməni millətinə elmi dəlillər əsasında tutarlı cavab verir.

Toponimlərin işlənmə arealı.

H.Mirzəyevin tədqiqatlarına görə, Azərbaycan aşiq poeziyasında onomastik vahidlərin, o cümlədən toponimlərin arealı çox böyükdür. Bunun bir çox səbəbi vardır ki, biz bunlardan bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənəcəyik:

1. Azərbaycanlılar bir xalq olmaq etibarilə çox qədim tarixə malikdir və əhalisi çoxdur. Təxmini hesablamalara görə, hazırda azərbaycanlıların sayı dünyada təxminən 60 milyondan artıqdır;

2. Azərbaycan xalqının böyük bir hissəsinin Cənubi Azərbaycanda, Türkiyə ərazisində yerləşməsi, İraq, Əfqanıstan və bu kimi ölkələrdə yayılması, indiki Ermənistan ərazisinin, demək olar ki, hamısının, Gürcüstan, Dağıstan ərazisində olan torpaqların böyük bir hissəsinin tarixən Azərbaycan xalqına məxsus olması, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan və digər türkdilli respublikalarda xeyli miqdarda azərbaycanlıların yaşaması buna canlı sübutdur;

3. Şaman, varsaq, ozan, dədə, yansağ və digər adlar altında bu günə gəlib çıxan aşiq sənəti azərbaycanlıların canına-qanına hopmuşdur. Ona görə də aşıqlar xalqın xeyir-şərində, toy-düyünündə, sevinc-kədərində fəal iştirak etmiş, zaman keçdikcə xalqın yaşadığı yerlərə, buradakı toponimlərə yaxından bələd olmuşlar.

4. Döyüş və vuruşmalarda, vətəni yadellilərdən qoruyan anlarda cəngavərlik havaları və mahnıları ilə döyüşçüləri qələbəyə səsləyən aşıqları orduda olan sərkərdələr qoşunla birlikdə hər yerə aparır və bu vaxtlarda aşıqlar vətən torpaqlarını qarış-qarış gəzməyə və onu vəsf etməyə imkan tapırdı.

Azərbaycan aşığı poeziyasında işlənən toponimlərin coğrafi arealının çox geniş və bir çox tarixi faktlarla zəngin olduğunu isbat etmək üçün aşağıdakı bir neçə nümunəyə diqqət yetirək. XVI əsrin əvvəllərində yaşamış və zamanəsinin adlı-sanlı şair-aşığı olmuş Dirili Qurbaninin qoşmalarında:

*Qazanmadıq bu dünyanın malını,
Geyinmədik yaşılını, alını,
Dirili Qurbaninin ərzi-halını,
Yalvara-yalvara yara deyəsən*

[Azərbaycan aşığı və el şairləri, 1983:42].

Yuxarıdakı bənddən aydın olur ki, Şimali Azərbaycanın Cəbrayıl rayonunun Dirili kəndindən olan Qurbani İran, Turan, Qars, Gəncə kimi yerləri gəzmişdir. Öz sevgilisini Dağıstan, Gülistan, Naxçıvan, Ordubad gözəlləri ilə müqayisə etməsi göstərir ki, Qurbani həmin yerlərə və oradakı Azərbaycan gözəllərinə də bələd olmuşdur.

XVIII əsrdə yaşadığı ehtimal olunan Cənubi Azərbaycanın Tikmə kəndindən olan ustad aşığı Xəstə Qasımın gəraylı və qoşmalarında:

*Gəl gedək Çinə, Maçına,
Qurbanam zülfün ucuna,
Al məni qoynun içinə,
İstəkli balalar kimi.*

[Azərbaycan aşığı və el şairləri, 1983:94].

Məşhur söz ustası Xəstə Qasımın qoşmalarında işlənmiş Tikmədaş, Çinə Maçın, Hindistan, Bəlx, Həbəşistan, Dağıstan, Şamaxı kimi toponimlərə bunlarla bağlı məlumatlara nəzər yetirdikdə bir çox məsələlər aydınlaşır.

Bu növ dil faktlarından aydın olur ki, aşığı poeziyasında başqa onomastik vahidlər kimi toponimlər də çox işlənir. Bu toponimlər müxtəlif formalarda, müxtəlif vəzifələrdə, rəngarəng üslubi məqamlarda müəyyən məqsədlərlə aşığı yaradıcılığında tərənnüm edilib yaşadılır.

Nəticə/Conclusion.

Professor Həsən Mirzəyevin tədqiqatlarından gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, aşığı poeziyası onomastik leksikanın zəngin yatağıdır. Həsən Mirzəyev bədii sözə dərinədən bələd olan, xalq dili materiallarından qənaətlə istifadə etməyi bacaran şairlərimizdən idi. Onun poeziyasında yersiz işlədilmiş söz və ifadələrə rast gəlinmir. Şairin şeirlərində poetexnoloji baxımdan ənənəvi məcazlar sistemi (metafora, eptet, təşbeh, mübağilə, bədii sual, bədii nida, bədii təzad və s.) yeni

lingvistik çalarlarda özünü göstərirdi, qafiyələnmənin fonetik və qrammatik istiqamətləri dərinləşirdi.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan aşığıları və el şairləri (1983) I cild. – Bakı: Elm. – 421 s.
2. Azərbaycan məhəbbət dastanları (1966) – Bakı: Elm. – 392 s.
3. İbrahimov, Mirzə (1966). Aşıq poeziyasında realizm. – Bakı: AMEA nəşriyyatı. – 277 s.
4. Mirzəyev, Həsən (1997). Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. – Bakı: Elm. – 352 s.
5. Seyidov, Mirəli (1954). Əsərləri. – Bakı: AMEA nəşriyyatı. – 350 s.
6. Zərdabi, Həsən bəy (1906). Bizim nəğmələrimiz. // "Həyat" qəzeti. – Bakı: – №6, s. 5.

Məqalə tarixəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>11.07.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>14.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>23.07.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Məhərrəm Məmmədli</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.12.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA ƏMƏK NƏĞMƏLƏRİ

Bənövşə Əsgərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/-000-0002-5019-091X>

tt.aaa2014@mail.ru

Xülasə

Qərbi Azərbaycan folklor nümunələri əsasında hazırlanan məqalədə Azərbaycan folklorunun ilkin janrları olan əmək nəğmələrinin janr xüsusiyyətləri araşdırılır.

Qərbi Azərbaycan coğrafi şəraitinə uyğun gələn bu mətnlərin yayılma sahəsi, bu coğrafi şəraitə uyğun olaraq məişət, məişət və əmək vərdislərinin yaratdığı janr xüsusiyyətləri müqayisəli-tipoloji tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu folklor mətnləri bir daha sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan burada məskunlaşmış soydaşlarımızın tarixən doğma yurdudur və onların minilliklərdən bu yana yaratdığı mənəvi mədəniyyət, o cümlədən ayin və əmək nəğmələri milli-mənəvi varlığın tərkib hissələridir. Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın uzun müddət ərzində qoruyub saxladıkları folklor elementləri çoxlu ritual və məişət adət-ənənələrinin ilkin variantının bərpası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Ağbaba, məjgal, hodaq, qara kotan, holavar.

LABOR SONGS IN THE WESTERN AZERBAIJANI FOLKLORE

Banovsha Asgarova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article deals with the analysis of the Western Azerbaijani folklore ritual and labor songs' genre peculiarities based on folklore texts of the Western Azerbaijan.

The spreading area of these texts conforming to the Western Azerbaijani geographical conditions, their genre characteristics caused by the life, domestic and labor habits according to these geographical conditions were involved to the

comparative-typological research. These folklore texts prove once again that the Western Azerbaijan is a historical native land of our compatriots resided here and the spiritual culture created by them since the millennium, as well as ritual and labor songs are integral parts of the national spiritual entity. The folklore elements preserved by our compatriots living in the Western Azerbaijan within a long period are of great importance for restoration of the initial version of lots of ritual and domestic traditions.

Key words: Western Azerbaijan, Agbaba, majgal, hodag, black plough, holavar.

ТРУДОВЫЕ ПЕСНИ В ФОЛЬКЛОРЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Бановша Аскерова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье на основе образцов фольклора Западного Азербайджана рассмотрены жанровые особенности церемоний и трудовых песен, которые являлись первичными жанрами азербайджанского фольклора. Ареал распространения настоящих образцов согласно географическим условиям Западного Азербайджана, жанровые преимущества, вытекающие из жизненных, бытовых и трудовых привычек согласно настоящим географическим условиям привлечены к сравнительным типологическим исследованиям. Настоящие тексты фольклора еще раз доказывают, что Западный Азербайджан является исторической родиной проживающих здесь наших соотечественников и нравственная культура, в том числе, церемонии и трудовые песни, созданные им на данной территории в течение тысячелетий являются составной частью национального нравственного бытия Азербайджана. Фольклорные элементы, сохраняемые нашими соотечественниками, проживающими долгое время в окружении армян в Западном Азербайджане обладают важнейшей значимостью для восстановления первичных вариантов многочисленных церемоний и бытовых традиций, которые со временем были утеряны.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Агбаба, мажгал, ходаг, черный плуг, халовар.

Giriş/Introduction.

Qərbi Azərbaycan ərazisinin hazırda ermənilərin işğalı altında olduğu, bu işğal nəticəsində minillərdən bəri formalaşmış folklor mühitinin dağıldığı və ya dağılmaqda olduğu bir vaxtda mərasim elementlərinin, o cümlədən mərasim nəğmələrinin toplanması və tədqiq edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu mətnlər Qərbi Azərbaycan ərazisinin Azərbaycan türklərinin tarixi vətəni olduğunu və soydaşlarımızın bu ərazilərdə möhtəşəm bir mədəniyyət formalaşdırdığını bir daha sübut edir.

Xalqımızın folklor təfəkkürünün və bədii-estetik dünyagörüşünün məhsulu olan ilkin janrlar arasında mövsüm-mərasim və əmək nəğmələri xüsusi yer tutur.

Əslinə qalanda, mövsüm-mərasim nəğmələri daha çox etnik səciyyə daşıdığından nə qədər ümumi və qismən regionaldırsa, əmək nəğmələri də regional səciyyə daşıdığından bir o qədər lokal və məhəllidir. Çünki hər regionun özünəməxsus coğrafi şəraiti olduğu kimi, bu coğrafi şəraitə də uyğun həyat, məişət və əmək vərdisləri var. Məsələn, Qərbi Azərbaycanın dağlıq bölgələrində yaşayanlar daha çox heyvandarlıq, tütüncülük, arıçılıq və s. ilə məşğul olurdularsa, aran hissəsində yaşayanlar hər il yayda yaylaq, qışda qışlaq həyatı yaşayır, daha çox bağçılıq və əkinçiliklə məşğul olurdular. 3-4 aylıq yaylaq həyatı da bir başqa cür vərdislər yaradırdı. Professor A.Nəbiyev hesab edirdi ki, əkinçi nəğmələri oturaq həyat şəraitinə keçən əcdadlarımızın erkən nəğmələridir və “əmək nəğmələrində poetik düşüncənin əhatə arealı xeyli geniş olub, həyatın dərk edilən, qəbul edilən bir çox sahələrini əhatə edir – əkinçi nəğmələri, sayacı nəğmələri, sağın nəğmələri, ovçu nəğmələri, balıqçı nəğmələri, ipəkçi nəğmələri, hana nəğmələri” [Nəbiyev, 2002:219].

Əkinçi nəğmələri.

Folklorşünas R.Əliyev də əkinçi nəğmələrini xalqların oturaq həyata keçməsi ilə bağlayır və belə hesab edir ki, “ilk yaranmada bir səsli və ya iki səsli olan bu nəğmələr insanın sevincini, qəzəbini, təəccübünü, itaətini, inamını əks etdirmişdir. İlk “ho” nəğməsi heyvana çağırış kimi səslənmişdir. Səsin uzadılması ritmik hərəkətlərin, ahəngin müşayiəti ilə birgəliş təşkil etmişdir. Səslər sözə çevrildikcə söz nəğmənin hecalarını əmələ gətirmişdir, 2-3 hecalı əmək nəğmələrini yaradan əməyin özüdür” [Əliyev, 2012:55].

Qərbi Azərbaycan ərazisi coğrafi şəraitinə görə Cənubi Qafqazda erkən məskunlaşan bölgələrdən olduğundan və burada yaşayan qədim türk tayfaları erkən oturaq həyata keçdiyindən burada əkinçiliklə bağlı çoxlu folklor nümunələri qeydə alınmışdır. Bu fakt özü də sovet tarixşünaslığının uydurduğu kimi, köçəri

türk tayfalarının bu ərazilərə orta əsrlərdə, daha dəqiq desək, X-XI yüzillərdə köçəri tayfalar olaraq gəldiyini qəti olaraq inkar edir. Qərbi Azərbaycan ərazisinin ayrı-ayrı bölgələrində əkinçiliklə bağlı zəngin terminoloji vahidlərin çoxluğu da dediklərimizi sübut edir. Məsələn, Qərbi Azərbaycanın Ağbaba bölgəsində “əkinə, adətən, aprelin sonlarında, mayın əvvəllərində çıxardılar. Holavarlar kotana, məjgala, hodağa, eləcə də əkinçilərin yanından keçib gələn qız-gəlinlərə də deyilirdi. Əvvəlcə kotanın xopunu zodlayardılar, yəni dəmirçixanada döyüb itiləyirdilər. Əkinə hazırlıq görülürdü, məjgallar, xodaqlar müəyyən olunurdu. Məjgal cütün, xışın və ya kotanın məcindən (dəstək) tutan adama, hodaq isə boyunduruqda oturanlara deyirdilər. Əkində hər şeyə cavabdeh, əkinçilərə başçılıq edən məjgal idi. O, yeri gələndə hodaqları möhkəm cəzalandırırdı. Hər kotana üç boyun öküz qoşulurdu. Hodaqları öz işinə görə: boyun, qaraqayış, xorazan hodağı adlandırırdılar. Xorazan hodağı o biri hodaqlara nisbətən boylu-buxunlu idi. O lazım gələndə məjgalı da əvəz edə bilirdi. Hodaqlar öküzlərə diqqət etməli idilər ki, xərək qalmasın. Xərək əkilməyən zolaq yerə deyirdilər. Kotanın torpaqda açdığı şırıma “haqos” deyirdilər. Əkinçilərin işini onda bəyənidilər ki, yeddi haqos yoxlansın. Bundan ötrü möhkəm çubuğu əkilmiş yerə sancır, çıxarırdılar. Əgər çubuq bir yerə ilişsə, dərhal o yeri qazıb təmizləyir, xərəyi aşkara çıxarırdılar. Harosu (bir neçə il əkilməmiş yer) qırdırmaq (əkəlmək) üçün pukur deyilən kotandan, xamı (əkilməyən yer) əkmək üçün voronsov kotanından istifadə edirdilər. Pukurun xopunun qabağında iti qılıncı var idi. O, torpağı kəsib gedir, xop isə çevirirdi, ancaq voronsov kotanın bir neçə xopu vardı. Pukura 5-6 boyun, voronsova 12 boyun öküz qoşulurdu” [AFA, 2003:21].

R.Əliyevin sözlərinə görə, “əkinçi nəğmələri ...əmək prosesində çəkilən zəhməti yüngülləşdirmək, əməyi ritmləşdirmək, ondan mənəvi və estetik zövq almaq məqsədilə oxunur. Nəğməni oxuyan zaman ritm prosesdə hərəkətə uyğun olaraq izlənilir. İlk əmək nəğmələri iki səsdən ibarət olub cütçü nəğmələrində istifadə olunmuşdur. A.Nəbiyev belə nəğmələrdə səs ilə ritm arasındakı əlaqənin olduğunu qeyd edərək bu səslərin vurğulu, alliterasiyalı nümunələr əmələ gətirərək 2-3 hecalı, 2-3-4 misralı əmək nəğmələri yaratdığını söyləyir. Belə nəğmələrdə, əsasən, öküzün işgüzarlığı tərif edilir, öküzə cütçünün sədaqətli yoldaşı kimi baxılır:

<i>Ehhe, Ehhe</i>	<i>Avalım Düzdə qalıb</i>
<i>Ehhe, Ehe</i>	<i>Güc ver, ho</i>
<i>Güc ver, ho</i>	<i>Güc ver, ho</i>
<i>Güc ver, ho</i>	<i>Güc ver, ho [Əliyev, 2012:73-74].</i>
<i>Güc ver, ho</i>	

Bu özü də əkinçi nəğmələrinin kortəbi deyimlər yox, yüksək bədii-estetik özəlliklərə malik mükəmməl poetik nümunələr olduğunu təsdiq edir.

Qərbi Azərbaycandan toplanmış cütçü nəğmələri bu baxımdan çox maraqlıdır:

<i>Cüt işləyər, xop yarar,</i>	<i>Rəncbərə pay göndərər.</i>
<i>Dağı, daşı qoparar.</i>	<i>Kotanı sazda oğlum,</i>
<i>Ağa, xanım təkdə bir,</i>	<i>Əkini tozda oğlum...</i>

Azərbaycanın, Qərbi Azərbaycan da daxil olmaqla, bütün bölgələrində geniş yayılan kotan “əhali arasında “qara kotan” adı ilə tanınmaqdadır [Cavadov, 1990:23]. Bu əkinçilik termini Qərbi Azərbaycan folklorunda da özünə möhkəm yer eləmişdir:

Qara kotan ağırdır,
Öküzlərin yağırdır.
Qarmax tellim çəkməyir,
Xınalım da sağırdır [Cavadov, 1990:24].

Buradakı “qara” ifadəsi xüsusi diqqət çəkir. A.N.Kononovun yazdığına görə, bu söz türk xalqlarında həm də yer, torpaq və rəng mənalarında işlədilmişdir. Məsələn, “qara” sözü folklorumuzun başqa janrlarında da həmin mənalarda müşahidə olunmaqdadır. Hətta bəzən “qara” sözü “yer”, “torpaq” sözləri ilə qoşa işlədilir. “Görüm səni qara yer aparsın”, “Eybini qara torpaq örtsün” kimi qarğışlar buna misal ola bilər.

Ayrıca “kotan” kəlməsinə gəlincə, ona da folklorumuzda gen-bol rast gəlinir:

<i>Dağ döşündə yatana,</i>	<i>Öküzlər qoşa getdi,</i>
<i>Gün gedər ay batana.</i>	<i>İşlədi, çoşa getdi.</i>
<i>Qara kəlim qarğıyır,</i>	<i>Kotan macı qırıldı,</i>
<i>Kotan macı tutana.</i>	<i>Zəhmətim boşa getdi</i>
<i>Başqa bir misal:</i>	<i>[Bayatılar, 1960:246].</i>

Q.Cavadov yazır ki, aparılan “tədqiqatlar qara kotanın Qafqaz mənşəli

şum aləti olduğunu təsdiq edir. Bu şum aləti Qafqaz xalqlarının çoxunda olub, azərbaycanlılarda “kotan”, ləzgilərdə və Şahdağ qrupu xalqlarında “kutan”, gürcülərdə “qutani”, çeçenlərdə “quton”, avarlarda “kutan”, bəlkərlərdə “qotan”, darginlərdə “qutan”, udiylərdə “kotan”, osetinlərdə “quton // qoton”, farslarda “qutan” adlandırılır” [Cavadov, 1990:22].

Bir sözlə, holavarlar, cütçü nəğmələri, sayaçı sözlər və s. ən qədim Azərbaycan – türk nəğmə növləridir. “Lakin bu nəğmələrin bağlı olduğu mərasim görüşləri inkişaf edərək yeni-yeni mövsüm və mərasim nəğmələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu nəğmələr oda, günəşə, suya, küləyə, yağışa, torpağa və s. həsr edilən nəğmələrdir ki, bunlar da müəyyən etiqadlarla birbaşa bağlıdır... Sayaçı nəğmələri... nisbətən inkişaf etmiş dövrün – əkinçilikdən sonra qoyunçuluq həyatının yaratdığı nəğmələrdir. Eyni yaradıcılıq metodu burada da özünü göstərir. Qədim qoyunçu öz davarını əzizləmək, qayğısına qalmaq, artımı təmin etmək üçün bu cür nəğmələri qoşmağı lazım bilmişdir. Qoyunçuluqla bağlı nəğmələr həm də müşahidələr əsasında yaranmışdır” [Əliyev, 2012:68-69].

*Canım, a gəlin qoyun,
Uzana telin, qoyun.
Yiyən sənin sayəndə,
Gətirir gəlin, qoyun.*

*Canım a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Çoban sənnən küsübdü,
Südü ver, barış, qoyun.*

Nəticə/Conclusion.

Qərbi Azərbaycan ərazisindən toplanmış mərasim və əmək nəğmələrinin elmi tədqiqata cəlb edilməyinin bir əhəmiyyəti də ondadır ki, bu nəğmələr Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın minillərdən bəri yaratdıqları və yaşatdıqları mərasimlərin forma və mahiyyətini dərk və bərpa etməyə də kömək edir. Bu mərasimlər xalqın milli-mənəvi varlığını formalaşdıran ən vacib amillərdən biridir.

Xüsusilə Qərbi Azərbaycan ərazisinin hazırda ermənilərin işğalı altında olduğu, bu işğal nəticəsində minillərdən bəri formalaşmış folklor mühitinin dağıldığı və ya dağılmaqda olduğu bir vaxtda mərasim elementlərinin, o cümlədən mərasim nəğmələrinin toplanması və tədqiq edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu nümunələr Qərbi Azərbaycan ərazisinin Azərbaycan türklərinin tarixi vətəni olduğunu və soydaşlarımızın bu ərazilərdə möhtəşəm bir mədəniyyət formalaşdırdığını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan folkloru antologiyası (2000). III kitab. – Bakı: Səda. – 430 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası (2003). VIII kitab. – Bakı: Səda. – 476 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası (2004). X kitab. İrəvan çuxuru folkloru. – Bakı: Səda. – 239 s.
4. Bayatılar (1960). – Bakı: Azərnəşr. – 144 s.
5. Cavadov, Q. (1990). Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 104 s.
6. Əliyev, R. (2012). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı. – 328 s.
7. Nəbiyev, A. (2002). Azərbaycan xalq nəğmələri. – Bakı: “Turan” Nəşrlər Evi. – 300 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 10.07.2024

Qəbul edilib 27.07.2024

Nəşrə tövsiyə edib Məhərrəm Məmmədli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.21.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ MÜHİTİ

Nazilə Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-7353-7798>

rnazile@inbox.ru

Xülasə

Milli folklorşünaslığımızın çoxsaylı araşdırma istiqamətlərindən biri olan ozan-aşıq sənətinin, ayrı-ayrı aşiq mühitlərini təmsil edən ustad aşıqların yaradıcılığının tədqiqi həm bu sənətin təkamül mərhələlərini, həm də xalqımızın keçdiyi çoxəsrlik tarixin ayrı-ayrı mərhələlərindəki düşüncə sistemlərini, eləcə də, regional folklor mühitlərini öyrənmək baxımından böyük önəm daşımaqdadır.

Aşıq sənəti X–XII əsrlərdə yeni ictimai səslənmə təzahürü kimi formalaşaraq mənəvi-tərbiyəvi vasitəyə çevrilmiş və cəmiyyətin sosial-iqtisadi və kulturoloji sahələrində az əhəmiyyətli rol oynamamışdır. O, Azərbaycan estetik fikir ənənələrini qoruyub saxlayaraq, poetik və fəlsəfi fikrin dahi, bənzərsiz mütəfəkkir Nizami Gəncəvi kimi nəhənginin irsini təbliğ edərək sadə xalq arasında musiqi təfəkkürü fəlsəfi mədəniyyətinin carçısına çevrilmişdir. Aşıq sənəti indi də bütün xalqın musiqi-yaradıcılıq düşüncəsində öz ictimai əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Onun mənbələrindən indiki peşəkar bəstəçilər də dəyərlənir və öz yaradıcılıqlarında ondan çox uğur və dəqiqliklə istifadə edirlər.

Açar sözlər: Göyçə, aşiq məktəbi, aşiq mühiti, aşiq şeiri, folklor.

WESTERN AZERBAIJAN'S ASHUG ENVIRONMENT

Nazila Rahimova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

One of the numerous research directions of our national folklore studies is the art of ozan-ashug, the study of the creativity of master ashugs representing different asik environments, from the point of view of studying both the evolutionary stages of this art and the thought systems in different stages of the many-captive history of our people, as well as regional folklore environments.

In the 10th-12th centuries, the art of Ashug was formed as a manifestation of a new public voice and became a spiritual and educational tool and played no small role in the socio-economic and cultural fields of society. He preserves the traditions of Azerbaijani aesthetic thought, promotes the legacy of such a giant of poetic and philosophical thought as the unique thinker Nizami Ganjavi, and becomes a herald of the philosophical culture of musical thinking among the common people. The art of ashug still maintains its social importance in the musical-creative thinking of the whole nation. Today's professional composers also appreciate its sources and use it with great success and precision in their creations.

Keywords: Goyche, ashug school, ashug environment, ashug poetry, folklore.

АШУГСКАЯ СРЕДА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Назиля Рагимова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Одним из многочисленных научных направлений нашего национального фольклористики является искусство озан-ашуг – изучение творчества мастеров-ашугов, представляющих разные асикские среды, с точки зрения изучения как эволюционных этапов этого искусства, так и систем мышления на разных этапах многопленной истории нашего народа, а также региональной фольклорной среды.

В X-XII веках искусство ашуга сформировалось как проявление нового общественного голоса, стало духовно-просветительским инструментом и сыграло немалую роль в социально-экономической и культурной сферах жизни общества. Он сохраняет традиции азербайджанской эстетической мысли, пропагандирует наследие такого гиганта поэтической и философской мысли, как уникальный мыслитель Низами Гянджеви, становится провозвестником философской культуры музыкального мышления среди простого народа. Искусство ашуга до сих пор сохраняет свою социальную значимость в музыкально-творческом мышлении всего народа. Сегодняшние профессиональные композиторы также ценят его источники и с большим успехом и точностью используют его в своих творениях.

Ключевые слова: Гойче, ашугская школа, ашугская среда, ашугская поэзия, фольклор.

Giriş/Introduction.

Aşıq sənəti ilə bağlı tədqiqatlarda ən çox diqqəti çəkən məsələlərdən biri aşıq mühitidir. Qərbi Azərbaycan və ümumilikdə qərb bölgələrimizin aşıq mühitindən söz açan Qara Namazov onların səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə yazır: “Göyçə, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Qazax, Gədəbəy və Kəlbəcər mahalları saray təsirindən uzaq olmuş, bu oğuz elatı yayı yaylaqda, qışı aranda keçirmiş, aşıq da bu elatın arasında onun mənəvi zövqünü oxşamış, adət-ənənəsini, yurdseverliyini, qəhrəmanlığını, sevgisini və ümumən tarixini bədii şəkildə yaşada bilmişdir”.

Həmid Araslı yazır ki, “Aşıq hələ qədim dövrlərdə ozan, bəlkə də daha əvvəllər daha ayrı adlarla adlanıb, sənətin üç növünü: musiqi, rəqs və şeiri birləşdirən bir sənətkar olmuşdur. Aşıqlıq sənəti əsl mənada şairlikdən fərqli olaraq saz çalmaq, rəqs etmək, oxumaq, şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, dastan və başqa növlərini toylarda, məclislərdə ifa edərək yaymaq deməkdir. Lakin bu ifaçı aşıqlar sırasında elə sənətkarlar da olmuşdur ki, onlar eyni zamanda öz qoşduqları qoşmaları, düzəltmələri nağılları da icra etmiş, başqa peşəkar sənətkarlardan fərqlənmişlər” [Araslı, 1998:38].

F.Bayat isə aşıq şeirinin mənşəyi və inkişafı məsələsində daha çox F.Köprülünün mövqeyini bölüşür: “Aşıq şeirinin, təsəvvüf ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan F.Köprülünün də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, başlanğıcda təkkə ilə yaxın əlaqəsi olan aşıqlar, zamanla müstəqil bir zümrə kimi formalaşmağa başladılar və nəhayət, təriqət bağlarını şeirin alt qatında qorumaqla sürətlə dünyəviləşməyə və ayrıca zümrə olmağa doğru getdilər” [Bayat, 2012:162].

M.H.Təhmasib də Qərb, xüsusən də Göyçə aşıq mühitini yüksək dəyərləndirmiş, Göyçə mahalını sazın və sözün “ən isti, ən mehriban ana qucaqlarından biri” hesab etmişdir [Təhmasib, 1971:176].

Lakin aşıq mühitindən nə qədər yazılsa da, F.Bayat bu fikirdədir ki, “bu günə qədər Azərbaycan aşıq mühitlərinin bir-birindən fərqlənən sənətkarlıq yolu, mövzu və forması, şeir şəkli və texnikası, musiqi özəlliyi tam aşkarlanmamışdır” [Bayat, 2012:159] və alimin fikrincə: “Aşıq mühiti tarixi-coğrafi, iqtisadi-siyasi, milli-mənəvi anlayışların” yaratdığı termindir. Mühitin yaranmasında dil, üslub, mənəvi amillər də əsaslı rol oynamışdır. Mühit konkret olan məkani-mənəvi, milli-etnik xüsusiyyətə malikdir. Tarixi inkişaf nəticəsində ortaya çıxan aşıq mühitləri XIX əsrdə artıq formalaşma dövrünü başa vurmuşdu”.

Aşıq məktəbləri.

Professor Azad Nəbiyev aşıq yaradıcılığını dörd məktəbə bölür: a) Anadolu məktəbi, b) Şirvan məktəbi, c) Təbriz məktəbi, ç) Göyçə məktəbi.

Alim Göyçə məktəbinin də dörd mühitini təsnif etmişdir: 1) Borçalı mühiti; 2) Dərələyəz, İrəvan, Çıldır mühitləri; 3) Gəncəbasar mühiti; 4) Qarabağ mühiti.

“Mübaligəsiz demək olar ki, Göyçə mahalı olmasaydı, bu gün biz aşıq sənətindən bu qədər ağızdolusu danışa, bu sənətin ölməz qüdrətilə bu qədər öyünə bilməzdik. ...Təməlinə Azərbaycan aşıq poeziyasının ilk ünlü sənətçisi, böyük sufi mürşidi, təriqət şahının – Şah ismayıl Xətəinin fərmanı ilə pir elan olunmuş Miskin Abdalın dayandığı 500 illik tarixə malik bir məktəbin – Göyçə aşıq məktəbinin folklorumuzun inkişafında yeri və rolu son dərəcə ehtişamlı və əvəzolunmazdır. Qırılmaz və fasiləsiz ustad-şagird ənənəsi üzərində qurulan və Azərbaycan aşıq sənətinə XVI-XVII və XVIII yüzilliklərdə Dəliqardaşlı Aşıq Rəhim, oğlu Heydər, Dərdli Nəsib, Aşıq Qasım, Zərgər Əhməd, Qul Mahmud, Şımpırlı Sevgili kimi nəhəng sənət bəhədirləri bəxş etmiş poeziya və sənət məbədgahı XIX yüzillikdə aşıq sənətini və poeziyasını əlçatmaz bir zirvəyə qaldırdı. Ağ Aşığın (Aşıq Allahverdinin), şair Məmmədhüseynin, Aşıq Musanın, Aşıq Alının, ölməz poetik dühası ilə təkcə Göyçənin deyil, bütöv türk bədii-estetik düşüncəsinin, poeziyasının, ulu qopuzunun və sazının yeni qüdrətli yüksəliş dövrü başladı”. Göyçə aşıq məktəbi öz başlanğıcını Miskin Abdaldan götürür. Əsl adı Seyid Hüseyn olan Miskin Abdal 1430-cu ildə Göyçə mahalının Sarıyaqub (Zərgərli) kəndində anadan olub. Onun mənsub olduğu “Zərgərli” boyu zamanının ən tanınmış boylarından biri idi. Aşığın ulu babası Yaqubla Şeyx Səfinin möhkəm dost və əqidədaş olduqları və bu əqidə yaxınlığının sonralar hər iki nəslin nümayəndələri arasında da davam etdiyi söylənilir. Əldə olan məlumatlara görə, Miskin Abdalın babası Cəfər, atası Məhəmməd Ərdəbil şeyxlərinin ən sınaqmış müridlərindən idilər və bu sifətlə Göyçədə təriqət ideyalarının yayılmasında və möhkəmlənməsində önəmli rol oynamışdılar. Miskin Abdalın özü də bu missiyanın daşıyıcısı olmuş, aşıq-sufi ədəbiyyatının əsasını qoymuş, Şah İsmayıl Səfəvinin müridi kimi fəaliyyət göstərmişdir .

Şah İsmayıl Miskin Abdalın dostluğundan bəhs edən, öz ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarından fərqlənən “Şah İsmayıl və Miskin Abdal” dastanının süjetində real tarixi hadisələr dayanır. Göyçənin saz-söz ustalarının söylədiklərinə görə, sözügedən dastanın bəzi şeirləri, eləcə də əsasında eyni dərəcədə real tarixi hadisələr duran “Aslan şahla İbrahim”, eləcə də “Yetim Hüseyn” dastanları Miskin Abdalın bilavasitə özü tərəfindən yaradılmışdır.

T.Göyçəlinin yazdığına görə, “Miskin Abdal və Sənubər” dastanı şairin ömür yolundan bəhs edən məhəbbət dastanıdır. Dastanın ruhundan aydın duyulur ki, Miskin Abdal dünyasını dəyişəndən sonra bu dastan onun xalq arasında dolaşan şeirləri əsasında yaranmışdır” [Göyçəli, 1998:15].

“Göyçə aşığı məktəbinin Miskin Abdaldan sonrakı dövrlərdə yaşamış qüdrətli aşığı Ağ Aşıqdır XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində dövrünün şöhrətli sənətkarı kimi tanınmışdır” [Nəbiyev, 2006:178]. Əsl adı Aşıq Allahverdi olan bu aşığın yetirdiyi çoxlu şagirdindən biri də Göyçə aşığı məktəbinin formalaşmasında mühüm rolu olan Aşıq Alıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalının Qızıləng kəndində doğulub, 16-17 yaşlarından aşıqlıq etməyə başlayan və çox qısa bir zamanda məşhurlaşan Aşıq Alının da çox sayda şagirdi olub ki, onlardan da biri və ən tanınmışı XIX əsr Azərbaycan aşığı şeirinin və ədəbiyyatının tanınmış sənətkarlarından olan Aşıq Ələsgər idi. Xalq arasında geniş yayılmış bir rəvayətə görə, “Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgər, yəni ustadla şagirdi bir gün məclislərin birində deyişməli olmuşlar və bu deyişmə şagirdin qələbəsi ilə nəticələnmişdir. Belə rəvayət edilir ki, Aşıq Alı sazını tələbəsinə hədiyyə etmək üçün qəsdən Ələsgərə yenilmiş, Ələsgər isə sazı götürməyib “Bir şeyird ki ustadına kəm baxa, Onun gözlərinə ağ damar, damar” demişdir”.

H.Arif yazır ki, “Aşıq Alı Azərbaycan aşığı şeiri tarixində Aşıq Ələsgərin ustadı kimi tanınsa da, onun özü də çox azman ruhlu, coşqun təbli sənət fədaisi imiş. Ustadı Aşıq Allahverdi (Ağ Aşıq) də onu bütün şagirdlərindən daha artıq, öz oğlu kimi sevirmiş”.

Ölkəmizin çoxəsrlik “aşığı sənəti, milli aşığı poeziyası tarixində şərəfli yer tutan sənətkarlardan biri də Aşıq Alının şagirdi olmuş Aşıq Ələsgərdir. O, qeyri-adi fitri qabiliyyəti sayəsində yaratdığı müxtəlif şəkili, müxtəlif məzmunlu sənət incilərində özünə məxsus bədii boyalarla ifadə etdiyi ümumbəşəri didaktik fikirləri ilə bu müqəddəs sənətin zirvəsinə yüksəlmişdir. Qüdrətli el sənətkarının yaratdığı əsərlər aşıqlarımızın repertuarında geniş yer tutmuş, şənliklərin, məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir. Xalqımıza öz sazı və sözü ilə 80 ildən artıq ləyaqətlə xidmət edən Dədə Ələsgər yalnız qüdrətli bir şair-aşıq kimi yox, həm də tanıyanların qəlbində bir ocaq, pir, bir övliya kimi heykəllənmişdir [Ələsgər, 2004:5].

Belə rəvayət edirlər ki, Aşıq Ələsgər son nəfəsində onun üstündə Quran oxuyan mollaının səhvini düzəldir və bu onun yanındakıları heyretə salır. Aşıq Ələsgərin ölümü bütün şeir, sənət həvəskarlarının dərin kədərinə səbəb olur. Həmin ağır günlərdə aşığın yaxın dostu Zödlü Abdulla xalqın qəmini, hüznünü

belə ağlar bir dillə söyləmişdir:

*Dağlar qan ağlayır düşüb borana,
Daha bundan sonra çətin yarana.
Göyçə qana batsın, qaldı virana,
Daha Ələsgər tək ad alan varmı?!”* [Antalogiya, 2009:15].

Göyçə Aşıq məktəbinin formalaşmasında Miskin Abdal, Aşıq Allahverdi, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi nəhənglərlə yanaşı, Aşıq Qurbanın, Aşıq Nəcəfin, Növrəs İmanın, Şair Məmmədhusəynin və b. da böyük xidmətləri olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan coğrafiyasına daxil olan aşıq mühitləri içərisində Ağbaba, Dərələyəz, Zəngəzur aşıqlarının da özünəməxsus yeri var. Onların yaradıcılığında təkcə gözəllər və gözəlliklər, təbiət, onun füsunkarlığı tərənnüm edilmirdi, aşıqlar həm də şahidi olduqları ictimai-siyasi proseslərə, deportasiya və soyqırımlarına, haqsızlıq və ədalətsizliklərə öz münasibətlərini, etirazlarını bildirir, bunları şeirlərində təsvir edirdilər.

Məsələn Zəngəzurun Qafan bölgəsinin Qarabaş kəndindən olan şair Məmmədqulu Babaoğlu Zəngəzur dağlarının Bərguşad silsiləsindəki ucalıqlardan biri olan Xüstub dağını belə tərənnüm etmişdir:

*Sənə qurban olum, Xüstub,
Nə dumandı başın sənini?!
Çoxu ziyarətə gələr,
Əvliyadı döşün sənini!
Göysündən qopar sellərin,
Üstündən keçər ellərin.
Sənəndə qoşa göllərin,
Bişər dəmdə aşın sənini.
Könlüm bağı xəstə olu,
Gəlib gedən usta olu,*

*Cavanların bəstə olu,
Cavahirdi daşın sənini...* [Antalogiya, 2009:378].

Nəticə/Conclusion.

Ümumiyyətlə, aşıq sənəti – Azərbaycanda xalq mühitində yaranmış şifahi xalq yaradıcılığı musiqi formasıdır və təsir gücü, məşhur olması və kamilliyi baxımından analoqu olmayan bir təzahürdür – bu, kiçik bir tamaşadır, burada musiqi improvizatoru, söz və şeir sətirlərinin müəllifi musiqi alətində – sazda ifaçı

və rəqs edən bir simada – aşığın simasında özünü göstərir – bu təzahür nəinki dərin müdrikliyə, böyük bədii təsir gücünə malikdir, tarixi keçmişi və ifaçının müasiri olan adamların mənəvi dəyərlərini tərənnüm edir və xalq kütlələrinin estetik tələblərini ödəyir, həmçinin xalq yaradıcılığının müdriklik qatlarından irəli gələn musiqi təfəkkürü fəlsəfi mədəniyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan bir formadır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Araslı, H. (1998). Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı: Gənclik. – 139 s.
2. Bayat, F. (2012). Folklorlardan dərslər. – Bakı: Elm və təhsil. – 162 s.
3. Təhmasib, M.H. (1971). Gözəllik nəğməkarı. //“Azərbaycan” jurnalı. – №10. – 176 s.
4. Göyçəli, T. (1998). Göyçə aşığı məktəbi. – Bakı: – 238 s.
5. Nəbiyev, A. (2006.) Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. – Bakı: Elm. – 178 s.
6. Nəbioğlu, M. (2010). Ozan-aşığı dünyası. – Bakı: Nurlan. – 73 s.
7. Ələsgər, İ. (2004). Haqq aşığı. Aşığı Ələsgər. Əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb. – 400 s.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası (2009). XIX kitab. – Bakı: Nurlan. – 378 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	14.07.2024
<i>Qəbul edilib</i>	27.07.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Razim Məmmədov
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.56.

**LONGING FOR HOMELAND IN THE DOCUMENTARY STORY
"CRYING OF LAMBELI" BY V. LAMBELI AND B.ABDURRAHMANOV**

Malahat Babayeva

Azerbaijan State Pedagogical University
<https://ORCID.org//0000-0002-3600-8499>
milababayeva@mail.ru

Abstract

The article discusses the theme of longing for the homeland in Vali Lambeli and Bakir Abdurrahmanov's documentary story "Lambeli's Lament". The book lists the names of the Lambeli compatriots who fought heroically and lost their lives during World War II and the First Karabakh War. It also reflects on the horrors of the January 20th, 1990 tragedy, criticizing the Soviet Union's double standards as well as Armenian atrocities.

This documentary book written in 1995 talks about Lambeli's historical past, traditions, monuments, rich and mysterious nature, and most importantly, its people. The book begins with Vali Lambeli's poem "Dream of the Homeland" and ends with the poem "Dindirma" (Don't Interrogate). The first poem expresses the pain of a compatriot forcibly displaced from his homeland, unwilling to believe in his fate, while the last poem reflects the lament of a person too overwhelmed by grief to speak.

The main goal of the article is to convey to the world community the bitter cry of the Western Azerbaijanis who were forcibly displaced from their historical ancestral lands. To achieve this, the history, ethnography, and roots of the village of Ləmbəli have been researched, and references are made to the work "Lambeli's Lament" as well as to other laments and poems by the people of Lambeli.

Keywords: Western Azerbaijan, Lambeli, deportation, resettlement, homesickness "Lambeli's Lament"

**V.LƏMBƏLİ VƏ B.ƏBDÜRRƏHMANOVUN "LƏMBƏLİ FƏRYADI"
SƏNƏDLİ POVESTİNDƏ YURD HƏSRƏTİ**

Məlahət Babayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalədə Vəli Ləmbəlinin və Bəkir Əbdürrəhmanovun “Ləmbəli fəryadı” sənədli povestində vətən həsrətindən bəhs edilmişdir. Kitabda II Dünya və I Qarabağ müharibəsində qəhrəmancasına vuruşub həyatını itirən Ləmbəli soydaşlarımızın adı verilib. Bundan sonra 1990-cı il 20 yanvar faciəsinin dəhşətləri əks olunub. Sovet İttifaqının ikili standartları, erməni vəhşilikləri tənqid olunub.

1995-ci ildə qələmə alınan bu sənədli kitabda Ləmbəlinin tarixi keçmişi, adət-ənənələri, abidələri, zəngin və əsrarəngiz təbiəti, ən əsas isə insanları haqqında danışılır. Kitab Vəli Ləmbəlinin “Yurd yuxusu” şeiri ilə başlayır və “Dindirmə” şeiri ilə bitir. Birinci şeirdə vətənindən, torpağından zorla köçürülən və buna inanmaq istəməyən soydaşımızın ağırları yer alırdısa, sonuncu şeirdə dərindən dinib danışmaq istəməyən insanın fəryadı əks olunur.

Məqalədə əsas məqsəd öz tarixi ata-baba yurdlarından zorla didərgin düşən Qərbi Azərbaycanlıların acı fəryadını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Bu məqsədlə Ləmbəli kəndinin soykökü, etnoqrafiyası, tarixi araşdırılmış və sonda “Ləmbəli fəryadı” əsərinə və digər ləmbəlilərin bayatı və şeirlərinə müraciət olunmuşdur.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Ləmbəli, deportasiya, köçürülmə, vətən həsrəti “Ləmbəli fəryadı”.

ТОСКА ПО РОДИНЕ В ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ПОВЕСТИ В.ЛАМБЕЛИ И Б.АБДУРРАХМАНОВА «КРИК ЛАМБЕЛИ»

Малахат Бабаева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье рассматривается тема тоски по родине в документальной повести Вели Ламбели и Бекира Абдурахманова «Плач Ламбели В книге упоминаются имена соотечественников из Лəмбели, героически сражавшихся и погибших во время Второй мировой войны и Первой Карабахской войны. Далее отражены ужасы трагедии 20 января 1990 года. Критике подвергаются двойные стандарты Советского Союза и армянские зверства.

Эта документальная книга, написанная в 1995 году. Здесь рассказывается об историческом прошлом Ламбели, традициях, памятниках, богатой и загадочной природе, а главное, его людях. Книга начинается

стихотворением Вали Ламбали «Сон о родине» и заканчивается стихотворением «Не спрашивай». Если в первом стихотворении заключены боли нашего соотечественника, насильно изгнанного с родины и земли и не желающего в это верить, то последнее стихотворение отражает крик человека, не желающего ни слышать, ни говорить о своей боли.

Основная цель статьи – донести до мирового сообщества горький крик западных азербайджанцев, насильственно изгнанных с земель своих исторических предков. Для достижения этой цели были исследованы происхождение, этнография и история Ламбели, а в конце рассмотрено произведение «Плач Ламбели» и стихи и поэмы других ламбелианцев.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Ламбели, депортация, переселение, тоска по дому, "Крик Ламбели".

Introduction.

As it is known, the geography of settlement of the Oghuz tribes in the territory of Turkey has been studied and determined by researchers. But this problem has not been studied in the area where Azerbaijani Turks live and is waiting to be solved. The documentary story "The Lambeli Tragedy" published by Vali Lambeli and Bakir Abdurrahmanov in 1995 is dedicated to the historical forced relocation of our compatriots that lasted from 1948 to 1988. Lambeli is a village in the present Barana (Noemberyan) district of Tbilisi province, Loru-Borchali district. It is located 15 km northwest of the district center, on the right side of the Tona River. This place is the last point in the north of "Armenia". It has been established that the people of Hacıöy, who founded Lambeli village, belong to the Kayi tribe [Əzizov, 1995:3]. The name of some of the people of Hacıöyü corresponds to the name in the table of the names of the tribes belonging to the Gayi tribe. For example, the name of Hacıoğlu Hacıalı from Hacıoyn who lived in the XIX-XX centuries coincides with the name of the "Hacıalı" tribe that settled in Turkey.

It is known that the valuable people of the generation have been repeatedly placed by the carriers of the generation and continued even today is a Turkish tradition. The fact that Hajiali's name is kept alive by the people of Hajioy until today has the informational feature that informs about the past. This fact, like other facts, shows that the people of Hacıöyü belong to the Gayi tribe. Until the last deportation, the Murshudli tribe, which included Hajis and Karajas, lived in Lambali (now they live mainly in Azerbaijan). Comparing the surnames, first names and nicknames with the names of the tribes listed in the table in Turkey, it is revealed that the Hajis and Karajas who lived in Lambali (members of the

Murşudli tribe as a whole) are from Gun Khan's Bayat clan. There is a fact that the people of Hajlar, Karajalar (Murshudlu people as a whole) tribe who lived in Lambali have similar oaths and sayings as the people who lived in Lambali at one time [Ənsərli, 2011:43]. Bayat Turks gave our history such geniuses as Deda Gorgud and our world-famous poet Muhammad Fuzuli [Nəzərli, 2004:62].

The people of the tribe who founded Lambali lived in the village for centuries, and later those who came from near and far districts settled and moved from there to other places. Taking these into account, let's investigate which Oguz region some neighboring regions belong to. It is an interesting fact that quite a few people from the neighboring Gazakh region migrated and lived in Lambali village from time to time. If we equate the name – Kazakh with the name – Kazak, then a part of the population living in the city of – Kazakh of Azerbaijan belongs to the Bayat tribe. There are reports that "Tarekamas" also live in the Kazakh region [Nəzərli, 2004:507]. It can be said with certainty that some of the people who originally came from the Gazakh region and lived in Lambali belonged to Gun Khan's Bayat tribe, and some belonged to Dag Khan's Salur tribe. At the same time, it is possible to say that the – Gazagals who live in Lambali and whose nickname uses the word – Kazakh are from the tribe of Gun Khan Bayat.

The compatibility of the Balioyu tribe that lived in Lambali (now in Azerbaijan) with the – Bali (Balli) and the Khalilov (Garaizes) – Haliller tribe is that their people are, respectively, Ulduz Khan's Beydili and Avşar, Omarov's – Omarli and Yagublu (Yaifyllig).) tribe's compatibility with the – Yakuplu tribe indicates that their people are from Chepni tribe of Goy Khan.

In the 19th century, it became a large Turkish village in Borchali District of Tbilisi Governorate. In 1921, it was united with Barana (now Noyemberyan) district, one of the districts created on the lands of Dag Borchali, which was given to Armenia. The name of the village was changed to Bagratashen.

In 1948, the leaders of Armenia resorted to various methods for the relocation of strategically important Azerbaijani villages located on the border with Georgia. Lambali village of Noyemberyan district bordered with Marneuli district (Borchali) of Georgia and had very fertile lands. Lambali village was called "California of Armenia". The leaders of Armenia included them in the list of the first farms "willing to move voluntarily" without the consent of the residents of this village. According to the decision of the Council of Ministers of the Armenian SSR dated September 29, 1948, the creation of an olive state farm on the basis of the Lambali collective farm and the placement of Armenians from abroad in those farms were considered.

Although the Lambelis refused to move to Selyan in 1948, the Armenian leadership included them in the 1949 resettlement plan. In the spring and summer months of that year, the leaders of Armenia resorted to various methods of pressure to deport the people of Lembe, even threatening the population through law enforcement agencies and demanding them to leave the village. The leaders of the Noyemberyan district forcefully hand over the property and livestock of the Lambeli collective farm to Yukhari Körpülü village. Some of the people of Lambali, who were left homeless, had to disperse to the villages of Georgia where Azerbaijanis live. On November 28, the residents of Lambali, who found shelter in Marneuli district, were brought out of their comas after being beaten and returned to Lambali. However, they have already accommodated Armenians from abroad in most of the houses of the Lambalites. Therefore, they do not let them go home, they load them into freight cars at Sadakhli railway station and bring them from there to Ulukhanli station near Yerevan [Nəcəfov, 1998:111].

The residents of Lambali, who stayed in the blizzard for three days at the Ulukhanli station, were brought to the city of Sevan within a day, from there by boat to the village of Zagali in Basarkechar, and from there by skis to the village of Zod and Agkilsa, 18 km away. The people of Lambeli who returned from Basarkecher were forced to live there by building underground huts on the border with Georgia - near Lambeli. Only I. It was reviewed after Stalin's death. A special commission came from Moscow and brought to the attention of the leaders of Armenia that the complaints of the Lambalites were justified. Only after that, in 1954, the Central Committee of the Communist Party of Armenia adopted a decision "On the return of the houses in Lambali to their former owners and their employment in the state farm" [Paşayev, 1995:25].

In 1951-1953, the people of Lembeli were forcibly deported to public buildings in the Kura-Araz plain, and most of the population perished from bedbugs, fever, malaria and other infectious diseases.

The peasants who were sent to Azerbaijan by a special decision of the Soviet of Ministers of the USSR in the 1960s returned to their homeland as a result of a long struggle after Stalin's death. 1151 Turks lived here in 1959, and 2000 in 1970. In 1987, 1500 Turks remained in the village. In 1988, the Turks were exiled from the village. Armenians settled in their place.

In 1948-1949, Azerbaijanis were transferred to Azerbaijan by a special decision of the USSR Council of Ministers. The people of Lambeli opposed this injustice, and as a result of their struggle, they returned to their village. In 1959, 1,151 people lived here, in 1970, 2,000 people, and in 1987, more than 1,500

Azerbaijanis lived here, but in the book "Dictionary of Toponyms of Armenia and Surrounding Provinces" the Azerbaijani population of the village is indicated as Armenians. In 1988, Azerbaijanis were expelled and Armenians were settled in the village [Musayev, 1999:67].

The story "Lambali Tragedy" is dedicated to uprooting our compatriots who love their land and are attached to it with infinite love. The play begins with a nightmare. It is a poem by Vali Lambali. People have to be forcibly separated from their historical homes, beloved animals, mountains, forests, and springs, and the poet says that if they allow me, I will return to my land in droves.

The book is dedicated to those who lost their lives in World War II and Karabakh War I, and a list of them is given. After that, traditions, history, ethnography, local community, valleys, forests, mountains, plains, rivers, memories, etc. of Lambeli. extensive information is provided. The work ends with a fragile poem by Vali Lambali, who was displaced from his homeland.

Along with the land, the love for that land was also taken from their hands. Even if they live in the most beautiful place in the world, they will never experience that love again. For a nation that is attached to the land, losing its land and love for that land is both a material and moral tragedy. My grandmother, who was a living witness of that tragedy at the beginning of the 20th century, told about what happened in the middle of the century. I myself saw and witnessed the calamities that happened at the end of the century. At the end of the 20th century, the injustice against us reached its limit. The state's national discrimination and nepotistic attitude towards its citizens has undermined our faith in the state and lost our confidence. Villains committed the Sumgait incident to realize their evil intentions. The Sumgayit incident became an occasion for a chain of tragedies that would unfold upon us. The slanders, slanders and lies thrown at us crossed the borders and traveled around the world. A volcano erupted inside everyone against injustice. The volcano inside our intellectuals was stronger. They were penned to bring the truth to the world, but...

*We wrote, but there was no one to read.
We were saying, but no one heard.*

*The world was deaf, blind,
There was no one who heard and read [Ləmbəli, 1995:37].*

We also read in the story that, Borchali district of Azerbaijan was divided into three parts. They gave one part to Georgia, and the other part (Mountain Debt)

to Armenia. A small part remained in Azerbaijan. A large village, the village of Lambeli, where our relatives lived, was given to the Armenians. The Azerbaijani villages surrounding Lambeli village, including our village Beytarafchi, were included in the territory of Georgia. It was no coincidence that Armenians wanted to take possession of the village of Lambeli among the Azerbaijani villages with a serious effort. At the beginning of the 20th century, the lords of Lambali had large, fertile land. Armenians wanted to seize those lands together with the village. They succeeded. When the people of Lambeli learned that their villages were separated from the neighboring Azerbaijani villages and given to Armenians, they did not agree with this division and went to Nariman Narimanov, who worked in a responsible position in Tbilisi in those years, and expressed their strong objection to this division. Nariman Narimanov regretfully states that he does not know about that division. When he heard the news and expressed his protest, it became clear that the division was made behind closed doors by the Armenians and their patrons without their knowledge. Understanding the concerns of the people of Lambali, Narimanov promises their safety.

The worries of the people of Lambali were not in vain. As soon as the Armenians occupied the village, they slandered and arrested the most respected people of the village, who did not keep silent against injustice and injustice. Narimanov proves that those in prison are victims of slander. He releases them from prison and takes the village under special control to ensure the safety of the people of Lambali. Unfortunately, Narimanov, who prevented the evil intentions of the villains, was soon eliminated. After Narimanov's death, Armenians start implementing their secret plans. They are starting to armenize the village of Lambeli, where not a single Armenian lives. They bring and settle Armenians from different places, mainly from Krasnodar. They changed the name of the village to Debedashen. This name is taken from the name of Debeda (Tona) river, which separates two neighboring villages – Sadakhli and Lambali, and takes its source from Pambak and Aglagan mountain ranges. The Armenians erased the name of Sumbatashvili from the bridge connecting the two neighboring villages – Sadakhli and Lambeli, built by Sumbatashvili, so that no name, no trace, no dust remained. As it did not match the Armenian character, they soon changed the name Debedashen to Bagratashen. Years passed. Bagratashen permanently closed the bridge connecting the two villages to Sadakhli, and the Lambeli and Beytarafchi roads to the Beytaraf residents.

My dear, the ways,

Paths of Lambali.

*There is no coming or going,
Orphaned ways [Ləmbəli, 1995:25].*

Due to the forced evicting of people from their homes, the main road and side roads of the village were full of people, small and large, with cattle and empty trucks. There was pain, sorrow, sadness that no words could express on the faces of the people. It was impossible to approach anyone and ask a word. He could whisper in his heart what was happening. This whisper overturned the whole existence. "Albeit with difficulty, I found out about everything that happened and came to the "center", which broadcasted it. In the middle, the guest tree, which opened like an umbrella over the spring, was full of villagers". As soon as the laden trucks approached the guest tree, the villagers gathered quickly and everyone tried to take the procession to their homes. Those who had relatives in the village drove their migration vehicles directly to their yard. Whenever a full truck went to a house, the people followed it, quickly unloaded the load and set off to bring the next load. What I saw split my heart in two. One part was filled with the pain and suffering of what happened to us, and the other part was filled with the pride of the village community sharing their pain and supporting them in this difficult day of our compatriots, trying to banish the pain and bitterness from my heart. However, the pain was so severe that he could not tear it off and throw it away. I think, I wish, being able to be one both in our present day and in our present day. Then our heart will always be full of pride and joy, there will be no room for sadness, sorrow, or grief.

Thoughtfully, I was moving towards our house on the road between the villages. The iron door was wide open, and our yard was full of people I knew and didn't know. Everyone hastily unloaded the truck full of household goods. I stood in a corner of the iron door and watched them quietly so as not to disturb them. Finally, they unloaded the car and set off to bring the next migration. Everything was scattered in one direction as they unloaded things in a hurry. It was impossible to walk freely in the yard because the migration of three families was empty. Although with difficulty, I approached them and greeted them. It seems that neither saw me nor heard my greeting. My mother forgot about her illness and was on her feet. Suddenly he saw me:

– When did you come, baby?

Getting angry without waiting for an answer:

– Do you see what happened to us? Who would have thought?

Although I cannot speak, with my eyes:

– Nobody.

I stopped our dialogue with my mother and turned my attention to our "guests". It was as if the frosty winter night had frozen them all in place. Someone was sitting on the stairs with his head in his hands, and someone was staring at Lambali road. I felt that everyone was thinking about the fate of those who remained in the village: "I wonder if all the people of Lambeli will be able to leave the village before the evil gets involved?" [Ləmbəli, 1995:39]

Secret information was delivered to the leadership of the Marneuli district (unfortunately, I have forgotten the name). A terrible tragedy awaits the people of Lambeli who did not leave the village until evening. For this reason, the administration of the district had mobilized all the vehicles of the district that could carry loads for the relocation of Lambelis by the evening. He personally supervised the transfer. When evil intervenes, the last truck leaves the village under heavy fire. Fortunately, there were no casualties.

It was the last month of autumn. The weather was muggy and cold. Opposite our village, Lalvar mountain was covered with white snow. The village attracted Lalvar's coldness and szaza like a magnet. Narin started to rain. No one cared about the rain or the things that got wet in the rain. "My mother's voice broke the silence:

– What are you doing? Pack the bars inside!" [Ləmbəli, 1995:62]

Everyone, children and adults, moved like robots. They began to fill the barracks, which were wet under the rain. There was no place to put things. In front of our eyes, raindrops beat the things that were the result of years of hard work. My aunt couldn't bear it and tried to cover things, but she couldn't find anything. Vurnukha-vurnukha was left. Suddenly, from the other side of the yard, behind the iron gate, a dog started barking in a low voice. Bibi quickly rushed to the direction of the voice and excitedly, anxiously:

– This is Alabash's voice, this is Alabash's voice. How did he get here? [Ləmbəli, 1995:80]

When he wanted to go to the iron gate quickly, the Alagoz cow, shivering in the rain because there was no stable, suddenly neighed so fiercely that the sound shook the whole village. There was a protest, a rebellion against what was happening in this voice. My grandmother was stuck between Alagoz and Alabash. He was embarrassed because he could not take care of Alagoz, who gave birth yesterday. "The tears shed by this misfortune rolled down my aunt's cheeks and fell on her chest. He untied the woolen shawl from his back and put it on Alagoz's waist. Then he turned to his son:

– It's okay, baby, the cow will purr. See if you can find a place to put it in?" [Ləmbəli, 1995:84].

The son raised his head and silently looked at his mother, at a cow, and at things completely wet under the rain. Then his eyes were fixed on Lambali road again. The idea took me. I wonder what he thinks? Will I go back that way, or will that way be closed to them forever? Behind the iron door, the three dogs of the three families who sheltered us were standing and staring at the yard. Pelash sometimes barked when he saw uninvited guests, and sometimes he tried to break the knot in his throat. My mother kicked Palash. The dog muttered and muttered and calmed down. My mother saw that Palesh calmed down and called the dogs to the yard. He gave them food, but even though the dogs were hungry, they did not come close to eating. As if they were offended by someone. Alabas rolled his eyes at my aunt and looked at her pitifully. This was no ordinary sight. As if he wanted to know what happened from my aunt. When my aunt saw that the dogs were not looking at the food and walked towards them, Alabash jumped on her as if hugging my aunt and started licking her hands and feet. Then he stepped aside and looked at my aunt as if begging. God, what was that look saying! My aunt's tears answered what those looks said. Bibi looked at Alagoz, who was shivering, at Alabasha, who was looking at him pitifully, at other times, looking at the things that were completely soaked and dripping water under the rain, and suddenly fell on her knees. He raised his hands to the sky:

- My dear, where?
- Where does this migration go?
- I know where it comes from
- Where would he go? [Ləmbəli, 1995:56].

Conclusion.

The village, which had seen the games and misfortunes that had happened to us for many years, and was burning blindly inside, finally did not endure it, caught fire, burned, and was engulfed in flames. I remember a wise saying of our ancestors: "The mountain would not endure this trouble, we endured it." Indeed, even the village did not endure this trouble. We endured, we endure, I don't know how long. In recent years, every time I came to the village, I was faced with painful surprises, so I considered myself somehow guilty of what happened. Why does our unity and integrity not only worry our enemies, villains, and the world's most powerful countries? After all, haven't we crossed the ocean face-to-face from this end of the world to the end of red-skinned people at the other end?! We did not rob, loot, and then destroy the ancient Arab world, which was once the center of culture and

development of the world! We did not make the countries where we stepped into ruins and remain a source of conflict and war! We have not uprooted and displaced people from their ancestral home again and again without any reason! Azerbaijan has not made a territorial claim to any state, has not occupied the land of any state and displaced millions of people from their homes. Why should the existence of the state of Azerbaijan create a danger for others? They said here, I will put my name on you and put you next to each other.

*Abroad is a prison for me, I bleed
I feel like a stranger here
Day and night, I burn for my country,
I'm stretched like a spiral, don't listen.*

*I am Vali, my district is Lambali,
As I wandered those places, my dream,
My pain is increasing day by day,
I'm crying, don't listen to me like I'm crying! [Ləmbəli, 1995:109]*

Today, the foolish statements and dirty activities of those who use religion as a tool to realize their nefarious intentions under the veil of religion are completely contrary and alien to the purpose and purpose of our religion. Our religion is Islam, which is the religion of brotherhood, unity, justice and humanity. The goal is not to divide, to divide, to separate – enmity. Today, those who pretend to be benevolent, but in reality, to realize their ugly goals, they are trying to lay the foundation for the calamities and tragedies that they will unleash on us tomorrow. InshAllah, the state of Azerbaijan will keep their evil intentions in its eyes and hearts forever.

REFERENCES

1. Əzizov, E. (1995). Söz xəzinəsi. Söz haqqında araşdırmalar. – Bakı: Maarif. – 116 s.
2. Ənsərli, M.M. (2011). Ləmbəli və ləmbəlilər. – Bakı: Nurlar. – 776 s.
3. Musayev, T. (1999). XX əsrdə xalqımızın başına gətirilmiş müsibətlər. – Bakı: Ağrıdağ. – 319 s.
4. Nəzərli, S.A. (2004). Ləmbəli. – Bakı: Nurlan. – 600 s.
5. Nəcəfov, B. (1998). Deportasiya. – Bakı: Çarşıoğlu. – 214 s.
6. Seyidov (Ləmbəli), V.Q., Əbdürrəhmanov, B.Ə. (1995). Ləmbəli fəryadı. – Bakı: Azərnəşr. – 109 s.
7. Paşayev, A. (1995). Köçürülmə. – Bakı: Gənclik. – 140 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub

01.08.2024

Qəbul edilib

22.08.2024

Nəşrə tövsiyə edib

Ülviyyə Hacıyeva

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.51.

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ MÜHİT VƏ MİLLİ İDEOLOGİYA

Vüsalə Əsədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0005-4403-1284>

Vasadova1984@gmail.com

Xülasə

20-ci əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və digər şəhərlərlə yanaşı, Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Elm və mədəniyyət tariximizə “İrəvan” təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri bu xəzinəyə mühüm töhfələr vermişlər. Mirzə Qədim İrəvani, Fəzil İrəvani, Bəlağə İrəvani, Mirzə Müslüm İrəvani, Aşub İrəvani, Mirzə Məhəmməd İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbdülkərim İrəvani və başqa şəxsiyyətlərin yaradıcılığı bu mənəvi sərvəti bir daha təsdiq edir.

İrəvan ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi mühitinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında müstəsna təsiri olmuşdur.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, ədəbi mühit, ədəbiyyat, mədəniyyət, İrəvan.

LITERARY ENVIRONMENT AND NATIONAL IDEOLOGY IN WESTERN AZERBAIJAN

Vusala Asadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Until the beginning of the 20th century, along with Baku, Tabriz, Khoi, Nakhchivan and other cities, Iravan was one of the leading scientific and cultural centers of Azerbaijan. Many scientists, literary and cultural figures who entered our history of science and culture under the pseudonym "Iravani" made important contributions to this treasure. The creativity of Mirza Gadim Iravani, Fazil Iravani, Balagha Iravani, Mirza Muslim Iravani, Ashub Iravani, Mirza Muhammad Iravani, Dalil Iravani, Abdulkarim Iravani and other personalities confirms this spiritual richness once again. The influence of the exceptional role played by prominent

representatives of Yerevan's literary-cultural, social-political environment in Eastern science, literature, and culture is felt even today in the literary-cultural process.

Keywords: Western Azerbaijan, literary environment, literature, culture, Iravan.

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Вусале Асадова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

До начала 20 века Иреван, наряду с Баку, Тебризом, Хой, Нахчываном и другими городами, был одним из ведущих научных и культурных центров Азербайджана. Важную лепту в это сокровище внесли многие учёные, деятели литературы и культуры, вошедшие в нашу историю науки и культуры под псевдонимом «Иревани». Творчество Мирзы Гадима Иравани, Фазиля Иравани, Балаги Иравани, Мирзы Муслима Иравани, Ашуба Иравани, Мирзы Мухаммада Иравани, Далила Иравани, Абдулкарима Иравани и других личностей еще раз подтверждает это духовное богатство.

Влияние исключительной роли, которую сыграли видные представители литературно-культурной, общественно-политической среды Еревана в восточной науке, литературе и культуре, ощущается и сегодня в литературно-культурном процессе.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, литературная среда, литература, культура, Иреван.

Giriş/Introduction.

Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra təkcə ictimai-siyasi həyatda deyil, Azərbaycan elmində də ciddi dəyişikliklər baş verdi, keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Hakim ideologiyanın sərt məhdudlaşdırıcı buxovlarından imtina edilməsi, tarixin “ağ ləkələri” üzərindən məxfiliyin aradan götürülməsi, əvvəllər qadağan edilmiş mövzulara müraciət olunması, uzun illər boyu “tam məxfi” qrifi altında arxiv materiallarının üzə çıxarılması göstərilən dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir [Mirmahmudova, 2015:11].

Tarixi-mədəni, pedaqoji-psixoloji irsin öyrənilməsi, tədqiqi, təbliği və tədrisi tarixi yaddaşı möhkəmləndirməyin, milli varlığı qorumağın önəmli amilləridir.

Böyük elm, maarif, mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapan Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan Respublikasında) ata-babalarımızın yaratdıqları tarixi abidələrin, zəngin ədəbi-mədəni mühitin, milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına xidmət edən təhsil ocaqlarının öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması xalqımızın tarixi yaddaşının zənginləşməsinə xidmət edir. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, biz nadir mənəvi irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır.

Azərbaycan, azərbaycanlılar və Azərbaycan dili və ədəbiyyatı

Bu terminlər son zamanlar dilçi və ədəbiyyatçılarla yanaşı, siyasət və elm adamlarının da fəal maraq obyektinə çevrilib. Bu marağın əsasında çoxsaylı amillər dayanır. Azərbaycan gənc postsovet dövlətlərindən biridir ki, burada istənilən siyasi hadisə və ya sosial tendensiya maraq doğurur. Həmçinin Azərbaycan zəngin neft ehtiyatlarına və strateji əhəmiyyət kəsb edən geosiyasi mövqeyə malikdir. Nəticədə yaranan siyasi və iqtisadi maraq Azərbaycanı akademik tədqiqatların gündəmində prioritet edir. Bir çox postmüstəmləkə ölkələri kimi, Azərbaycan da Sovet İttifaqının dağılmasından dərhal sonra ərəzi münaqişəsi ilə üzləşməli oldu. Bu münaqişənin tədqiqi və qiymətləndirilməsi Azərbaycanın siyasi və ictimai həyatının bir çox aspektləri üzrə hərtərəfli araşdırma tələb edir. Türk dünyasının bir parçası olaraq Azərbaycanda gedən proseslərin tədqiqi daha böyük bir ərəzinin siyasi və sosial reallıqlarını daha geniş şəkildə araşdırmaq üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilər. Bundan əlavə, Azərbaycan türk, İran, Qafqaz, semit və slavyan qruplarının məskunlaşdığı dil və mədəni müxtəlifliyə malik ölkədir. Sovet dövründən fərqli olaraq, postsovet dövründə bu mədəniyyətlərin və dillərin necə yaşaması və dəstəklənməsi sualı hər gün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəhayət, Azərbaycanın və azərbaycanlıların tarixi-coğrafi kontekstinin araşdırılması çox vacibdir. Azərbaycanlıların sosial və mədəni nümunələri Azərbaycanın tarixi inkişafı boyu bir sıra hakim qəbilələrin cəmiyyətə daxil etdiyi müxtəlif dini, mədəni və dil reallıqlarından irəli gələn müxtəlifliyi əks etdirir. Postsovet Azərbaycan Respublikasında 10 milyon insan, eyni zamanda İranın şimalında 25-30 milyon türk, Gürcüstan və Dağıstanda isə təxminən 0,5 milyon nəfər yaşayır. Təbii ki, yerli və beynəlxalq səviyyədə akademikləri Azərbaycan və azərbaycanlılarla bağlı araşdırmalara sövq edən amillərin siyahısını genişləndirmək olar. Azərbaycanın siyasi və sosial proseslərini, cəmiyyətin inkişafını, eləcə də tarixini və mədəniyyətini öyrənmək zərurəti bu səbəbdən yaranır.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və başqa şəhərlər ilə

yanaşı, İrəvan da Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Elm və mədəniyyət tariximizə “İrəvani” təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi bu xəzinəyə önəmli töhfələrini vermişdir. Mirzə Qədim İrəvani, Fazil İrəvani, Balağa İrəvani, Mirzə Müslüm İrəvani, Aşub İrəvani, Mirzə Məhəmməd İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbdülkərim İrəvani və başqa şəxsiyyətlərin yaradıcılığı bu mənəvi zənginliyi bir daha təsdiq edir.

İrəvan ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi mühitinin görkəmli nümayəndələrinin Şərq elmində, ədəbiyyatında, mədəniyyətində oynadığı müstəsna rolun təsiri bu gün də ədəbi-mədəni prosesdə duyulmaqdadır. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) apardıqları soyqırımı siyasəti nəticəsində əvvəllər ədəbi-estetik fikrimizin inkişafında böyük rolunu oynayan İrəvan ədəbi mühiti də dərin tənəzzülə uğramış, onun bir sıra nümayəndələri soyqırımı və deportasiyaya məruz qalmışlar. Ədəbi mühitin görkəmli nümayəndələri məcburiyyət qarşısında qalaraq İrəvanı tərk etmiş, Türkiyə, İran, Azərbaycan, Orta Asiya və başqa ölkələrə üz tutmuşlar. İrəvanda yaşlı nəsllər mənsub ziyalı qalmamış, nəsillər arasında sələf-xələf münasibətləri pozulmuşdur. Şübhəsiz ki, bu deportasiya İrəvan ədəbi məktəbinin yaradıcı potensialına təsir etməyə bilməzdi [Hacıyev, 2012:12].

Azərbaycan poeziyasındakı özünəməxsusluq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İrəvan ədəbi-bədii mühitinə məxsus nümunələrdə öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini qorumaqda idi. Keçən əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq, İrəvan şairləri Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nümunələr, daha doğrusu yeni formaya malik nümunələr gətirməyə başladılar. Amma bununla yanaşı, İrəvanda yaşayan şərqşünas alim Mirzə Hüseyn Ağa və Vahid təxəllüslü Məşhədi Heydər İsmayilov klassik janrlara müraciət edirdilər. İndiki Ermənistan ərazisində 1920-ci ilin 29 noyabrında Sovet hakimiyyətinin qurulması müəyyən mənada İrəvan ədəbi mühitinin inkişafına dar çərçivədə də olsa imkan vermişdi. Cahangir Ələkbərbəyov, Məmmədli Nasir, Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseynov, Rza Vəlibəyov, Mehdi Kazımov, Əhməd Əhmədov, Əkbər Rizayev, Rza Şeyxzadə, Abbas Ağa Fərəcov, Miryusif Mirbabayev, Ələmdar Həşimov, Murtuza Muradov, Yusif Ziya, Yusif Fikrət, Həbib Məhəmmədzadə, Salman Rəhimov, Bülbül Kazımova və başqaları ədəbi mühitin bərpasında, inkişafında fədakarlıq göstərmiş, siyasi və milli iradə nümayiş etdirmişlər.

Məlum məsələ idi ki, keçmiş postsovet ölkələrinin hamısında olduğu kimi, Azərbaycanda da vahid ideologiyaya xidmət həm siyasi sahədə, həm də ədəbiyyat sahəsində ən yüksək səviyyədə həyata keçirilirdi. Bu səbəbdən də bir sıra gənc ədəbiyyat həvəskarları 1924-cü ildən nəşrə başlayan “Zəngi” qəzeti səhifələrində siyasi məzmunlu şeirlər dərc etdirməyə başladılar.

İrəvanda türkdilli poeziyanın inkişafına 1927-ci ildə Ermənistan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış Türk bölməsinin yaranması da kömək etdi. Türk bölməsi İrəvanda yazıb-yaradan azərbaycanlı gənc ədəbiyyat həvəskarları arasında yaxından iş apararaq, onların yaradıcılığına istiqamət verir, köməklik göstərirdi. 1927-ci ildən başlayaraq Nəriman Fəxri, Abbas Tahir, Abbas Azəri, Əbülfət Rəhimov, Əşrəf Bayramov, Adil Axundov, Telman Nəzərli, Teymur Əhmədli, Yusif Rizayi, Əkbər Həsənov, Bəhlul Mamedov, Əbülfət İbrahim, Cəlal Sərdar, Əli Şahin, Əli Əliyev, İslam Süleymanov, Sona Bağirova, Fəqiyə Kəngərli və başqaları İrəvanda Azərbaycan poeziyasının aparıcı qüvvələri idilər. Bu işdə onlara Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Mustafa Hüseynov və digər azərbaycanlı ziyalılar yaxından kömək edirdilər.

Xalqın təkidli tələbilə hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən, müdrik qərarı sayəsində artıq adlarının çəkilməyinə qadağa qoyulmuş Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi nümunələrinin yenidən araşdırılmağa başlanması elm sahəsində ciddi nailiyyətlərə səbəb oldu. Ulu Öndərin layiqli varisi kimi cənab İlham Əliyevin ölkə başçısı seçilməsi ilə Azərbaycanda inkişaf və dinamika yeni mərhələyə qədəm qoydu. Hərtərəfli inkişaf yeni məzmun və şəkil qazanmaqla da özünü təzahür etdirməyə başladı. Bu baxımdan elmi tədqiqatlar sahəsində müasir tələblər yeni mərhələyə start verdi. Elm sahəsində aparılan islahatlar və yaradılan şərait dinamik inkişafın təzahürünə çevrildi. Bu sahədə yeni nailiyyətlərdən biri kimi müasirlik çərçivəsində zərbaycançılıq ideologiyası tələblərinə uyğun yeni elmi tədqiqatların aparılması və əsərlərin çapı xüsusilə təqdirəlayiq oldu.

Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm və ən çox da ermənilərin heç bir əsası olmadan qədim oğuz yurduunun əzəli və əbədi dədə-baba torpaqlarını, İrəvan xanlığının tarixi ərazilərindəki yaşayış məskənlərinin adlarını erməniləşdirməklə, guya bu torpaqların “həqiqi” sahibi olduqları barədə dünya ictimaiyyətində cəfəng uydurmalarla yanlış təsəvvür yaratdıqları indiki şəraitdə bu ədəbi mühitin tədqiq olunması son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biridir.

Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunub-saxlanmasına, daha da inkişaf etdirilməsinə tələbkarlıqla yanaşıldığı bir şəraitdə xalqımızın öz milli-mədəni irsinə, tarixi keçmişinə son dərəcədə həssaslıq göstərməyi tələb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən dünya xalqlarının təcrübəsindən istifadə etməyi, qloballaşma dövrünün səciyyəvi proseslərinə istinad etməklə milli-mənəvi irsə sayğı ilə yanaşmaq Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi sayılan, tarixi ənənələrlə müasir yenilikləri özündə birləşdirən İrəvan xanlığı ərazisinin tarixi, ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi mühitinin sistemli şəkildə araşdırılması elmi yanaşmadan da öncə milli-mənəvi ehtiyacdən, dədə-baba yaşayış məskənimiz,

yurdumuz olan Qərbi Azərbaycan ərazisinin ermənilər tərəfindən mərhələ-mərhələ böyük imperiyaların bilavasitə havadarlığı ilə işğal edilməsi məsələlərinin mahiyyətini tarixi, ədəbi-bədii, ictimai-siyasi faktlar əsasında səciyyəsinə vermək olduqca zəruridir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Hacıyev, İ. (2012). Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. – Naxçıvan: Əcəmi. – 192 s.
2. Hüseynova, M. (2023). Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 256 s.
3. Mirmahmudova, S. (1995). Ermənistanda türk mənşəli yer adları. – Bakı: “Yazıçı” ədəbi nəşrlər evi. – 72 s.
4. Mirmahmudova, S. (2015). Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər. – Bakı: “Teas press”. – 472 s.
5. Vəkilov, S. (2023). Qərbi Azərbaycandan deportasiya. İmirlidə məskunlaşma. – Bakı: Red N Line MMC. – 310 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>30.07.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>06.08.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>24.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Tamilla Vahabova</i>
	<i>pedaqogika elmləri doktoru, dosent</i>

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.13.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANLA BAĞLI DİYARŞÜNASLIQ MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Bilal Həsənli

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-6964-0546>
bilalhasanli@yahoo.com

Xülasə

Qərbi Azərbaycanla bağlı diyarşünaslıq materiallarından istifadə zəminində fənlərarası integrasiya şagirdlərdə folklorumuza, yazılı ədəbiyyatımızın tarixinə, görkəmli sənətkarların yaradıcılığına, eləcə də soyadların, adların, şəhərlərin, kəndlərin, çayların adlarının mənşəyini öyrənməyə böyük maraq oyadır. Belə materialdan istifadə təlimi maraqlı və emosional edir ki, bu da dərsin səmərəliliyini artırır. Məlumdur ki, şagirdlər daha çox sevdiklərini həvəslə və böyük maraqla öyrənirlər.

Dərsdə ədəbi diyarşünaslıq elementlərindən istifadə ilə şagirdləri axtarışa cəlb etmək, problemə maraq oyatmaq, yaddaş və təxəyyül inkişaf etdirmək imkanı genişdir. Bu dərslər uşaqların məntiqi təfəkkürünün inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Şagird müşahidə prosesində yaradıcı təfəkkürə əsaslanaraq mövzu ilə bağlı nəticə çıxarır, ümumiləşdirir, müqayisə və təhlil edir.

Ədəbi diyarşünaslıq güclü tərbiyəvi təsirə malikdir, buna görə də tarixi, coğrafi, ədəbi, linqvistik və digər materiallardan bacarıqla istifadə uşaqlarda, doğma vətənə məhəbbət, heyranlıq və qürur duyğuları, fəal həyat mövqeyi aşılayır.

Açar sözlər: ədəbi diyarşünaslıq, dərs, mənəvi inkişaf, şagird, fənlərarası integrasiya, səmərəlilik, fəal, folklor.

POSSIBILITIES OF USING REGIONAL STUDY MATERIALS RELATED TO WESTERN AZERBAIJAN IN LITERATURE CLASSES

Bilal Hasanli

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The use of regional study materials related to Western Azerbaijan in literature lessons fosters interdisciplinary integration, sparking students' interest in folklore, the history of our written literature, the works of prominent artists, and the origins of surnames, names, cities, villages, and rivers. Utilizing such materials makes learning more engaging and emotional, thereby increasing the effectiveness of the lessons. It is well-known that students are more enthusiastic and interested in learning topics they love.

Incorporating elements of literary regional studies into lessons provides ample opportunities to engage students in research, stimulate interest in the subject, and develop memory and imagination. These lessons create a favorable environment for the development of students' logical thinking. Through observation, students use creative thinking to draw conclusions, generalize, compare, and analyze the topic.

Literary regional studies have a strong educational impact, therefore skillful use of historical, geographical, literary, linguistic, and other materials instills in children love, admiration, and pride for their homeland, as well as an active life stance.

Keywords: literary local studies, class, moral, development, student, interdisciplinary integration, efficiency, active, folklore

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ, СВЯЗАННЫХ С ЗАПАДНЫМ АЗЕРБАЙДЖАНОМ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Билал Гасанлы

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Использование материалов по краеведению, связанных с Западным Азербайджаном, на уроках литературы способствует междисциплинарной интеграции, пробуждая у учеников интерес к нашему фольклору, истории письменной литературы, творчеству выдающихся деятелей, а также к изучению происхождения фамилий, имён, названий городов, деревень и рек. Использование таких материалов делает обучение более интересным и эмоциональным, что увеличивает эффективность урока. Известно, что

ученики охотнее и с большим интересом изучают то, что им нравится.

Включение элементов литературного краеведения в уроки даёт широкие возможности для вовлечения учеников в исследовательскую деятельность, пробуждения интереса к проблеме, развития памяти и воображения. Эти уроки создают благоприятные условия для развития логического мышления у детей. В процессе наблюдения ученик, основываясь на творческом мышлении, делает выводы, обобщает, сравнивает и анализирует тему.

Литературное краеведение оказывает сильное воспитательное воздействие, поэтому умелое использование исторических, географических, литературных и других материалов прививает детям любовь, восхищение и гордость за родной край, активную жизненную позицию.

Ключевые слова: литературное краеведение, урок, духовный, развитие, ученик, междисциплинарная интеграция, эффективность, активный, фольклор.

Giriş/Introduction.

Məlumdur ki, hazırda gənc nəsələ doğma yurdumuzun tarixini, ədəbiyyatını dərinlən öyrətmək mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Ədəbiyyat dərslərində Qərbi Azərbaycanla bağlı ədəbi diyarşünaslıq materiallarından istifadənin məqsədi şagirdlərin doğma diyar haqqında biliklərini dərinləşdirmək, yaradıcılıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək, doğma yurdu tarixi-ədəbi irsinə məhəbbət və ehtiram hissi aşılamaqdır. Gənc nəsil bizi keçmiş, indi birləşdirən və gələcəklə birləşdirəcək bağları, tarixi yaddaşı bərpa etməli və qoruyub saxlamalıdır.

Bu baxımdan ədəbiyyat dərslərində qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq, aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- vətənpərvərlik tərbiyəsi;
- şagirdlərdə Qərbi Azərbaycan sənətkarlarının əməllərinə və yaradıcılığına hörmət, onların ədəbi nailiyyətləri ilə bağlı iftixar hissi aşılamaq;
- şagirdləri doğma yurd yerləri haqqında biliklərini zənginləşdirmək, onların dünyagörüşünü genişləndirmək, yüksək məənəviyyətli şəxsiyyət kimi formalaşmasına nail olmaq;
- şagirdlərdə doğma yurdu tarixini, ədəbiyyatını dərinlən öyrənməyə idrak marağın inkişaf etdirilməsi.

Təlim prtosesinde ədəbi diyarşünaslıq komponentini həyata keçirmək üçün

tədqiqat, izahlı və illüstrativ metodlardan istifadə, tarix fənni ilə əlaqə yaradılması məqsəduyğundur. Dərsdə diyarşünaslıq materiallarından istifadə, tarix, coğrafiya fənləri ilə integrasiya təlimin səmərəliliyi probleminin həlli üçün əsasdır. Belə ki, bu zaman dərsdə üç mühüm məqsəd – tədris, inkişaf və tərbiyə məqsədləri vəhdətdə reallaşdırılır.

Diyarşünaslıq materiallarından dərslərdə istifadə edərkən müəyyən prinsiplərə riayət etmək vacibdir:

- sistemlilik;
- ardıcılıq;
- əyanilik;
- fəndaxili və fənlərarası əlaqə.

Müasir ədəbiyyat dərslərində Qərbi Azərbaycanla bağlı aşağıdakı ədəbi diyarşünaslıq mətnindən məqsədyönlü, təlim materialları ilə əlaqəli istifadə etməklə, müqayisələr, ümumiləşdirmələr aparmaqla şagirdlərdə bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırmaq, onların ədəbi, mənəvi inkişafına nail olmaq mümkündür.

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında əhəmiyyətli hadisələr baş vermiş, rus şovinistləri və daşnakların koməyi və təkidi ilə Qərbi Azərbaycanın qədim oğuz-türk yurdu olan Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Qaraqoyunlu mahalları Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilmişdir. Xalqıza qarşı repressiyalar 1987-1991-ci illərdə də davam etmiş, Qərbi azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarından zorla çıxarılmış, qaçqınlıq həyatı yaşamağa məcbur olmuşlar.

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, arzu və istəkləri, doğma yurdun təbiəti Azərbaycan ədəbiyyatının üzvi tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatında yüksək sənətkarlıqla yaradılmış bədii söz incilərində geniş bədii lövhələrlə öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, şifahi və yazılı ədəbiyyat xalqın keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, onun dünənini, bu gününü, adət-ənənələrini qoruyub saxlayır, milli mənəvi sərvət kimi gələcək nəsillərə ötürür.

Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan folkloru milli şifahi xalq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan cəhətlərlə, bu qədim yurdun Azərbaycana məxsusluğunu, xalqın arzu və istəklərini, yaşantılarını bədii sözün qüdrəti ilə əks etdirməklə yanaşı, bir sıra regional özünəməxsusluqlara da malikdir. Bu haqsılıqlarla barışmayan xalqımızın milli şüurunda öz doğma yurd yerlərinə qayıtmaq, vahid dövlət ətrafında birləşmək ideyası inkişaf edirdi. Bu ideyanın əsas daşıyıcısı xalq ictimai

fikri, şifahi xalq ədəbiyyatı idi.

Bütün xalqların söz sənətində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının da ilkin nümunələri şifahi surətdə yaranmışdır. Hələ yazının meydana gəlmədiyi və elmi dünyagörüşün formalaşmadığı ən qədim çağlarda ibtidai insan yaşamaq uğrunda təbiətlə mübarizə apararkən sözün də qüdrətinə inanırdı. Zaman keçdikcə bu inam qüvvətlənir, xüsusi etiqadların yaranmasına səbəb olurdu. Həmin etiqadlarla əlaqədar xalq arasında bədii sözün qədim örnəkləri – vəsfi-hal, alqış, qarğış, nəğmə, əsatir, əfsanə, nağıl və s. yaranır, ağızdan-ağıza keçərək daha da cilalanır və yayılırdı.

XIX-XX əsrlərdə Qərbi Azərbaycandakı oğuz-türk ellərinin sıxışdırılıb yer-yurdundan didərgin salınmas, soydaşlarımızın doğma torpaqlara bağlılığı, Vətən eşqi, zülm və şərin tənqidi xalq bayatısında öz bədii ifadəsini tapmışdır:

*Vedinin yanı dağlar,
Ürəyi, canı dağlar,
Burda bir el varıydı,
Siz deyin hanı dağlar?!*

Xalq ruhunun ifadəçisi olan aşıqlar “Göyçəgülü”, “İrəvan gözəlləməsi”, “İrəvan gəraylısı”, “Dərələyəz gəraylısı”, “Cəlili”, “Ağbaba gözəlləməsi” kimi saz havalarında elin qəlbindən keçənləri, arzu və istəklərini sazın tellərində musiqiyə çevirmişlər. El məclislərində ifa edilən, xalqın doğma yurda bağlılığını, sevgi və gözəllik duyğularını əks etdirən mahnılar da Qərbi Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Sevgi və gözəllik hisslərini tərənnüm edən “İrəvanda xal qalmadı” mahnısı el məclislərində ifa edilmiş, dillər əzbəri olmuşdur.

*İrəvanda xan qalmadı,
Gəncədə soltan qalmadı,
Daha məndə can qalmadı,
Ay qız, o xal nə xaldı?
Sən ora düzdürmüşən?
Ay naz, o xal nə xaldı,
Sən üzə düzdürmüşən?*

“Apardı sellər Saranı” mahnısında nakam sevgidən doğan kədər, nisgil motivləri öz bədii ifadəsini tapmışdır:

*Arpa çayı aşdı, daşdı,
Sel Saranı aldı qaşdı,
Ala gözlü, qələm qaşdı,*

*Apardı Sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.*

Bayatılar.

Bayatılarda xalq vətən məhəbbəti və vətən həsrətini, öz istək və arzularını, kədər və sevincini lirik bir şəkildə ifadə etmişdir:

*Eləmi Göyçə dağı,
Ucadı Göyçə dağı.
Ölünmə gedən deyil,
Sınəmin Göyçə dağı.*

*Əzizim, yola bir də,
Yamaca, yola bir də.
İçəydin Ağ bulaqdan,
Çıxaydın Yala bir də.*

Ozan-aşıq sənəti. Məlumdur ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edən ozan-aşıq mədəniyyəti İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba, Qaraqoyunlu mahallarında yüzillər boyunca inkişaf etmiş, Dədə Gözlü, Dədə Qürbət, Dədə Heykəl, Miskin Abdal, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Növrəs İman, İskəndər Ağbabalı və onlarla aşiq saz havalarını, dastanlarımızı el şənliklərində ifa etmiş, nadir sənət inciləri yaratmışlar.

Ozan sənətinin varisi olan aşiq sənətinin inkişafı, ustad aşıqların yaratdığı yüzlərlə mükəmməl poeziya nümunələri Qərbi Azərbaycanda mədəniyyətin yüksəlişinə təkan vermişdi.

Aşıq şeirinin sayılıb-seçilən ustadlarından olan Ululu Kərimin XVIII əsrin ikinci yarısında Zəngəzur mahalının Ululu Kəndində anadan olduğu ehtimal edilir. Sənətkar aşiq şeirinin müxtəlif formalarında yazıb-yaratdığı “Gəldim”, “Kim ola”, “Yaxşıdır”, “Mənim”, “Dağlar”, “Eylərəm” kimi xalq ruhunun poetik ifadəsi olan şeirləri məclislərdə ifa edilmiş, dillər əzbəri olmuşdur. “Olmaz” şeirində aşığın nəsihətləri öz əksini tapmışdır:

*Fürsət əldə ikən yaxşılıq eylə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz.
Gəl, güvənmə dövlətinə malına,
Mala, mülkə, ömrə etibar olmaz.*

Dərələyəz aşiq mühiti də öz sazlı-sözlü məclisləri, kamil ustadları ilə ad

çıxarıb, qaynar sənət həyatı İrəvan, Naxçıvan və Göyçə mahallarına güclü təsir göstərüb. Aşıq Paşa, Qul Mustafa, Aşıq Cəlil, Şair Təhməz, Dəllək Xələf, Aşıq Əsəd, Şair Alhüseyn və başaqları Dərələyəz aşiq mühitinin ən kamil saz-söz ustadları kimi şöhrətlənmiş, bədii söz xəzinəsinə yeni-yeni bədii söz inciləri bəxş etmişlər.

Aşıq Cəlil Dərələyəz mahalının Sallı kəndində anadan olub. Erməni işğalçıların hücumu zamanı Naxçıvanın Şərur bölgəsindəki Dizə kəndində məskunlaşıb. Aşıq Cəlilin gəraylı, qoşma, divani, cıqalı təcnis janrlarında yazdığı şeirlərdə xalqımıza xas olan yaxşılıq, ləyaqət, ədəb-ərkanın gözlənilməsi kimi mənəvi keyfiyyətlər tərənnüm olunub.

Aşığın “Hardasan” şeirində düşmən hücumu nəticəsində yurdundan didərgin düşmüş insanların taleyindən, soyqırırma məruz qalmış xalqımızın faciəsindən, qədim yurd yerlərimizin talan olunmasından ürək ağrısı ilə söz açılır:

*Üzülbüddür doğma yurddan ayağım,
Gecələr zülmətdir, sönüb çırağım,
Alınmaz səngərim, arxam, dayağım,
Dilim-ağzım, söhbət-sözüm, hardasan?*

Göyçə aşiq mühitinin ustad sənətkarlarından olan Aşıq Alı fitri istedadı, zəngin yaradıcılığı ilə söz sənətimizə töhfələr verib, Göyçənin tanınmış saz-söz ustadları onun yanında sənətin sirlərini öyrəniblər. “Oldu”, “Olmur”, “Nə qaldı”, “Köçəcək” şeirlərində həyat, dünya haqqında düşüncələri, “Tükəzban”, “Qaşların” əsərlərində gözəlliyin tərənnümü öz əksini tapıb.

Vedibasar mövzusunda yazılan şeirlər içində Aşıq Alının “Ağrı dağı” qoşması diqqəti cəlb edir:

*Havalanıb ərş üzünə qalxmısan,
Dağların sultanı nə, Ağrı dağı,
Bahar əyyamıdı, zimistan keçib,
Əskilməz sərindən qar, Ağrı dağı.*

Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuş Aşıq Ələsgər Azərbaycan aşiq sənətinin həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından inkişafında, zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Qızılwəngli Aşıq Alının şagirdi olmuş, ondan ustad dərsləri almış Ələsgər əvvəlcə Göyçədə aşıqlıq etmiş, ağır toy məclisləri aparmışdır. Tezliklə onun şöhrəti qonşu mahallara yayılmış, Ələsgər sənətkar kimi İrəvana, Şərilə, Naxçıvana, Qazağa, Qarabağa, Cavanşir ellərinə, Gəncəyə, Kəlbəcərə çağırılmış, hər yerdə özünün davranışı, ədəbi, gözəl səsi, bənzərsiz ifası ilə

məclisdəkiləri heyran qoymuşdur.

Gözəllik və məhəbbət nəğməkarı olan Aşıq Ələsgərin şeirlərində əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər, təbiət hadisələrinin təsviri, gözəlliklərinin tərifı mühüm yer tutur. Lakin 1918-1919-cu illərdə daşnakların türklərə qarşı törətdiyi qırğın nəticəsində Göyçə mahalının var-yoxunun talanması, el-obanın öz dədə-baba yurdunu tərk edib başqa yerlərə köçməyə məcbur olması onun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Təbiətin gözəlliyini tərənnüm edən əsərlərindən fərqli olaraq, ikinci “Dağlar” şeirində güclü bir nisgil, təəssüf, qubar əhval-ruhiyyəsi var. Əsrin əvvəllərindən torpaq iddiasına düşən namərd ermənilərin güclü soyqırımına məruz qalan Göyçə eli ətraf rayonlara səpələnmişdir. Qoyub getdiyi dağları görəndə aşığın sinəsi qubarlanır. Keçirdiyi çal-çağırılı günlər, sazlı-sözlü ellər, toy-düynünlü günlər yadına düşür:

*Hanı mən gördüyüm qurğu-busattlar?
Dərdməndlər görsə, tez bağı çatlar.
Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,
Niyə pərişandı halların, dağlar?!*

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm qolunu yazılı ədəbiyyat təşkil edir. Görkəmli türkoloq-alim, ictimai-siyasi xadim, söz sənətimizin, mədəniyyətimizin dərin qatlarına bələd olan Həsən Mirzənin “Dərələyəz” şeiri onun yaradıcılığının kamil nümunələrindən sayılır. Şeirin ideya-məzmununu Həsən Mirzənin doğulub, boya-başa çatdığı yurd yerinin – Dərələyəzin tərənnümü təşkil edir:

Sən mənim anamsan, mən sənə balan,

*Balanı qoynuna al, Dərələyəz!
Tarix şahiddir ki, bu yurd bizimdir,
Haylardan qisası al, Dərələyəz!
Şaxtaya, borana sal, Dərələyəz!
Elinin qaydına qal, Dərələyəz!*

Həsən Mirzənin Aşıq Ulduza müraciətlə qoşma janrında yazılmış “Dərdimi” şeirində də vətən dərdi, ictimai dərd poetikləşdirilmişdir:

*Ulduz xanım, daha çalma ”Dilqəmi”,
“Sarıtel” çal, bir az unudaq qəmi.
Həsən deyər, gəlsin xəş günlər dəmi,
Darayım sazımda telə dərdimi.*

Ədəbiyyatımızın müasir inkişaf mərhələsində tanınmış şair Mahirə Nağıqızının poeziyası, lirik istedadı bütövlüyü, qeyri-adiliyi ilə seçilir. Sənətkar öz yaradıcılığı ilə

yeni dövrün poeziyasının özünəməxsusluğunu, səciyyəvi xüsusiyyətlərini, qarşısında duran vəzifələri dərk etdiyini aydın şəkildə sübut edir. Eyni zamanda daim yaradıcılıq axtarışlarında olan ədibin lirik əsərlərində novatorluqla yanaşı, özündən əvvəl yaranmış bədii irsin ən yaxşı ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq diqqəti cəlb edir.

“Dünən yazılan vərəq” şeiri öz qəhrəmanlıqları ilə tarix yazan, yalnız bir ailənin deyil, bütün millətin övladına çevrilən şəhidlərə həsr olunmuşdur. Şəhidlərin şərəfli adını indi qəlbində hərarət, qanında hünər olan, olub-keçənləri yaddaşına həkk edən, düşmən qabağında məğrur dayanan qeyrətli oğullar yaşadır:

*Torpağın bağrında yatar şəhidlər,
Ruhları göylərdə, yerə gömülməz.
Vətənin qəddini dikəldən əsgər
Əbədi yaşayır, heç zaman ölməz.*

Şairin “Salam olsun” şeiri tariximizə qızıl hərflərlə qələbə sözünü yazan qəhrəmanlara müraciətlə yazılmışdır. Xalqımızın böyük fədakarlıq, milli ideallara sədaqət, misilsiz qəhrəmanlıq nümunəsi göstərərək öz torpağını düşmən tapdağından xilas etməsi sənətkarın qəlbində qürur hissi doğurur, şair mətin vətən oğullarına alqış deyir, ana xeyir-duası verir:

*Ey tarixi sətir-sətir yaradanlar,
Nə şanlısınız, şanınıza salam olsun!
Qalacaqdır bu tarixdə var olanlar,
Silinməz ad-sanınıza salam olsun!*

Mahirə Nağıqızının öz kamilliyi ilə seçilən, dövlətçilik maraqlarını, xalq mənafeyini, mənəviyyatını, tarixi gerçəklikləri əks etdirən, müasir milli poeziyamızın dəyərli nümunələrinə çevrilən, özündə bəşəriliyi və müasirliyi ehtiva edən əsərlərini bütövlükdə “Vətənnamə” adlandırmaq mümkündür.

El şairi Vahid Əzizin “Biləsən” qoşması Vətənə xitabla başlanır. Əsərdə öz əksini tapmış vətənin dərdləri, qaysaq bağlamış yaraları insan qəlbinin ən incə hissələrini titrədir, Borçalı, Dərbənd, İrəvan, Təbriz həsrətli sənətkar ruhunun dərd çalarlarını bədii dillə ifadə edir:

*Oğulluq etmədim sənə, bağışla,
Vətən, günahımdan keç, keçə bilsən.
Bütün boyaları yuyur yağışlar,
Gəl ağt qaradan seç, seçə bilsən.*

Fərman Kərimzadənin “Hanı qəbirlərin, Sarı dolama” şeirində elin-obanın vətəndən didərgin düşməsi, düşmənin yurd yerlərini dağıdıb xaraba qoyması ilə bağlı faciələr öz əksini tapıb:

*Hanı qəbirlərin, Sarı dolama,
Onlar ki, əbədi yaşamalıydılar.
İgid yurdumuzda minib atlara,
İqlimdən iqlimə çatmalıydılar.*

*Yatanlar elindən düşəndə uzaq,
Qəbirlərdə onlar sakit yatacaq?
Əbədi məskəndən düşərək qaçaq,
Bu eldən o elə haraya getdi.*

El şairi İbrahim Mirzəlioglunun poetik düşüncəsinin əsas xüsusiyyətləri – bənövşənin gözəlliklərinin təsvir və tərənnümü, bu gözəlliklərin doğurduğu rəngarəng estetik-emosional ovqatın poetikləşdirilməsidir. Şair insanın gözəl keyfiyyətlərindən olan təbiətə və onun gözəllik rəmzlərindən biri olan bənövşəyə məhəbbətini, lirik “mən”in poetik hisslərini dolğun və təsirli dillə ifadə etmişdir:

*Doğma torpağımdan, doğma elimdən,
Ərməğan gəlmisən mənə bənövşə.
Övlad həsrətimə, Vətən dərdimə
Sən dərman gəlmisən mənə, bənövşə!*

Şair Zakir Şəhriyazın “Yazanda elə yaz”..., “Dərələyəz deyə-deyə” şeir kitablarına ustadnamə, bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, cığalı təcnis, divani, müxəmməs, deyişmə janrlarında əsərlər daxil edilmişdir.

Sənətkar M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının təsiri ilə yazılmış irihəcmli “Dərələyəz” şeirində insanın ilk baxışda seçə bilmədiyi, əsrarəngiz və füsunkar təbiəti, incə gözəllikləri görmüş və bədii sözün qüdrəti ilə tərənnüm etmişdir. Şeiri oxuduqca xəyalən yurdumuzun dağlarını, düzlərini, kəndlərini, bulaqlarını, qədim adət-ənənələrini, tarixini göz önündə canlandırmaq mümkündür:

*Dərələyəz, qızlar pencər yığardı,
Sağınçılar inəkləri sağardı.
Bir də gördün narın yağış yağardı,
İslanardı çəmənlikdə göy otlar ,
Kişnəyərdi quzeylərdə boz atlar.*

El şairi İsa Əsədovun xalq şeiri üslubunda yazdığı “Oldu” şeirində görkəmli Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Cəfər Cabbarlının həyat və yaradıcılıq salnaməsi poetikləşdirilmişdir. Şair bədii sözün gücü ilə Cəfər Cabbarlınlın poetik obrazını göz önündə canlandırmağa nail olmuşdur:

*Kiçik bulaqlardan yaranan çaylar,
Dünyanın qoynunda okean oldu.
Ey Cəfər, səninsə odlu sözlərin,
Hər duyan könlüdə bir ümman oldu.*

Ədəbiyyat dərslərində və sinifdən xaric iş zamanı Qərbi Azərbaycanla bağlı ədəbi diyarşünaslıq materiallarından istifadə şagirdlərin ədəbi və yaradıcı inkişafını həyata keçirməyə kömək edir. Məhz ədəbiyyat dərslərində Qərbi Azərbaycan folkloruna, söz sənətimizin görkəmli nümayəndələrinin yzrdıcılığına müraciət etməklə doğma diyarımızı, onun tarixini, təbiətini, etnik mədəniyyətin mənəvi dəyərlərini öyrənmək üçün böyük imkan yaranır. Hər kəsə məlumdur ki, ədəbiyyat estetik dövrün subyekt kimi, bir etnik qrupun mənəvi sərvətlərinin xəzinəsi, xalqın həyatının tarixi, mədəni inkişafının güzgüsü kimi mənəvi tərbiyədə böyük rol oynayır.

Təlim prosesində ədəbi diyarşünaslıq materiallarından istifadə fənlərarası əlaqə ideyasını həyata keçirmək və sinif fəaliyyətini sinifdən kənar fəaliyyətlərlə üzvi şəkildə əlaqələndirmək üçün parlaq imkan verir. Axtarış-tədqiqat elementi təlim prosesini xeyli canlandırır, bu zaman şagirdlərin yaş və qavrama xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Təlim prosesində Qərbi Azərbaycanla bağlı diyarşünaslıq materiallarından istifadə, bədii əsərləri mövzu, problem baxımından əlaqələndirmək, müqayisə və ümumiləşdirmə aparmaq zəruridir. Bütün bu materiallar şagirdlərdə vətənimiz Qərbi Azərbaycana marağı artırır, onun tarixi və bu günü haqqında təsəvvürünü genişləndirir.

Nəticə/Conclusion.

Ədəbiyyat dərslərində və sinifdən xaric iş zamanı Qərbi Azərbaycanla bağlı ədəbi diyarşünaslıq materiallarından istifadə şagirdlərin ədəbi və yaradıcı inkişafını həyata keçirməyə kömək edir. Məhz ədəbiyyat dərslərində Qərbi Azərbaycan folkloruna, söz sənətimizin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına müraciət etməklə doğma diyarımızı, onun tarixini, təbiətini, etnik mədəniyyətin mənəvi dəyərlərini öyrənmək üçün böyük imkan yaranır. Hər kəsə məlumdur ki, ədəbiyyat estetik dövrün subyekt kimi, bir etnik qrupun mənəvi sərvətlərinin xəzinəsi, xalqın həyatının tarixi, mədəni inkişafının güzgüsü kimi mənəvi, bədii tərbiyədə böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Mirzəyev, Həsən (2006). Dərələyəz folkloru. – Bakı: Elm. – 767 s.
2. Nağıqızı, Mahirə (2008). XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin əsərlərinin linqvistik təhlili. – Bakı: Avropa. – 420 s.
3. Ələkbərli, Əziz (2003). Qərbi Azərbaycan. Vedibasər mahalı. 10 cildə, I cild. – Bakı: Ağrıdağ. – 728 s.
4. Qasımlı Məhərrəm, Allahmanlı Mahmud və b. (2023). Qərbi Azərbaycan aşıqları (poeziya antologiyası). – Bakı: Zərdabinəşr. – 512 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub

10.08.2024

Qəbul edilib

17.08.2024

Nəşrə tövsiyə edib

Nazilə Abdullazadə

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.22.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN PEDAQOJİ FİKİR TARİXİNDƏN

Nigar Süleymanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0009-8898-0421>

nigar.suleymanova1999@gmail.com

Xülasə

Qərbi Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi, regionun təhsil və tədris sistemlərinin inkişafını əks etdirir. XIX əsrdən etibarən bu bölgədə pedaqoji fikrin inkişafı nəzərə çarpan bir şəkildə irəliləmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyası (1881) bu inkişafın mərkəzlərindən biri olmuşdur. Seminariya azərbaycanlı müəllimlərin hazırlanmasında və pedaqoji fikrin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Seminariyanın ilk müəllimlərindən Firidun bəy Köçərli və digər maarifçilər təhsil metodlarının inkişafı və yeni pedaqoji yanaşmaların tətbiqi ilə tanınmışdır. Məmmədbağır Qazızadə, Həmid bəy Şahtaxtinski və Rəşid bəy Şahtaxtinski kimi alimlər pedaqoji ideyaların inkişafına və müəllim kadrlarının yetişdirilməsinə mühüm töhfələr vermişlər.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı, həmçinin yerli ziyalıların məktəblərin yaradılması və maliyyələşdirilməsi üzrə apardıqları fəaliyyətlərlə də dəstəklənmişdir. Bu dövrdə təhsil sahəsindəki irəliləyişlər, bölgənin təhsil sisteminin modernləşdirilməsinə və pedaqoji fikrin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: elm, təhsil sistemi, müstəqillik, fəaliyyət, müəllif, statistika.

FROM THE HISTORY OF PEDAGOGICAL THOUGHT IN WESTERN AZERBAIJAN

Nigar Suleymanova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The history of pedagogical thought in Western Azerbaijan reflects the development of the region's education and teaching systems. Since the 19th

century, the advancement of pedagogical thought in this region has made significant progress. The Yerevan Teachers' Seminary (1881) was one of the key centers of this development. The seminary played a crucial role in training Azerbaijani teachers and enhancing pedagogical ideas.

Among the first teachers of the seminary, Firidun bey Kocharli and other educators were known for their contributions to the development of teaching methods and the implementation of new pedagogical approaches. Scholars such as Mammadbaghir Gazizadeh, Hamid bey Shahtakhtinski, and Rashid bey Shahtakhtinski made significant contributions to the evolution of pedagogical ideas and the training of teaching staff.

The development of pedagogical thought in Western Azerbaijan was also supported by local intellectuals who were involved in establishing and financing schools. The advancements in education during this period had a significant impact on modernizing the region's educational system and developing pedagogical thought.

Keywords: science, education system, independence, activity, author, statistics.

ИЗ ИСТОРИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Нигяр Сулейманова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

История педагогической мысли в Западном Азербайджане отражает развитие образовательных и учебных систем региона. С XIX века развитие педагогической мысли в этом регионе заметно продвинулось. Одним из ключевых центров этого развития был Ереванский учительский семинарий (1881). Семинария сыграла важную роль в подготовке азербайджанских учителей и совершенствовании педагогических идей.

Среди первых преподавателей семинарии Фиридун бей Кочарли и другие педагоги известны своими вкладами в разработку методов преподавания и внедрение новых педагогических подходов. Ученые, такие как Маммадбагир Газизаде, Хамид бей Шахтахтинский и Рашид бей Шахтахтинский, внесли значительный вклад в развитие педагогических идей и подготовку кадров для преподавания.

Развитие педагогической мысли в Западном Азербайджане также поддерживалось местными интеллектуалами, которые занимались созданием и финансированием школ. Достижения в области образования в этот период оказали значительное влияние на модернизацию образовательной системы региона и развитие педагогической мысли.

Ключевые слова: наука, образовательная система, независимость, деятельность, автор, статистика.

Giriş/Introduction.

Qərbi Azərbaycanda doğulub boya-başa çatan çoxsaylı elm, mədəniyyət, incəsənət və din xadimləri Azərbaycan tarixində mühüm yer tutmuşdur. İrəvanın qədim zamanlardan bəri Şərqi ən inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğu bir çox səyyahlar, tarixçilər və tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir. İrəvan ziyalıların və alimlərinin yaratdığı əsərlər bu gün dünyanın müxtəlif kitabxana, arxiv və muzeylərində qorunub saxlanılır.

Orta əsrlərdə İrəvanda bəylərbəyli və xanlıq idarə üsulları qurulduqdan sonra elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Lakin müharibələr və təbii fəlakətlər nəticəsində baş verən miqrasiya prosesləri həmin dövrdə yazılan əsərlərin çoxunun günümüzdə qədər gəlib çatmasına mane olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra şəhərin ziyalı və imkanlı təbəqəsinin əksəriyyəti şəhəri tərk etmişdir. Buna baxmayaraq, “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə tanınan bir çox elm və mədəniyyət xadimləri xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərmişlər. Məsələn, görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidin bəy Köçərli XIX əsrin sonlarında İrəvanı “üləmələr, fəzillər və şairlər şəhəri” adlandırmışdır. İrəvanda elm və təhsilin vəziyyəti haqqında müxtəlif müəlliflərin əsərlərində, statistik məlumatlarda və arxiv sənədlərində xeyli məlumat mövcuddur.

Həm xanlıqlar, həm də Rusiya işğalı dövründə İrəvan xanlarının və bəylərinin, din xadimlərinin övladlarına yüksək səviyyəli təhsil verməyə xüsusi diqqət yetirilirdi. İmkanlı ailələr uşaqlarını xarici ölkələrdəki dünyəvi və dini məktəblərdə oxumağa göndərirdilər. Varlı ailələrin övladları, əsasən, Bağdad, Nəcəf, Kərbəla, Məşhəd, Xorasan, Təbriz, Qahirə kimi şəhərlərdə ali dini təhsil alırdılar. Bu şəhərlərdə “İrəvani” soyadını daşıyan bir çox məşhur ayətullah, müctəhid və din xadimləri yetişmişdi.

Məsələn, XVIII əsrdə yaşamış irəvanlı məşhur Azərbaycan alimi və həkimi

Hacı Süleyman Qacar İrəvani fars dilində yazdığı “Fəvaidül-hikmət” adlı əsəri ilə tanınır. Bu əsər Orta Asiya və İranda da böyük nüfuz qazanmış, orta əsr

əczaçılıq ensiklopediyası kimi minlərlə dərman bitkisi, heyvan və mineralın müalicəvi xüsusiyyətlərini təsvir etmişdir. “Fəvaidül-hikmət” əsərinin nadir əlyazmaları AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və İran, Misir kimi ölkələrin kitabxanalarında saxlanılır.

1782-ci ildə İrəvan xanı Hüseynəli xan xanlığın rəsmi sənədlərini qaydaya salmaq üçün Təbrizdən xəttat dəvət etmişdir. “Hüseynəli xanın divanı” adlı əsər həmin sənədlərin əsasında tərtib edilmişdir və hazırda Ermənistan Dövlət Muzeyində saxlanılan yeganə əlyazma nüsxəsidir [Əhmədov, 2014:245].

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun arxivində “İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları” adlı əsər saxlanılır. Bu məktublar İrəvan xanlarının 1789-1791-ci illərdə Osmanlı sultanına, Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə, Xoy xanı Əhməd xana, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana göndərdikləri məktublardan ibarətdir və İrəvan xanlığının siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələri haqqında geniş məlumat verir (Əlyazma № 5039/1121).

1923-cü ildə İrəvandakı məscidlərdən və kilsələrdən toplanan əlyazmalar Eçmiədzin kilsəsindəki əlyazmalar fondunda saxlanılmışdır. Bu əlyazmaların əksəriyyəti ərəb və fars dillərində Quran və digər dini məzmunlu kitablardan ibarət idi, lakin içərisində tarixə aid dəyərli məlumatlar da var idi.

Həm xanlıqlar dövründə, həm də Rusiya işğalı zamanı xanlar, bəylər, əyanlar və din xadimləri öz övladlarının yüksək səviyyəli təhsil almasına böyük diqqət yetirirdilər. Bir çox zəngin ailələr uşaqlarını xarici ölkələrdəki dünyəvi və ya dini təhsil ocaqlarına göndərirdilər. İrəvanda şiəlik məzhəbi hakim olduğuna görə, varlı ailələrin övladları əsasən Bağdad, Nəcəf, Kərbəla, Məşhəd, Xorasan, Təbriz və Qahirə kimi şəhərlərdə ali dini təhsil alırdılar. Bu şəhərlərdə İrəvan mənşəli “İrəvani” soyadını daşıyan bir çox tanınmış ayətullah, müctəhid və höccətül-islam titullarını daşıyan din alimləri yetişmişdi. Özlərindən sonra zəngin dini və elmi irs qoyan bu alimlərdən bəziləri Molla Məhəmməd bin Məhəmməd Bağır İrəvani-Həcəfi, Seyyid Əbdülməcid İrəvani, Seyyid Əli İrəvani, Mirzə Əbdülhüseyn İrəvani, Hacı Mirzə Əliəğa İrəvani və Mirzə Fəzləli ağa kimi tanınmış islam alimləri arasında yer alır.

İrəvanda doğulmuş görkəmli Azərbaycan alimi və həkimi Hacı Süleyman Qacar İrəvani (XVIII əsr) fars dilində yazdığı “Fəvaidül-hikmət” adlı əsəri ilə tanınır. Bu əsər nəinki Azərbaycanda, həm də Orta Asiya və İranda böyük nüfuz qazanmışdır. Orta əsrlərə aid olan bu əczaçılıq ensiklopediyası minlərlə dərman bitkisi, heyvan və mineralın müalicəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. “Fəvaidül-hikmət” əsərinin nadir əlyazma nüsxələri Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, həmçinin İran və Misirdə saxlanılır. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə dərman xassələrinin əlifba sırası ilə siyahısı təqdim edilmiş, ikinci hissədə isə orta əsr farmakoloji terminlərin izahlı lüğəti verilmişdir. Burada bitki, heyvan və mineralların Azərbaycan, türk, ərəb, fars, yunan, Çin, hind və digər dillərdə adları qeyd olunmuşdur [Əhmədov, 2014:245].

1782-ci ildə İrəvan xanı Hüseynəli xan xanlığın rəsmi sənədlərini və şəxsi yazışmalarını toplamaq və sistemləşdirmək məqsədilə Təbrizdən bir xəttat dəvət etmişdir. İrəvan xanlığı və İrəvan şəhərinin tarixi üçün dəyərli mənbə sayılan bu əlyazmalar “Hüseynəli xanın divanı” adı altında toplanmış və kitab halına salınmışdır. “Hüseynəli xanın divanı”nın yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda Ermənistan Dövlət Muzeyində saxlanılır (Əlyazma № 5039/1121).

Müsəlman alimləri elmləri üç əsas sahəyə bölürdülər: əl-ərəbiət, əl-şəruə və əl-hakimə. Birinci sahə ərəb dilinin qaydalarını, tarixi və Quranın oxunmasını əhatə edirdi. İkinci sahədə Quranın təfsiri, hədislərin öyrənilməsi, islam hüququnun əsasları və kəlamlar öyrənilirdi. Üçüncü sahəyə isə məntiq, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, tibb və nəzəri fəlsəfənin öyrənilməsi daxil idi.

Məktəb və mədrəsələrdə hüsnxətə böyük əhəmiyyət verilirdi. İrəvan xanlığının ərazisində fərdi tədris forması da geniş yayılmışdı. Xanın, sərdarın, əyanların və tacirlərin uşaqları evlərində müəllimlər tərəfindən fərdi şəkildə təhsil alırdılar. İ.Şopen qeyd edir ki, demək olar, hər bir müsəlman evində Quran və şəriətə aid kitabların nüsxələri mövcud idi və bu kitablar mədrəsələrdə tədris edilirdi. O, həmçinin İrəvanda kalliqrafik üsulla köçürülmüş şeir kitablarının bahalı olduğunu, tarixə aid kitabların isə daha baha qiymətə satıldığını yazır. Müəllifin bildirdiyinə görə, ermənilərin kitab kolleksiyaları çox zəif olmuşdur və yalnız bəzi varlı ermənilərin evlərində nadir hallarda “İncil”ə və ya dini ibadət qaydalarına aid kitablara rast gəlinirdi. Bütün bunlar İrəvan şəhərinin xanlıqlar dövründə Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu, təhsilə xüsusi əhəmiyyət verildiyini göstərir.

İrəvanda mövcud olmuş təhsil sistemi haqqında ən geniş məlumatlar Rusiya tərəfindən İrəvan xanlığının işğalından sonra, 1829-1831-ci illərdə həmin ərazidə keçirilən kameral siyahıyaalma zamanı əldə edilmişdir. Rus tarixçi-statistik İvan Şopenin 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunan “Erməni vilayətinin Rusiyaya birləşdirilməsi dövrünün tarixi yaddaşı” əsərində bu məlumatlar geniş şəkildə təsvir olunub. Onun yazdığına görə, İrəvan xanlığının təhsil sistemi Azərbaycanın digər xanlıqlarındakı təhsil sistemindən fərqlənmirdi. Tədrislə

əsasən müəyyən səviyyədə təhsil görmüş din xadimləri məşğul olurdular. Hər bir məscidin nəzdində böyük və ya kiçik mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Aşağı siniflərdə müəllimlər müdərris, yuxarı siniflərdə isə vaiz adlandırılırdılar. Mədrəsələrdə geniş dərslər otaqları və tələbələrin yaşadığı kiçik otaqlar – hücrələr mövcud idi. Bəzi məscidlərdə tanınmış müctəhidlər dərslər verirdilər və onları dinləmək üçün ölkənin müxtəlif yerlərindən dinləyicilər gəlirdi. İrəvan xanlığının süqutu ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərindəki səkkiz məsciddə 200 şagird təhsil alırdı.

Məşhur Azərbaycan alimi, tənqidçisi və pedaqoqu Firudin bəy Köçərli 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra təyinatla İrəvan Oğlan Gimnaziyasında çalışmağa başlamışdı. Maarifçi-demokrat olaraq, Firudin bəy cəmiyyətin əsas problemlərinin kökünü cəhalətdə və elmsizlikdə görür, xalqın maarifləndirilməsi üçün böyük səylər göstərirdi. Onun İrəvanda yeni tipli məktəblərin açılmasında və həmin məktəblərin tədris vəsaitləri ilə təmin olunmasında böyük rolu olmuşdur [Əhmədov, 2014:245].

Firudin bəy Köçərli İrəvanda fəaliyyət göstərdiyi beşinci ildə, 1890-cı ildə “İrəvandan məktub” başlıqlı məqaləsində yazırdı: “Bir neçə ildir ki, şəhərimizdə bir neçə qaydalı və səliqəli məktəb açılıb. Müsəlman uşaqları da digər millətlərin uşaqları kimi təzə üsullarla elm və ədəbiyyat təhsili alırlar... Əlbəttə, bu məktəblərin indiki halda qüsurları çoxdur, amma ümid var ki, İrəvan əhalisi səylə çalışıb məktəblərin bütün ehtiyaclarını tezliklə aradan qaldıracaq”.

Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında İrəvanda mövcud olan bəzi məktəblər və burada təhsil verən ziyalılar haqqında, o cümlədən Məşədi İsmayıl Kazımzadə və Mirzə Kazım Əsgərzadə kimi şəxslər haqqında geniş məlumat verilmişdir.

XIX əsrin 80-ci illərində İrəvan şəhərinin ictimai həyatında əlamətdar dəyişikliklər baş verdi. Bu dövr xüsusilə 1881-ci ildə Azərbaycan təhsil tarixində mühüm əhəmiyyət daşıyan İrəvan Müəllimlər Seminariyasının təsis edilməsi ilə yadda qaldı. Seminariya Rusiya İmperiyası Dövlət Şurasının 1880-ci il 20 oktyabr tarixli qərarına əsasən 1881-ci il noyabrın 8-də fəaliyyətə başladı və Azərbaycan məktəbləri üçün yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının yetişdirilməsində önəmli rol oynadı.

1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının yaradılması ilə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı təzyiq və zorakılıqların artması nəticəsində bu təhsil ocağı da ciddi zərbə aldı. Daşnak hökuməti hakimiyyətə gəldikdən sonra, 1918-ci il avqustun 6-da İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti

dayandırıldı. Bu seminariya 37 illik fəaliyyəti ərzində Azərbaycan məktəbləri və pedaqoji fikir tarixində xüsusi xidmətlər göstərərək üzərinə düşən vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirmişdi.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası və digər təhsil ocaqları təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların savadlanmasında və maarifin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. XIX əsrdə yerli ziyalılar öz şəxsi vəsaitləri hesabına məktəblər təsis edərək təhsilin inkişafına böyük dəstək göstərmişdilər. Məsələn, 1898-ci ildə İrəvanda açılan yeni məktəb yerli ziyalıların təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə qurulmuşdu.

İrəvan xanlığı dövründə burada fəaliyyət göstərən mollaxanalar və mədrəsələr, daha sonra açılan İrəvan Kişi Gimnaziyası, progimnaziya və ikisinifli ibtidai məktəblər azərbaycanlıların yüksək təhsil almalarında mühüm rol oynamışdır. Bu təhsil ocaqları Azərbaycan xalqının maarifçilik hərəkatının inkişafında və mədəni tərəqqiyə doğru addım atmasında mühüm töhfələr vermişdir. İrəvan Kişi Gimnaziyası da bir çox tanınmış azərbaycanlı ziyalı və dövlət adamlarını yetişdirmişdir ki, bu məzunlar arasında dövlət xadimləri, elm və təhsil sahəsində tanınmış şəxslər olmuşdur [Səfərov, 2012:134].

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında ilahiyyat, rus dili, hesab, həndəsə, coğrafiya, tarix və biologiya kimi fənlərlə yanaşı, tatar (Azərbaycan dili) dərsləri də keçirilirdi. Axund Məhəmməd Bağır Qazızadə uzun müddət bu seminariyada şəriət müəllimi kimi çalışmış, Ələsgər Kərimov, Rəhim Xəlilov, Rəşid bəy Şahtaxtinski və Mirzə Cabbar Məmmədov isə Azərbaycan dili dərslərini tədris etmişdilər.

Seminariyanın ilk buraxılışı 1884-cü ildə baş tutmuş və həmin il məktəbin cəmi 5 məzunu olmuşdur. XIX əsrin sonlarına doğru Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən kənd məktəblərinin müəllim və müdirləri arasında ekstern yolu ilə imtahan verərək müəllimlik hüququ qazananlar çox idi. Tanınmış şəxslərdən Haşım bəy Vəzirov, Həmid ağa Şahtaxtinski, Tağı bəy Səfiyev, İbadulla Muğanlinski, Şamil Mahmudbəyov və Cabbar Məmmədov İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları arasında yer alırdılar. Bu seminariyanın azərbaycanlı məzunları İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən rus-tatar məktəblərində müəllim olaraq çalışırdılar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 29 dekabr 2021-ci il tarixində İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı Sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamda İrəvan şəhərinin tarixi əhəmiyyəti, azərbaycanlıların elm, maarif və mədəniyyət sahəsində oynadığı

önəmli rolu vurğulanır. İrəvan şəhəri tarixən Azərbaycan xalqının köklü yaşadığı ərazilərdən biri olmuş, burada zəngin ədəbi və mədəni mühit formalaşmışdır. İrəvan xanlığının çar Rusiyasının tərkibinə daxil edilməsindən sonra bölgədə dünyəvi təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmiş, bu mühitin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda maarifçilik hərəkəti geniş yayılmış və bu dövrdə yeni tipli təhsil müəssisələrinin, o cümlədən İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yaradılması baş vermişdir [Səfərov, 2012:134].

1881-ci ilin noyabr ayında fəaliyyətə başlayan İrəvan Müəllimlər Seminariyası, Rusiya İmperiyasının bölgədəki maraqlarını güdsə də, 40 ilə yaxın müddət ərzində azərbaycanlıların yaşadığı İrəvan mahalında yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Bu seminariya, milli dünyagörüşə malik müəllimlər yetişdirərək, bölgədə ədəbi, elmi və mədəni həyatın inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Görkəmli maarifçi Firidun bəy Köçərli də seminariyanın ilk müəllimlərindən biri olmuş və geniş maarifçilik işləri aparmışdır. Seminariyanın məzunları arasında dövrünün tanınmış şəxsiyyətləri və görkəmli ziyalıları yer alırdı.

Bu sərəncam Azərbaycan təhsil tarixinin araşdırılmasında yeni istiqamətlər müəyyənləşdirir və Qərbi Azərbaycanda, xüsusilə İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərmiş pedaqoji təhsil müəssisələrinin öyrənilməsi üçün elmi araşdırmalara təkan verir. İrəvan şəhəri, tarixən Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların mədəni mərkəzi olmuşdur. Firidun bəy Köçərli İrəvan haqqında “Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub” deyə qeyd etmişdir. Bu şəhər, bir çox görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin beşiyi olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında önəmli rol oynayan ədiblər yetişdirmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında tanınan ziyalı nəsillərdən Mirbabayevlər, Bağırbəyovlar, Topçubaşovlar, Muğanlınskilər, Fərəcovlar kimi ailələr İrəvan quberniyasında nüfuz sahibi olmuşlar. İrəvan, Qafqazda elm, maarif və mədəniyyətin ən inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri kimi tanınmış, burada 1881-ci ildə Müəllimlər Seminariyası, üç gimnaziya, bir qadın gimnaziyası, iki pansion və teatr tamaşaları fəaliyyət göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixi bu bölgədəki təhsil və maarifçilik fəaliyyətlərinin inkişafını və inkişaf etdirilməsini əhatə edən geniş bir sahəni əhatə edir. Bu tarix bölgədəki təhsil müəssisələrinin təsisindən, yerli ziyalıların pedaqoji fəaliyyətlərinə qədər bir çox mühüm hadisəni əks etdirir.

İrəvan xanlığı dövründə Qərbi Azərbaycanda təhsil müəssisələri dini təhsil

verən mollaxanalar və mədrəsələr idi. Bu dövrdə təhsil əsasən dini mətnlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşırdı və sosial həyatın əsas tərkib hissəsi idi. Bu məktəblər bölgədəki təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və milli şüurun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Qərbi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət aldı. Bu dövrdə yeni tipli təhsil müəssisələrinin, o cümlədən İrəvan Kişi Gimnaziyası (1875), İrəvan Müəllimlər Seminariyası (1881) və İrəvan Qız Gimnaziyası (1884) təsis edilməsi ilə bölgədəki pedaqoji fikir və təhsil sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Bu məktəblər, bölgənin mədəni və elmi həyatını zənginləşdirmək məqsədilə fəaliyyət göstərirdi [Məmmədov, 1985:23]

Qərbi Azərbaycan alimlərinin elmə verdiyi töhfələr geniş bir spektri əhatə edir və bölgənin elmi, ədəbi və mədəni inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bu alimlərin fəaliyyəti, bölgənin elmi irsini zənginləşdirərək, həm yerli, həm də beynəlxalq miqyasda tanınmışdır.

1. Fəridun bəy Köçərli (1861-1920).

Fəridun bəy Köçərli Qərbi Azərbaycanın ən tanınmış maarifçilərindən biridir. O, həm ədəbiyyat, həm də pedaqogika sahəsində əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Köçərli, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının ilk müəllimlərindən biri olaraq, təhsil sahəsində müasir yanaşmalar tətbiq etmiş və Azərbaycan dilində dərsliklərin hazırlanmasına töhfə vermişdir. Eyni zamanda, Köçərli Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

2. Məhəmməd bəy Qazıyev (1867-1934).

Məhəmməd bəy Qazıyev Qərbi Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından biri olmuşdur. O, İrəvan Kişi Gimnaziyasının məzunu olaraq, təhsil sahəsində müxtəlif islahatların həyata keçirilməsində iştirak etmişdir. Qazıyev həmçinin Azərbaycanın milli şüurunun və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətli işlər görmüşdür.

3. Mustafa bəy Topçubaşov (1854-1934).

Mustafa bəy Topçubaşov Qərbi Azərbaycanın tanınmış pedaqoqlarından biridir. O, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müəllim olaraq fəaliyyət göstərmiş və milli təhsil sisteminin inkişafına töhfə vermişdir. Topçubaşov həmçinin Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin qorunması və inkişafı sahəsində fəal olmuşdur.

4. Mirzə Cəfər Məmmədov (1885-1937).

Mirzə Cəfər Məmmədov İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunu olaraq təhsil sahəsində mühüm fəaliyyət göstərmişdir. O, Azərbaycan dilinin və təhsil

metodikasının inkişafında fəal iştirak etmişdir. Məmmədov həmçinin pedaqoji fəaliyyətlərdə yenilikçi yanaşmalar tətbiq etmişdir.

5. Cəfər bəy Cəfərov (1851-1920).

Cəfər bəy Cəfərov Qərbi Azərbaycanın tanınmış alimlərindən biridir. O, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında məktəb müəllimi olaraq fəaliyyət göstərmiş və bölgənin təhsil sisteminin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Cəfərov həmçinin Azərbaycan pedaqogikası sahəsində müasir yanaşmaların tətbiqinə çalışmışdır.

6. Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939).

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan və Qərbi Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixində mühüm yerə sahib bir şəxsiyyətdir. O, maarifçilik və təhsil sahəsindəki fəaliyyətləri ilə tanınmış, həmçinin Azərbaycan mətbuatında və elmi ədəbiyyatda əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Ağaoğlu milli təhsil sisteminin formalaşmasına və inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycan alimləri təhsil, pedaqogika, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrində verdikləri töhfələrlə bölgənin elmi irsini zənginləşdirmişlər. Onların fəaliyyətləri həm yerli, həm də beynəlxalq miqyasda tanınmış və Azərbaycan elminin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu alimlərin işləri bölgənin mədəni və elmi irsinin qorunmasına və inkişafına yönəlmiş bir çox təşəbbüsün bünövrəsini qoymuşdur.

Nəticə/Conclusion.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası bu dövrün ən əhəmiyyətli təhsil müəssisələrindən biri olmuşdur. Seminariya Azərbaycan məktəbləri üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Seminariyanın fəaliyyəti müasir dünyagörüşünə malik müəllimlərin yetişdirilməsinə, pedaqoji fikrin inkişafına və milli təhsil sisteminin formalaşmasına böyük töhfə vermişdir.

Bu dövrdə İrəvan şəhərindəki məktəblərin sayı artdı və müxtəlif təhsil müəssisələri fəaliyyətə başladı. İrəvan Kişi Gimnaziyası, İrəvan Qız Gimnaziyası və digər təhsil ocaqları bölgədə maarifçilik fəaliyyətinin genişlənməsinə və azərbaycanlıların müasir təhsil almasına imkan tanıdı. Bu məktəblərdə təhsil alan tələbələr dövrün mühüm ziyalıları, elm və mədəniyyət xadimləri kimi tanındılar.

Sovet dövründə Qərbi Azərbaycanda təhsil sisteminə geniş dəyişikliklər baş verdi. Təhsil mərkəzləşdirilmiş dövlət proqramlarına əsaslanaraq, ümumilikdə sovet təhsil sisteminin bir hissəsi oldu. Bu dövrdə məktəblərdə maarifçilik və pedaqoji fəaliyyətlərə yeni yanaşmalar tətbiq edildi. Təhsil əksər hallarda ideoloji məqsədlərlə formalaşdı və milli kimlikdən çox ideoloji təlimə yönəldi.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra Qərbi Azərbaycanda təhsil sistemində islahatlar başlandı. Bu dövrdə təhsil müəssisələrinin bərpası, milli təhsil prinsiplərinin bərpa edilməsi və təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirildi. Təhsil milli dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə yenidən təşkil edildi.

Qərbi Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixi bölgənin təhsil sisteminin inkişafını, maarifçilik hərəkatını və milli təhsil prinsiplərinin formalaşmasını əks etdirir. Bu tarix bölgənin mədəni və elmi həyatına əhəmiyyətli töhfələr verən bir çox təhsil müəssisəsinin və ziyalının fəaliyyətini göstərir. Qərbi Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixi, həmçinin milli kimliyin və təhsil sisteminin inkişafında mühüm rol oynayan bir sahə olaraq qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Allahverdiyev C., Cəfərov C. (2017). İrəvan Pedaqoji Texnikumu. – Bakı: ADPU-nun nəşri. – 344 s.
 2. Çingizoglu, Ə. (2011). İrəvan Quberniya Ruhani Məclisi və məşhur din xadimləri. // “Soy” elmi-kütləvi dərgi, №3. – 451 s.
 3. Əhmədov, H. (2014). Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. – Bakı: Elm və təhsil. – 366 s.
 4. Köçərli, F. (1981). Azərbaycan ədəbiyyatı. II c. – Bakı: Elm. – 301 s.
 5. Məhərrəmov, Z. (2010). İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbimədəni mühit). – Bakı: Nurlan. – 231 s.
 6. Məmmədov, İ. (2002). Tariximiz. Torpağımız. Taleyimiz. – Bakı: Adiloğlu. – 301 s.
 7. Məmmədov İ., Əsədov S. (1992). Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi очерк). – Bakı: Azərbaycan. – 326 s.
 8. Mustafa, N. (2015). İrəvan şəhri. – Ankara: Berikan Yayın evi. – 272 s.
 9. “Palitra” qəzeti, 10 iyun 2015-ci il.
 10. Səfərov, R. (2012). Təhsil tariximizdə izi qalan ocaq. //“Kaspi” qəzeti.
- 3 may.
11. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı. (1985). Tərtib edən S.Məmmədov. – İrəvan: Kitab Palatası. – 378 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>01.08.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>04.08.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>23.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ VƏ TANINMIŞ ZİYALILARI

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.48.

ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ПОЭТЕССА ДЕРАЛЕЯСА – МАХИРА НАГИКЫЗЫ

Назиля Абдуллазаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

кандидат педагогических наук, доцент

<https://ORCID.org/0000-0002-1829-7178>

nazile.s.m.d@mail.ru

Резюме

Азербайджанская литература, имеющая многовековую историю, во все периоды отличалась своим содержательным богатством, художественные примеры, привносящие исторические события в литературу на лирическом, эпическом, драматическом уровне, отражали прошлое, борьбу, боль, потери и образ жизни народа. Еще в образцах устной народной литературы слово служило воспитанию мотивов духовности человека, нравственной чистоты, верности Родине, борьбы, уважения и почитания. В письменной литературе поэты и писатели в каждом созданном ими произведении отводили больше места человеческой тематике, чем прославлению отдельных эмоций, воспевали общую цель, национальные ценности, величие народа, идеи азербайджанизма, поэтическими словами свидетельствовали об истории.

С 80-х годов 20-го века в азербайджанской литературе главное место занимают такие темы, как боль Карабаха, потеря земель, тоска по Родине. В то время, когда мы уже более двух столетий теряем свои исторические земли, литература не осталась к этому равнодушной и отражала в художественных произведениях внутренний облик советской идеологии и ужасы армянского вандализма.

Ключевые слова: современная поэзия, Махира Нагигызы, отечественная война, тема победы, азербайджанизм, победа.

DƏRƏLƏYƏZİN VƏTƏN SEVDALI ŞAİRƏSİ – MAHİRƏ NAĞIQIZI

Nazilə Abdullazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Çoxəsrlik tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatı bütün dövrlərdə məzmun və mündəricə cəhətdən zənginliyi ilə səciyyələnmiş, tarixi olayları lirik, epik, dramatik müstəvidə ədəbiyyata gətirən bədii nümunələr özündə xalqın keçmişini, mücadiləsini, ağrı-acısını, itkisini, yaşam yolunu əks etdirmişdir. Hələ şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində söz insan mənəviyyatının yüksəlişi, əxlaqi saflıq, vətənə sədaqət, mübarizlik, hörmət, ehtiram motivlərinin tərbiyəsinə xidmət etmişdir. Yazılı ədəbiyyatda da söz sahibləri – şair və yazıçılar fərdi duyğuların tərənnümündən daha çox bəşəri mövzulara yer vermiş, yaratdıqları hər bir əsərdə ümumi amalı, milli dəyərləri, xalqın əzəmətini, azərbaycançılıq ideyalarını tərənnüm etmiş, poetik sözlə tarixə şahidlik etmişlər.

XX əsrin 80-ci illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ ağrısı, torpaq itkisi, yurd həsrəti kimi mövzular başlıca yer tutur. İki əsrdən artıq tarixi torpaqlarımızı itirə-itirə yaşadığımız bir dövərdə ədəbiyyatımız buna biganə qalmamış, sovet ideologiyasının iç üzünü, erməni vandalizminin dəhşətlərini bədii əsərlərdə əks etdirmişdir.

Açar sözlər: çağdaş poeziya, Mahirə Nağıqızı, Vətən müharibəsi, azərbaycançılıq, zəfər.

THE PATRIOTIC POET OF DERALEYAZ – MAHİRA NAGIGIZI

Nazile Abdullazade
Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Azerbaijani literature, which has a centuries-old history, has always been characterized by its richness in terms of content and content. Still, in the examples of oral folk literature, the word served more for the rise of human morality, moral purity, loyalty to the motherland, struggle, respect and esteem. In the written literature, the speakers – poets and writers – covered more human subjects than the hymns of individual feelings, in each of their works glorified the general purpose, national values, the greatness of the people, the ideas of Azerbaijanism, witnessed history in poetic words.

Topics such as the pain of Karabakh, the loss of land, and longing for the

homeland have been prominent in Azerbaijani literature since the 1980s. At a time when we have been losing our historical lands for more than two centuries, our literature has not been indifferent to this, reflecting the inner face of Soviet ideology and the horrors of armenian vandalism in works of ar

Keywords: modern poetry, Mahira Nagigizi, homeland war, theme of victory, azerbaijanism, victory.

Введение/Introduction.

Сегодня одним из представителей современной азербайджанской поэзии, сохраняющих историю Родины в волшебстве слова является Махира Нагикызы. Махира Гусейнова (Нагикызы) которая неустанно действует в гармонии художественного творчества и научного творчества, не делится своей любовью к поэзии ни с кем и ничем с того дня, как взяла в руки перо.

Махира Гусейнова, творческое кредо которой Родина, нация, азербайджанизм, во время Второй Карабахской войны превратила перо в оружие. К каждой победе нашей победоносной армии и мудрой политики Главнокомандующего она посвящала стихи. Махира ханум сплела венок слов на наши земли, освобожденные от армянской оккупации, словно она ходила по этим местам, и ее победные стихи превратились в песни победы.

В 44-дневной отечественной войны Махира Нагикызы создала блестящие образцы «победной литературы» не только в поэзии, но и в своем научном и публицистическом творчестве, как призывы "Пусть Родина знает, пусть Родина слышит" С.Вургуна, "Пусть день будет днем окончания борьбы", С.Рустама, "Уходи, ты кровожадный хищник, уйди с нашей земли» А.Вахида в Великой отечественной войне 1941-45 годов.

Махира Гусейнова родилась в 1960 году в селе Суст Нахичеванского района (ныне Бабекский район) Нахичеванской Автономной Республики. Среднее образование получила в восьмилетней средней школе села Халхал, а затем в средней школе Новханы Апшеронского района. В 1980 году Махира Гусейнова, поступившая на филологический факультет Азербайджанского педагогического института имени В.И.Ленина (ныне АДПУ), отличалась во время учебы, принимала непосредственное участие в мероприятиях, проводимых на факультете, и завоевала глубокую симпатию студентов и профессорско-преподавательского состава. Окончив институт с отличием в 1984 году, она начала работать учительницей азербайджанского языка и литературы в средней школе. За педагогическую деятельность молодая учительница была удостоена Министерством

образования звания «Ведущий работник образования республики» и награждена нагрудным знаком. В 2003 году как победитель республиканского конкурса «Образцовый учитель года» награждена дипломом первой степени.

Но вскоре любовь к языку, литературе и научному творчеству возвращает ее в АГПУ. В 2012 году Махира Гусейнова успешно защитила научную работу на тему «Филологические вопросы в творчестве Гасана Мирзоева», а в 2017 году защитила докторскую диссертацию на тему «Языково-стилистические особенности творчества ашуков и народных поэтов Западного Азербайджана XIX-XX веков (Дарелаязский район)». Декан филологического факультета Азербайджанского государственного педагогического университета, одного из самых престижных высших учебных заведений страны, осуществляющий подготовку педагогических кадров в сфере формирования общества и личности М.Гусейнова помимо своей педагогической и организаторской деятельности, в настоящее время активно действует в сфере научно-публицистической и художественного творчества. В научных произведениях и монографиях «Образ «горы» в азербайджанской поэзии», «Современный азербайджанский язык: к преподаванию диалектизмов в произведениях ашуков и народных поэтов (по Дарелаязскому району)», «Лингвопоэтика ономастических единиц в произведениях азербайджанских ашуков и народных поэтов XX веков (по Дарелаязскому району)», «Стилистический синтаксис ашуков и народных поэтов (по Дарелаязскому району)», «Стилистическая фразеология ашуков и народных поэтов (по Дарелаязскому району)», «Эстетические проблемы языка» выражено отношение к актуальным вопросам языкознания и проведено систематическое исследование языковых единиц. Гармония научного творчества автора 28 научных монографий, учебников и до 400 научных статей в республиканской и зарубежной прессе Махиры Гусейновой дополняется ее художественным творчеством.

Любовь на народную литературу, лиризм, поэтике голоса, своеобразных метафор языка проложили путь от научных творческих встреч ученого-лингвиста к художественному мышлению. Искренние чувства, лиризм Махиры Гусейновой, верность соли и хлебу, материи отца, сухой камни Родины воспеваются в стихотворных примерах, написанных ею еще в студенческие годы.

То ли потому, что она выросла и воспитывалась в большой семье, то ли потому, что ее душа была замешана магией слова, эталон поэзии Махиры Гусейновой составляют Родина, мать. Как ни широк масштаб его стихов, самые неоднозначные чувства и самые красивые метафоры обращены к Родине:

Под названием Родина это не земля

Родина – возле колено матери.

Если есть грудь, на которую можешь преклонить голову,

Это – колыбель души, знай, что это Родина.

Поэтизмы «у материнского колена», «грудь, на которую можно голову», «колыбель души» заставляют каждого почувствовать вкус и соль любви к Родине, независимо от возраста. О чем бы она ни писала, национально-нравственные ценности, идеология азербайджанства, любовь к Родине, семейный фанатизм, оптимистический взгляд на события являются основными линиями поэзии Махиры Гусейновой. Профессор Эльман Кулиев пишет: «Активное вмешательство в жизненные события – одна из характерных тем для творчества поэта. Как гражданка-поэт, Махира Нагикызы, превратившая перо в штык на фоне судьбоносных проблем нации, к которой она принадлежит, не остается незамеченной как явное свидетельство факторов национального фанатизма. В своих стихах, написанных в духе национального фанатизма и патриотизма, призывы и крики Махиры Нагикызы, обращенные из прошлого в настоящее, из сегодняшнего дня в будущее, показывают тяжесть ноши, которую она несет в своем сердце и нежных плечах, ее стремление идти в бой вооруженным солдатом, ее гноящиеся раны, ее ненависть к врагу и т. д. это не так уж сложно увидеть и почувствовать. Потому что такие стихи из ее пера ценны как настоящие поэтические образцы, которые она видела своими глазами, слышала душой и создавала в своих мечтах».

В поэзии Махиры Нагикызы, прежде всего, слышны заботы и сердцебиения поэта-гражданина. Поэтесса, любящая восхвалять родину, весну, лето, цветы, горы, камни и дожди, пишет стихи о победе в дни тяжелых испытаний – дни Отечественной войны конца XX века. Ужасы 44-дневной Отечественной войны, армянская неблагодарность, предательство, храбрость сыновей, прикрывающих свою грудь от вражеских пуль, печаль разбомбленной родины, стоны младенцев, причитания матерей и месть мирных жителей превратились в поэзия в стихах поэтессы: «Можете ли вы

пойти спать, когда синий свет погаснет?»

В годы 44-дневной Отечественной войны творческое кредо поэтессы основывалось на решимости победить и радости победы. Махира Гусейнова создала серию стихотворений триумфальной поэзии в современном литературоведении. В такой же форме любовь к Родине, славные победы нашей армии, мудрая политика главнокомандующего, прославление наших земель, освобожденных от оккупации, находятся в ее стихах, написанных накануне Отечественной войны. Поэтесса, как мать, благословляла сыновей-солдат родины, идущих в бой, призывала их быть готовыми к последнему бою, дойти до конца пути.

Госпожа Махира считает моральным долгом каждого азербайджанского сына освободить наши земли, находящиеся под оккупацией, и положить конец многолетней тоске. Чтобы остаться в истории, необходимо ее переписать, создать историю, при необходимости повернуть колесо фортуны. Если сыновья сегодня не пойдут на войну, мы будем осуждены миром. Мы остаемся в осуждении людей, растерзанных, вытесненных из своего горячего очага, вынужденных смириться с судьбой беженцев. Поэт, который говорит, что эта битва – битва ответов на вопросы, эта битва – победная битва, верит, что азербайджанская армия победит стихами, полными уверенности и решимости:

Стихи Махиры Нагыгыз играют большую роль как воспитательное средство в поднятии боевого духа азербайджанской армии и привитии военного патриотизма молодежи. В ее стихах наряду с нотами уверенности в победе проявляется и материнская тревога, забота матери, забота матери. «Письмо мученической матери», «Письмо с фронта», «Письмо на фронт», «Соответствующее», «Кажется», «Иди», «Наш флаг», «Здравствуйте», «Лачин-лачиним», «Солдат, который пишет историю» и т. д. Стихи которые Махира Гусейнова превратила в гимн своих эмоций в годы 44-дневной Отечественной войны. В этих стихах, помимо чувства уверенности в храбрости азербайджанского солдата, мудрой политике Верховного Главнокомандующего в том, что народ выйдет победителем из этой войны, проявляются также мотивы единства и неделимости народа.

По словам профессора Магеррама Гусейнова, жизненная миссия и жизненный камень Махиры Нагикызы – пролить свет на духовную чистоту и познавательные способности молодого поколения, многочисленных читателей, расширить сферу света образования и мышления. Может быть,

поэтому Махира Гусейнова становится мудрее, когда берет в руку ручку, и за строками слышны воспоминания матери.

Сила и вес слова, сказанного в нужное время и в нужном месте, неизмеримы. Победные стихи, написанные Махирой Нагикызы за 44 дня, являются поэтическими образцами, посвященными теме Отечественной войны в современной азербайджанской поэзии. Эти стихи — призыв к защите нашей будущей истории, национальных и моральных ценностей, целостности. Этот призыв является благословением и приветствием матери с молитвенными устами и Кораном в руках азербайджанскому воину, Главнокомандующему, брату Турции, освободившему историю Азербайджана от бремени веков, лежащего на его плечах в 44 дня:

*О вы, создающие историю
Как славно, слава твоей славе!
Те, кто есть в этой истории, останутся,
Слава твоему неизгладимому имени!*

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

1. Bayramov, Q. Mahirə Nağıqızının poeportreti. <https://yazyarat.com/yazi/-qurban-bayramov-soez>
2. Hüseynova, M. (2017). Ruhuna beşiksə, tanı, Vətəndir. – Bakı: – 328 s.
3. Nağıqızı, M. (2020). Salam olsun. – Bakı: ADPU-nun mətbəəsi. – 144 s.
4. <https://aqreqator.az/az/medeniyyet/399865>
5. <http://medeniyyet.az/page/news/55513/.html?lang=az>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>13.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>31.07.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.34.

HƏSƏN MİRZƏYEV – AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN FƏİLİ

Yegana İsgəndərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://Orcid.org/0000-0002-8467-1543>

i.yegana90@hotmail.com

Xülasə

Azərbaycan diliçiliyinin tanınmış simalarından olan Həsən Mirzəyev türkoloq-alim, dilçi-publisist, professor, ictimai xadim, şair, Əməkdar elm xadimi kimi mənalı ömür yaşamışdır. Həyatı və yaradıcılığı boyu Qərbi Azərbaycan həqiqətlərini təbliğ edən, onun folklorunu və dil materiallarını araşdıran alimin çoxşaxəli fəaliyyətində poeziya, ədəbiyyat, publisistika, toponimika, folklor sahələrinə aid tədqiqatları əvəzsiz xidmətləridir.

Həsən Mirzəyevin qaynaqlandığı mənbə arxalandığı xalqı olmuşdur. İstər elmi-bədii yaradıcılığında, istərsə də ictimai-siyasi fəaliyyətində o, həmişə xalqı düşünmüş, onun taleyüklü məsələlərinin həllində cəsarətli çıxışlar etmiş, xüsusən Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanı böhrandan qurtarmasında hakimiyyətə gəlişini dəstəkləyən və təkid edən “91-lər”dən olmuşdur. Bütün bunlar onu təkcə doğulduğu Dərələyəzin, Qərbi Azərbaycanın deyil, mənsub olduğu xalqın layiqli ziyalı, elm-sənət xadimi adlandırmağa haqq verir.

Açar sözlər: Həsən Mirzəyev, Dərələyəz, dilçilik, şeir, ictimai xadim, onomastika.

HASAN MIRZAYEV – VERB OF AZERBAIJANI LINGUISTICS

Yegana İsgandarova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Hasan Mirzayev, one of the prominent figures in Azerbaijani linguistics, lived a meaningful life as a Turkologist-scholar, linguist-journalist, professor, public figure, and poet, earning the title of Honored Scientist. Throughout his life and work, Mirzayev was devoted to promoting the realities of Western Azerbaijan, and his multifaceted activities included invaluable contributions to the

fields of poetry, literature, journalism, toponymy, and folklore, where he researched the region's folklore and language materials.

Hasan Mirzayev drew his sources from the people he represented. Whether in his scientific and literary work or his public and political activities, he consistently prioritized the welfare of his people, making bold statements on critical issues and notably supporting the arrival of Great Leader Heydar Aliyev to power as a means to save Azerbaijan from the crisis, being one of the "91s" who insisted on this change. All these factors justify calling him not only a distinguished intellectual of his native Daralaz and Western Azerbaijan but also of his people in general.

Keywords: Hasan Mirzayev, Daralaz, linguistics, poetry, public figure, onomastics.

ГАСАН МИРЗОЕВ – ГЛАГОЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Егана Искендерова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Гасан Мирзоев, один из известных деятелей азербайджанского языкознания, прожил содержательную жизнь, как ученый-тюрколог, лингвист-публицист, профессор, общественный деятель, поэт, заслуженный деятель науки. На протяжении всей своей жизни и творчества исследования ученого в области поэзии, литературы, публицистики, топонимики, фольклора, пропагандировавшего истины Западного Азербайджана являются неоценимой заслугой.

Источником многогранной деятельности Гасана Мирзоева был его народ. В своих научных и художественных творениях и общественно-политической деятельности он всегда думал об истине и произносил смелые речи при решении ее судьбоносных вопросов, Г.Мирзоев был одним из 91-х, кто поддерживал и настаивал на приходе к власти великого вождя Гейдара Алиева, который спас Азербайджан от кризиса. Всё это дает право называть его достойным деятелем интеллигенции, науки и искусства не только Даралаза, Западного Азербайджана, где он родился, но и народа, к которому он принадлежит.

Ключевые слова: Гасан Мирзоев, Даралаз, языкознание, поэзия,

общественный деятель, ономастика.

Giriş/Introduction.

Akademik Tofiq Hacıyevin Həsən Mirzəyevi feilə bənzətməsi səbəbsiz deyildi. Feil – hərəkət bildirən, bütün zamanlarda işləmə bilən, idarə edən bir nitq hissəsidir. Dildə adlar sayca çox olsalar da, feillərsiz fikir ifadə etmək, hökm vermək olmur. Feillər dilin hərəkətverici qüvvəsi, mübariz, öz müstəqilliyini qorumuş dil vahidləridir. T.Hacıyev də həmkarı professor Həsən Mirzəyevi feilə bənzəyəndə məhz bu inkişafı, dinamikani, həmçinin milliliyi nəzərdə tuturdu: “Dilimizdə başqa dillərdən alınmış minlərlə isimlər, yüzlərlə sifətlər, onlarla əvəzlilik və saylar var. Ancaq bütün feillərimiz özümüzündür, millidir, türkcədir. Həsən Mirzəyev də milliyyətcən, qanınaqan millidir, millətsevərdir, vətənsevərdir” [Mirzəyev, XIII c., 2010:31]. Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşər: yəqin ki, T.Hacıyev “bütün feillərimiz millidir” deyəndə kök feilləri nəzərdə tuturdu, dilimizdə yüzlərlə düzəltmə feil olduğu halda, akademik Həsən Mirzəyevi kök feillərə bənzətməsi də türkoloq-alimin elinə, kökünə-soyuna bağlılığının bədii ifadəsidir.

Ömrünü həsr etdiyi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tələbəsi, müəllimi, professoru olmuş Həsən Mirzəyev sağlığında dilçi-türkoloq kimi şöhrət qazanmışdır. Onun Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə – müasir dil, onomalogiya, üslubiyyat, sintaksisə aid tədqiqatları dilçilik elminin nəzəri əsaslarının təkmilləşdirilməsinə və inkişafına töhfə olmuşdur. Adı B.Çobanzadə, A.Qurbanov, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə kimi dilçi alimlərlə bir sırada çəkilən Həsən Mirzəyevin Azərbaycan toponimləri və şivələrinə aid tədqiqatları çoxşaxəli məhsuldar fəaliyyətinin zirvəsi sayılır.

Həsən Mirzəyev həm də təcrübəli pedaqoq, elmi rəhbər olmuşdur. Onun rəhbəriyi ilə 8 elmlər doktoru, 7 fəlsəfə doktoru, 19 magistr uğurla dissertasiya müdafiə etmiş, rəhbərlik etdiyi kafedrada 17 nəfər alim kimi yetişmişdir. Dilçi-alim 53 monoqrafiyanın elmi redaktoru olmuş, doktorluq və namizədlik dissertasiyalarına opponentlik etmişdir.

1952-2007-ci illər ərzində Həsən Mirzəyev beynəlxalq və respublika səviyyəli konfranslarda, mətbuatda dilçiliyin aktual məsələləri, aşiq poeziyası və digər mövzularda müxtəlif səpkili elmi-publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir.

Həsən Mirzəyevin Dərələyəz nisgili.

Həsən Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı Qovuşuq kəndində dünyaya göz açmış, bu qədim diyarın biçənəkli kövşənlərindən, başı qarlı dağlarından, zümzüməli bulaqlarından ilhamlanaraq böyümüşdü. Onun şeir-sənət

dünyasına bağlılığı, dilə, ədəbiyyata vurğunluğu, dostluqda sədaqəti, ünsiyyətdə etibarlılığı bu yurdun torpağının, havasının, suyunun bərəkəti, hərarəti, paklığı ilə bağlı idi. Onun Dərələyəzə sədaqət və ehtiramı hər şeydən əvvəl, ailədən başlayır. Dərələyəzin suyunu içib havasını udduğu valideynlərini əsərlərində birində belə xatırlayır: “Azərbaycan folklorunun, Şərq ədəbiyyatının, şəriətin gözəl bilicisi, saz-söz sənətinin xiridarı, “Leyli-Məcnun”u, “Gülüstan”-“Bustan”ı, “Şahnamə”ni, Abbasi, Xəstə Qasımı, Qurbanini, Valehi, Ələsgəri, Nizami, Nəsimi və Şərqin hikmətlərini yaddaşında gəzdirən, daim Vətən dərdi ilə yaşayan, ensiklopedik məlumatla, geniş dünyagörüşə malik olan, həzircavab, qorxmaz, əyilməz, məğrur, sinədəftər, el ağsaqqalı atam İbrahim Mirzəli oğlunun və öz zəkası, səxası, var-dövləti ilə Dərələyəzdə, Türkiyədə, İranda, Qarabağda, Gəncədə və bu kimi bir çox bölgələrdə böyük hörmət sahibi olan, sayılıb-seçilən Hacnamazalı oğlu Əmirin qızı, Dərələyəz gözəli, həyatdan vaxtsız gedən anam Nahadın (Nahidin) əziz xatirəsi”... [Mirzəyev, 2007:3].

Dərələyəzin ermənilər tərəfindən işğalını, ailəsinin yaşadığı sarsıntıyı alim acı notlarla xatırlayır. Bu xatirələr erməni millətçiliyinin, şovinizmin iç üzünü ifşa edir: “...*Başqa yollarla getmək qorxulu idi. İki çayın arasında olan yoncalıqda mənim ayağıma yekə bir tikan batdı, xırda bacım Züleyxanın da ayaqqabılarını çay apardı. Ayağımdan qan axa-axa Otay deyilən yerə, Əppəkli meşəsinin ayağına çatdıq. Bizi burada atam qarşıladı. Biz Qatarın başı deyilən yerə çatdıq. Musa kişi oradan qayıtmalı idi. Biz ayrılanda ağlaya-ağlaya bir bayatı çəkdi. O bayatı hələ də qulağımdan getmir*” [Mirzəyev, 2008:69]. Bu sətirləri həyəcənsiz oxumaq olmur, Həsən Mirzəyevin ömrünün sonunadək Dərələyəz həsrətini, yurd nisgilini ürəyində daşdığını, imkan düşdükcə sətirlərə köçürdüyünü başa düşsən də, bu nisgillə dünyadan köçdüylə insan bərişə bilmir.

Ermənilərin uzaqgörən mənfur siyasətinin bilavasitə şahidi olan Həsən Mirzəyev ziyalı fəhmi, vətəndaş təəssübü ilə onalra qarşı çıxmış, yeri düşdükcə erməni fitnəsinin iç üzünü açmaqdan çəkinməmişdir. “*Biz alban türklərinə məxsus məşhur Gələsən-Görəsən kilsəsinə baxmağa getdik. Bu zaman kilsədə ermənilərin arxitektorları, sənətkarları işləyirdilər. Bu kilsənin qabağında böyük daş var idi. Dördkünc şəklində olan bu daşın diametri təxminən 1.5x1.0 idi. Bu daş da vaxtilə kilsənin yanlarında olan qara daşlardan kəsilmişdi. Ermənilər həmin ölçüdə olan bir daşı gətirib köhnə daşın yanına qoyub üstünü yazırdılar.*

Təzə daşın üstünü yazıb qurtarmışdılar, onu təmizləyirdilər.

Mənimlə bu mənzərəni seyr edən və əsl-kökü Şərurun Maxta kəndindən olan Ağa Ağayev erməni dilini ermənilərdən yaxşı bilir və qədim erməni əlifbası

olan “qrabarı” da yaxşı oxuyurdu. Bir də gördüm Ağa Ağayev bu yazı yazanlarla sözləşir və deyir ki, siz millətçisiniz, siz saxtakarsınız. Birinci daşdakı əlifba ilə burdakılar tamamilə başqa-başqa şeylərdir. Siz yazdığınız erməni qrabarıdır, əvvəlki daşdakı yazı isə alban əlifbasıdır. Bu əlifbalarda oxşarlıq olsa da, bunlar bir-birindən tamamilə fərqlənir. Ağayevin ermənicə ədəbi dildə danışması erməniləri mat qoymuşdu. Mən də bunlarla kəskin danışdım. Bütün erməni tarixinin saxta olduğunu söylədim və axırda dedim ki, sizi kim göndirib, bilmirəm. Siz burada tarixi dəyişməklə məşğulsunuz” [Mirzəyev, 2008:182].

1980-ci illər hadisələri dövründə, Ermənistandan azərbaycanlılar zorla qovulanda, qaçqın düşəndə Həsən müəllim Dərələyəzdən sürgün olunan soydaşlarını, el-obasının yanğısını yaşayır:

*Ey ana torpağım, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub el, Dərələyəz!
Yaram köz-köz olub, bil, Dərələyəz!*

[Mirzəyev, XIII c., 2010:119].

Zəlimxan Yaqub Həsən Mirzəyevi həqiqəti kəskin şəkildə, ağsaqqal təmkini ilə deyən ictimai xadim, məşhur bir folklorşünas, saza-sözə saçından dırnağına qədər bağlı olan bir ziyalı kimi qiymətləndirərək yazırdı: “Əti dırnaqdan, kökü budaqdan, közü ocaqdan, ruhu torpaqdan ayırmaq olarsa, Həsən Mirzəni də Azərbaycandan, Qərbi Azərbaycandan, Zəngəzurdan, Göyçədən, Dərələyəzdən ayırmaq olar. Yəni bu gün mənimçün Həsən Mirzə yeriyan Qərbi Azərbaycan torpağıdır. Ələsgərin ruhunu özündə gəzdirən bir kişidir” [Mirzəyev, XIII c., 2010:119].

Həsən Mirzəyev – dilçi-türkoloq.

Azərbaycan diliçiliyində Həsən Mirzəyev sanballı elmi tədqiqat əsərlərinin müəllifi kimi tanınır. O, daha çox tədqiq olunmamış sahələrə müraciət etmiş, aktual məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. “Azərbaycan dilində feil”, “Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz feillər”, “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri”, “Filologiya məsələlərinə dair tədqiqatlar: mülahizələr, rəylər”,

“Seçilmiş elmi məqalələr” monoqrafiyalarının müəllifidir.

İlk dəfə olaraq, “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” kitabında Dərələyəzin toponimləri tarixi-lingvistik aspektdə araşdırılmışdır. Həsən Mirzəyev Dərələyəzin kəndlərindən danışarkən məhəllə, çay, bulaq, meşə, yurd, dağ, dərə, karvansara və başqa onomastik vahidlərdən söhbət açır, bir çoxunun

etimologiyasını, yaranma tarixini göstərir. Dərələyəz sözünün mənşəyini alim belə izah edir: “Bu, əvvəlcə Dərə Ələyəz formasında olmuş, sonra Dərə və Ələyəz birləşərkən “ə” saitinin biri düşmüşdür. Türk dillərində ailə, ələ sözü uca, yüksək, böyük dərələrdə olan kaslar, xəzlər, ğuzlar, oğuzlar, azlar, uzlar mənasındadır” [Mirzəyev, XII c., 2008:544].

Həsən Mirzəyevin “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” kitabının, “demək olar ki, hər bir səhifəsində Dərələyəzin tarixi, etnoqrafiyası, coğrafi kooordinatları və folkloru barədə təkzibolunmaz faktlara rast gəlinir. Bu mənada monoqrafiya hal-hazırda erməni tapdağı altında inildəyən qədim türk yurdu Dərələyəzin ensiklopediyası kimi də dəyərləndirilə bilər” [Tanrıverdi, 2007:2].

Həsən Mirzəyev və Dərələyəz folkloru.

Həsən Mirzəyev doğulduğu torpağın vurğunu, pərəstişkarı idi. O, ilk dəfə olaraq, Dərələyəzin toponim və şivələrini, folklorunu araşdırmış, el şairləri və aşıqlarının bədii irsini toplamışdır. Dərələyəzin qədim oğuz türklərinin yurdu olduğunu alim faktlarla sübut edirdi: xəritə, əhalinin siyahıya alınması, kəndlərin əksəriyyətinin qədim tayfa adları olduğu, daş abidələr Həsən Mirzəyevin söykəndiyi mənbələr, qaynaqlar idi. 1997-ci ildə “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq, o, aşıqların yaradıcılığındakı onomastik vahidləri tədqiqata cəlb edir. Ayrı-ayrı dastanlarda, nağıllardakı toponimlər etimoloji cəhətdən, tarixilik baxımdan təhlilə cəlb olunur.

Həsən Mirzəyevə görə, folklor hər bir xalqın güzgüsü, möhürü rolunu oynayır və xalqın keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, onun dünənini, bugününü, adətini, ənənəsini, mənəvi sərvətlərini mühafizə edib saxlayır. Məqalələrindən birində alim yazırdı: “Folklorunu bilməyən, tanımayan, öyrənməyən kəslər xalqına, millətinə biganə adamlardır. Folklor göydəndüşmə olmur. O, gəndən, qandan gəlir. O, mühitdən, şəraitdən gəlir. Ona görə də mənim doğulduğum mühit də, şərait də, doğulduğum ailə də həmişə folklorda yaşayıb. Folkloru ilə yaşamayan, folkloru sevməyən, öyrənməyən, onu yaymağa çalışmayan, onu dillərdə əzbər etməyən insanlar, elə bilirəm ki, xalqının sevimli övladı ola bilməz. Əgər folklorunu bilmirsənsə, demək, tarixini də bilmirsən” [Mirzəyev, 2010:167].

Oğuz torpağı Dərələyəzin XX əsrin əvvəllərində alınıb Ermənistanı verilməsi və əsr boyunca azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlar, kütləvi köçürmələr bu bölgənin ədəbiyyatının tədqiq olunmasına, folklorunun toplanmasına imkan verməmişdi. Həsən Mirzəyev bu ağır və məsuliyyətli işi boynuna götürmüş, qədim Dərələyəz mahalının tarixən türk-oğuz yurdu olduğunu sübut etmək üçün regional xüsusiyyətləri özündə qoruyub saxlayan folklor

nümunələrini toplamış, el şairlərinin, aşıqların yaradıcılığını ədəbi təhlil süzgəcindən keçirərək “Dərələyəz folkloru” əsərini bugünkü nəslə yadigar qoymuşdur. Əfsanələr, rəvayətlər, nəğmələr, inanclar, qoşma və gəraylılar, gülməcələr, türkəçarələr, oyunlar, sanamalarla yanaşı, o, 38 aşiq, 35 el şairinin əsərlərini toplamışdır. Dərələyəzin saz, balaban, zurna, tütək, nağara, klarnet, qarmon çalanlarının, muğam, xalq mahnısı və aşiq havalarında oxuyanlar haqqında kitabda toplanan məlumatlar bu yerin insanların incəsənətə, musiqiyə nə dərəcədə meyilli olduğunu ifadə edir. Prof. Mahmud Allahmanlı yazır: “Bu kitab bir neçə baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Ön birincisi, xalqımızın zəngin şifahi yaradıcılığını gələcək nəsillərə çatdırmaq baxımından dəyərlidir. Çünki burada ulularımızın qədim dövrlərdən günümüzdə qədər gəlib çatan mədəniyyəti var. Müxtəlif adət-ənənələrin izləri, mərasimlər, əfsanə, əsatir, rəvayət örnəkləri, vətən, yurd sevgisi və s. bir genişlikdə əhatə olunur. Digər istiqamətdə Dərələyəz başqa Qərbi Azərbaycan bölgələrimiz kimi ağırlı yerlərimizdəndir, düşmənlər tapdağındadır. Başlı ərşə çatan dağlar, yalçın qayalar həsrət ömrü yaşayır. Yerindən-yurdundan perikmiş oğul-qızlarının yolunu gözləyir. Səhərləri-axşamları həsrət ağırları ilə gəlib gedir. Həmin torpağın yerindən perikən övladları da eyni ağırlara yüklüdür. O yerlər birər-birər böyükdən-küçüyə dərələyəzlilərin ruhundan, varlığından keçir. Yuxularına hakim kəsilir Həmin regionların, o cümlədən Dərələyəz folklorunun toplanmasına məhz bu səbəbdən indi daha çox ehtiyacımız var. Çünki bu nümunələrin hər biri canlı tarixdir. Qədim yurd yerlərinin adları, məişəti, əski düşüncəsi bayatılarda, nəğmələrdə, əfsanə, əsatir, rəvayət, dastan və s. nümunələrdə yaşayır. Görkəmli alimimiz Həsən Mirzəyev də bunları nəzərə alaraq belə bir müqəddəs işi görmüş, həmin örnəklərin gələcək nəsillərə çatdırılması qayğısına qalmışdır” [Allahmanlı, 2007:15].

Həsən Mirzəyevin şeir dünyası.

Həsən Mirzəyev məqalələrindən birində yazırdı: “Məni vətən dərdi, yurd həsrəti şair elədi. Bu dərdi yaşayanlar və çəkənlər bilər. Əsrlərlə parçalanan, şaqqalanan, əlindən alınan sinəsindən şırımaqkar açılan Azərbaycan torpaqlarının dərdi, deportasiyalar, soyqırımlar məni həmişə narahat edirdi. Ona görə dözü bilmirdim. Məni daxilən dindirirdi. İçimdən daxilən gəlirdi ki, öz dərdimi bədii şəkildə deyəm. Parçalanan yer-yurdlarımın, həsrətdə qalan soydaşlarımın dərmini demək istəyirdim.

*Parçalanıb, şaqqalanıb vətənim,
Tapdalanıb, hey talanıb vətənim,*

*Tonqallara çox qalanıb vətənim,
Töksəm dərya olar gölə dərdimi*”[Mirzəyev, XIII c.,2010:167].

Həsən Mirzəyev sözün vurğunu, xiridarı idi. Aşiq ənənələri üzərində formalaşan Dərələyəz poeziyasının “Həsən Mirzə” imzasında dağ vüqarı, çəmən ətri, torpaq hərarəti yaşayır. Onun yaradıcılığında Dərələyəz gah zirvəsi asimana ucalan qarlı dağ, gah sinəsi yaşıl ormanlı, güllü-çiçəkli cənnətməkan, gah həsrətdən, qubardan köksü dağlanmış el ağbırçəyi, gah nazlı-qəmzəli, işvəli bir gözəl kimi canlanır. Dərələyəzdən ayrı düşəndən yurdunun erməniyə qaldığı şairi göynədir, hər dəfə təyyarə ilə o yerlərin üstündən keçəndə atla gəzdirdi, qarış-qarış piyada dolaşdığı oylaqlar yadına düşür. “Mənim dərdim Vətən dərdidi, yurd dərdidi, yurd həsərtidi” deyən aşiq Həsən Mirzə üzünü dağlara tutub dərdini dilə gətirir:

*Yağılar əlində qalıbsan əsir,
Sinəmi dağlayır bu dağın, dağlar!
Həsərdən ürəyim sızlayır, əsir,
Tez götür sinəmdən bu dağı, dağlar!*

*Soğanlını, Göytəpəni gəzmirəm,
Süsən, sünbül, bənövşəni üzürəm.
Versə çıxıb Göyçə gölün görmürəm,
Mən necə yaşadım bu dağı, dağlar!*

*Qəlbimi göynədir hicranın dağı,
Sinəm olub qəm dəryası, qəm dağı.
Həsən Mirzə çəkə bilmir bu dağı,
Sən necə çəkirsən bu dağı, dağlar!*[Mirzəyev, XIII c., 2010:59]

Dərələyəzi ana, özünü ona övlad sayan Həsən Mirzə şeirlərindən birində tarixi şahid çəkir. Tarix şahiddir ki, bu qədim yurd oğuzların yurdudur, haylar sinəyə çalın-çarpaz dağ çəksələr də, tarix bunu yazır. Bağ-bağçada bülbüllər ötmür, göllər sonasız qalır, haray, fəryad tükənmir, illər bir-birindən ağır ötür, lakin şair ümidini üzür, inanır ki, bir gün Dərələyəzin qisası alınacaq, yağının başı əziləcək. Şair üzünü Allaha tutub ondan imdad diləyir:

*Həsərdən odlanıram, yanıram,
Yenə tək qalmısan, can Dərələyəz!
Gecə də, gündüz də səni anıram,*

*Sən də bu həsrətdən yan, Dərələyəz!
Qoy doğsun üstünə dan, Dərələyəz!
Həsən Mirzəni də an, Dərələyəz!*

*Elimi Vətənə qaytar, ay Allah!
Yurdum, yuvama qaytar, ay Allah!
Həsrətdən qamətim yaya dönübdü,
Həsəni bu dərdədən qurtar, ay Allah! [Mirzəyev, XI c., 2007:65]*

Bəzən olur ki, Həsən Mirzəyevin Dərələyəz nisgili böyüyür, Azərbaycanın kiçik bir nöqtəsi olan Dərələyəz dərdi dağa dönüb paralanmış Vətən ağrısına, Vətən dərдинə çevrilir. Bu zaman Həsən Mirzəyev Dərələyəzdən çıxıb Vətəni qarış-qarış dolandır, doğranmış, torpağının çoxu yada paylanmış Borçalı, Dərbənd, İrəvan, Təbriz dərdi şairi düşündürür. Dədə Ələsgərdən yadigar qalan saz dəmkəşi Həsən Mirzənin şeirlərində bir yangı da 70 il yolu bağlı olan, üzünü görmədiyi, gülünü dərmədiyi Təbrizlə bağlı idi. 1998-ci ildə Milli Məclisin bir qrup nümayəndəsi ilə İranda səfərdə olanda Həsən Mirzə Təbrizi gəzir, Şəhriyarın məzarını ziyarət edir, aşıqlarla görüşür. Ellər bağı Şah gölündə Şəhriyarın şeirini ana dilində dinləyən Həsən Mirzəyev illər boyu sinəsində düynələn qəhərini dilə gətirir:

*O taylı, bu taylı boyların birdir,
Quzeyli, güneyli soyların birdir,
Dərd-qəmin, ələmin, toyların birdir,
Qardaşlıq, qardaşı unutma, Təbriz!
Həsən Mirzəni də unutma, Təbriz! [Mirzəyev, XIII c., 2010:91]*

Professor B.Xəlilov yazırdı: “Həsən Mirzə yaradıcılığında Azərbaycanın dərdləri dil açır. O taylı-bu taylı Azərbaycanın taleyi vərəqlənir. Təbriz Şimali və Cənubi Azərbaycanın milli, tarixi birliyini yaradan şəhər kimi gələcək nəsillərin də yaddaşına həkk olunur. Bu mənada Həsən Mirzə Təbrizlə dərдинi bölür, qəlbindəki nisgili silir, öz qardaşı və doğması kimi onun görüşünə çıxır” [Xəlilov, 2007:9].

Həsən Mirzəyev – ictimai-siyasi xadim kimi.

Həsən Mirzəyev eyni zamanda böyük ictimai-siyasi xadim idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişinin tərəfdarlarından, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcılarından, “91-lər”dən biri kimi ölkənin təhlükədən xilas edilməsində onun rolu böyük idi. Bir ziyalı kimi Azərbaycanın

xilasını Heydər Əliyev siyasətində görən və onu dəstəkləyən ictimai-siyasi xadim doğru olaraq qeyd edirdi ki, “Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında və beynəlxalq əlaqələrində əsl dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı” [Mirzəyev, 2008:251].

1990-cı ildə Həsən Mirzəyev Naxçıvana Heydər Əliyevin yanına gedir, onunla görüşür, məsləhətlər alır, özü dediyi kimi, “mübarizə aparmağın yollarını öyrənir” və müstəqillik uğrunda əlindən gələni əsirgəmir. Heydər Əliyevlə görüşünü Həsən Mirzəyev coşqu və ehtiramla xatırlayır, onu gözlətməyib qəbul etdiyini, zorla çay içirtdiyini, qayğısına qaldığını hörmətlə anır, tapşırıqlarını böyük siyasətçinin tövsiyəsi kimi qəbul edir: “Sən bəzən həddindən artıq çılgınlıq edirsən. Sən mənə deməmişən, amma mən eşitmişəm. İki dəfə Bakı şəhər sovetinin iclaslarında səni vurmaq istəyiblər, lakin səni aradan çıxarıblar. Belə olmaz. Sən özünü gözlə. Bizə sizin kimi adamlar lazımdır, amma dava-savaşıq. Siyasət adamı, siyasətçi bir qədər soyuqqanlı olmalı, rəqibləri ilə ehtiyatla davranmalıdır” [Mirzəyev, X c., 2006:688].

Həqiqətən də, Həsən Mirzəyev Heydər Əliyevi dəstəklədiyinə və hakimiyyətə gəlişində israrlı çıxışlar etdiyinə görə güclü təhdidlərə məruz qalmış, silahla hədələnmiş, lakin mövqeyini dəyişməmiş, Ulu Öndərin ona olan hüsn-rəğbətindən qürur duymuşdur. Heydər Əliyevlə bağlı Həsən Mirzəyevin siyasi baxışları, görüşləri bir örnək olmuşdur. O, siyasətçi, uzaqgörən əliyevçilərdən olmuş, Heydər Əliyev şəxsiyyəti və ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı, Ulu Öndərə müraciət edərək hakimiyyətə gəlişini təkid edənlərdən olmuşdur.

1990-2006-cı illərdə Həsən Mirzəyev respublikanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmişdir. Deputatlıq fəaliyyəti dövründə o, dövlət kitabxanalarına qayğı, ermənilər və onların havadarları, tarixi yer adları, qaçqın

və köçkünlərin statusları, muzeylər, rəssamlar, sənət adamları, təhsil qanunu, bələdiyyələr, vətənpərvərlik və s. mövzularla bağlı o, Milli Məclisdə çıxışlar etmiş, münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. Xüsusilə ana dilində danışmağı özünə həqarət bilənlərə alimin münasibəti sərt idi. Rus dilində təhsil alıb rus dilində danışanların ana dilinə soyuq münasibəti, bu dildə danışmağı özünə təhqir hesab etməyi dilçi-alimi narahat edirdi. “...Azərbaycan dili bizim varlığımız, bizim canımızdır. Onu müdafiə eləməliyik” [Mirzəyev, IX c., 2006:32]. Azərbaycan dilini bilməyənlərin səlahiyyətlərinin əlindən alınması, vəzifədə qalmaması tələbini o, Milli Məclisin iclasında irəli sürmüşdü.

Ümumiyyətlə, həyatın, cəmiyyətin, elmin, təhsilin elə bir sahəsi yox idi ki,

bir ziyalı kimi, ona biganə qalsın, münasibət bildirməsin. Xocalı soyqırımı, 20 Yanvar faciəsi, Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunanlar, Milli Qurtuluş günü, təhsil siyasəti, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubileyləri və s. ilə mövzuda məqalələri alimin ictimai fəallığı ilə yanaşı, vətəndaş yangısı, təəssübkeşliyinin ifadəsi idi.

Həsən Mirzəyev təhsili hər bir ölkənin ən önəmli, taleyüklü sahəsi sayırdı. Orta məktəblərdə ümumi təhsilin müddəti, təhsilalmanın sərbəst, məsafədən, eksternat yolu ilə həyata keçirilməsi, təhsil müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, yüksək potensiallı kadr hazırlığı qocaman təhsil işçisini düşündürür və o, bu məsələlərlə bağlı təkliflərini Milli Məclisin deputatı kimi irəli sürürdü.

Özünü “anadan olandan siyasi meydanda görün” Həsən Mirzəyev xüsusilə dövlətçiliklə bağlı siyasi məsələlərdən kənarda qalmamış, vətənpərvər ziyalı kimi, xalqın taleyini düşünmüş, əqidəsindən dönməmişdir.

Nəticə/Conclusion.

Şair-publisist Avtandil Ağbaba Həsən Mirzəyev haqqında yazırdı: “Yer üzündəki bütün bitkilər ana torpaqdan qida alır. Ancaq hamısı bir boyda olmur. Biri zərif və incə olur, digəri nəhəng, tufanlara sinə gərir, kökü torpağın dərin qatlarına işləyir. İnsanlar da elədir. Tufanlara sinə gərən, həyatın bütün çətinliklərini cəsarətlə dəf edən şəxsiyyətlərin də kökü dərinliklərdədir. Ona görə də onlar güclü və məğrur olurlar. Professor Həsən Mirzəyevi də bax mən beləcə tanıyıram: güclü və sarsılmaz. Tufanlara sinə gərən palıd ağacları kimi”... [Mirzəyev, X c., 2010:359].

Müəllim, tədqiqatçı-alim, el-oba sevdalısı, ictimai-siyasi xadim, şair Həsən Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın tarixində şərəfli bir ömür yaşayan, bu ömrün hər dəqiqəsini, hər anını xalqına, elinə, millətinin mənəvi yüksəlişinə və tərəqqisinə həsr edən bir ziyalı kimi xatirələrdə əbədi yaşayacaq.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Allahmanlı, Mahmud (2007). Dərələyəz folkloru. // “Kredo” qəzeti, 3 fevral. – №5 (420). – s.15.
2. Xəlilov, Buludxan (2007). Vətənə, torpağa, insana və gözəlliyə bağlı poetik düşüncə. Mirzəyev H. Hanı o səndəki el, Dərələyəz? 11-ci c. – Bakı: Elm. – 800 s.
3. Mirzəyev, Həsən (2006). Dərələyəz folkloru. 8-ci cild. – Bakı: Elm. – 768 s.

4. Mirzəyev, Həsən (2006). Müstəqillik uğrunda mübarizə yollarında. 10-cu cild. – Bakı: “Elm”. – 688 s.
5. Mirzəyev, Həsən (2007). Hanı o səndəki el, Dərələyöz? 11-ci c. – Bakı: Elm. – 800 s.
6. Mirzəyev, Həsən (2008). Elmi, pedaqoji fəaliyyətim və ömür yolumdan səhifələr. 12-ci cild. – Bakı: Elm. – 888 s.
7. Mirzəyev, Həsən (2010). Deyilən söz yadigardır. 13-cü cild. Bakı: Elm. – 654 s.
8. Mirzəyev, Həsən (2010). Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı, qurucusudur. 14-cü cild. – Bakı: “Elm”. – 756 s.
9. Tanrıverdi, Əzizxan (2007). Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. // “Kredo” qəzeti, 3 fevral. – №5 (420). – s.2.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	30.06.2024
<i>Qəbul edilib</i>	14.07.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Könül Həsənova
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.23.

MAHİRƏ NAĞIQIZININ ELMİ VƏ BƏDİİ FƏALİYYƏTİNDƏ QƏRBI AZƏRBAYCAN KONSEPSİYASI

Püstə Əhmədova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0005-7857-4359>

pusteehmedova@yahoo.com

Xülasə

Əslən Qərbi Azərbaycandan olan tanınmış alim və şairə Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında Qərbi Azərbaycanla bağlı elmi və bədii məsələlər xüsusi yer tutur. İncə ruhlu sənətkarın yaradıcılığında mənəvi məsələlərin qabardılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Hər gün daha da böyük uğurları ilə çıxış edən şairənin fəaliyyəti çoxşaxəli və olduqca zəngindir. Onun yaradıcılığının əsas məzmununu təşkil edən vətəndaş duyğuları, xalq sevgisi hər zaman öndə gedir. Bu coşqun yaradıcılıq həvəsi vətəninə, elinə olan sevgisindən qaynaqlanır. M.Nağıqızıya görə, insan öz elmi, millətinə olan sevgisi və ən əsası yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə yüksələ bilər.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Mahirə Nağıqızı, Dərələyəz, əsər, fəaliyyət, mədəniyyət, poeziya, üslub.

CONCEPT OF WESTERN AZERBAIJAN in SCIENTIFIC AND ARTISTIC CREATION OF MAHIRA NAGIGIZI

Ahmadova Pusta

Nakhchivan State University

Abstract

Scientific and artistic issues related to Western Azerbaijan occupy a special place in the work of Mahira Nagygizi, a famous scientist originally from Western Azerbaijan and a hardworking poetess who speaks for herself with her artistic works. Of particular importance in the work of a subtle spiritual artist is the raising of spiritual issues.

The activities of our poetess, who performs with increasing success every day, are multifaceted and very rich. Civic feelings and love for the people, which constitute the main content of his work, are always in the foreground. This

enthusiastic creativity stems from his love for his country and his work. According to the poet, a person can rise with his knowledge, his love for his people and, most importantly, his high moral qualities.

Keywords: West Azerbaijan, Mahira Nagygizi, Darelaez, work, activity, culture, poetry, style

КОНЦЕПЦИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В НАУЧНОМ И ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ МАХИРЫ НАГИКЫЗЫ

Пуста Ахмедова

Нахичеванский государственный университет

Резюме

Научно-художественные вопросы, связанные с Западным Азербайджаном, занимают особое место в творчестве Махеры Нагыкызы, известного ученого родом из Западного Азербайджана и трудолюбивой поэтессы, говорящей сама за себя своими художественными произведениями. Особое значение в творчестве тонкодуховного художника имеет поднятие духовных вопросов.

Деятельность поэтессы, которая с каждым днем выступает с все большим успехом, многогранна и очень богата. Гражданские чувства и любовь к народу, составляющие основное содержание его творчества, всегда находятся на первом плане. Это восторженное творчество происходит из ее любви к своей стране и своему делу. По мнению поэтессы, человек может подняться своими знаниями, своей любовью к своему народу и, главное, своими высокими моральными качествами.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Махера Нагыкызы, Дарелаез, творчество, деятельность, культура, поэзия, стиль.

Giriş/Introduction.

Azərbaycan ədəbiyyatında qadın şairlər Azərbaycan mədəniyyətində, ədəbiyyatında, elmində böyük xidmətlər göstərmiş və adlarını tarixə yazdırmışlar. Məhsəti Gəncəvi, Xurşidbanu Nətvən, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli və başqaları Azərbaycan qadınının intellektual düşüncəsindən, zəngin yaradıcılığından xəbər verir. Bu gün – XXI əsrdə də yaradıcılıq eşqi ilə coşub-daşan, elmi və bədii fəaliyyəti ilə sözünü deyən alim və şairlərdən biri də Mahirə

Nağıqızıdır. Mahirə Nağıqızının həm elmi, həm də bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan elminə, ədəbiyyatına və ən əsası Azərbaycan dilinin inkişafına göstərdiyi xidmətlər danılmazdır. Yaradıcılığının əsas motivlərindən biri də Vətən sevgisi olan şairənin yaradıcılığına baxanda, kitablarını vərəqləyəndə oxucunun dərin düşüncələrə dalmaması, duyğulanmaması mümkün deyil.

M.Nağıqızının istər bədii, istərsə də elmi fəaliyyətinin əsas qolunu Qərbi Azərbaycan həsrəti və Dərələyəzə aid məsələlər təşkil edir. Onun kitablarını oxuyanda ən incə nüanslarda belə bunu sezmək olur. Ədəbi mühitdə öz dəst-xətti, cıdırı olan şairənin Qərbi Azərbaycan və eləcə də Dərələyəz həsrəti soykökə bağlılıqdan irəli gəlir.

Elmi yaradıcılığında “Aşıq və el şairlərinin fonopoetikasi (monoqrafiya)”, “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasi (Dərələyəz mahalı üzrə)”, “Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil, üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)”, “Aşıq və el şairlərinin poetikasi” və s., bədii yaradıcılığında “Dilimiz – varlığımızdır”, “Salam Olsun (vətənpərlik şeirləri)”, “Ruhuna beşiksə, tanı, Vətəndir”, “Onun daş nağılı”, “Bayatılar”, “Sözün hikməti” və digər kitablarında Qərbi Azərbaycanla bağlı elmi və bədii biliklər öz əksini tapır.

Mahirə Nağıqızı lirikasındakı Qərbi Azərbaycana – Vətənə olan bağlılıq, məhəbbətin güclüliyü misraların öhdəsinə düşür. İncə ruhlu şairə Azərbaycan dilinin zənginliyinin bütün imkanlarından geniş şəkildə bəhrələnərək vətən sevdalısı olduğunu bir daha sübut edir. Onun poetik düşüncəsində vətən obrazı, vətən həsrəti ilə dolu olan hiss və duyğuları aparıcı mövqe tutur. Vətənin hər daşını, qayasını, gölünü, çayını poetikləşdirən Nağıqızının yaradıcılığının şah damarı Dərələyəzdir. Çünki onun qəlbində milli-mənəvi dəyərlərimizə xüsusi bir sahiblənmə duyğusu vardır.

Məlum həqiqətdir ki, insan öz ömrünü yaşayır, lakin söhbət o ömrü necə yaşamaqdan gedir. Mahirə Nağıqızı həm ailəsi, həm sevdikləri, həm xalqı üçün mənalı və dərin iz qoyan bir ömür yaşayır. Mahirə Nağıqızının lirik qəhrəmanı vətəni, eli üçün dayanmadan gecə gündüz çalışan şəxsdir. O elə öz yaradıcılığının qəhrəmanıdır desək yanlışdır. Onun sadə, səmimi dillə yazdığı poetik nümunələrdə əslində, elə dərin elmi-tarixi məqamlar qeyd olunur ki, bu lirizmlə ifadə etdiyi böyüklüyə heyran qalmamaq olmur. Ümumiyyətlə onun yaradıcılığına nəzər salanda aşkar görsənir ki, vətənpərvərlik və doğma torpaqlarımız bu fəaliyyətdə canlanır.

Mahirə Nağıqızının Qərbi Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının

nümayəndələrindən olan Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin və başqa sazlı-sözlü ustaların xalq üslubunda yazıb-yaratdıqları üsluba məharətlərə müraciət edib.

*Mahirə bir çaydaşdı,
Sel gətirdi, çay daşdı.
Hənirtin yol yoldaşdı,
Layladı, türkümdü, Vətən [Nağıqızı, 2020:55].*

Aşıq Ələsgərin gəraylılarını xatırladan bu misralarda xüsusi axıcılıq var. Azərbaycan xalqının şirin nəğməsi var. Bu misralarda Azərbaycan dilinin incəlikləri o qədər ahəngdardır ki, insan beyninə həkk olur.

*O cəlvə suları Alagöllərin,
Nazlana bilərmə yadın diliyənin...
Ay Allah, nə qədər ruhum dolaşsın,
Xəlvəti danışsın Göyçə gölüyənin [Nağıqızı, 2020:67]. .*

Şeirdə şairin qəlbindən Göyçə gölünü seyr etmək, həsrət qaldığı Göyçəsinin düşmənin dilində yamaq kimi səslənə biləcəyi qeyd edilir:

*Kəsilmək bilmir ki, saz havasında,
“Cəngi”nin səsidir dinən, oyadan.
Əyricə yaylağı yaşmaqnan durur,
Papaq yelləyirlər Qaraqayadan [Nağıqızı, 2020:68].*

Onun şeirlərində Vətən məhəbbəti, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik hissləri qanad açıb uşur. Şairin insan qəlbini vəcdə gətirən, onun duyğularına qol-qanad verən Dərələyəz ruhu ilə yazdığı “Fəryad səsi” adlı şeirində vətən təkcə bir obraz deyil, bir misra deyil, şairin qəlb döyüntüləridir.

*Gümrünü adladın, Çaldaşı gördün,
Qarsdan o tərəfə Qağızmana keç.
Dərddən söz çağırın Arpa gölünün,
Dərdin görüb gələn darıxarmı heç...[Nağıqızı, 2020:74]*

Nəticə /Conclusion.

Mahirə Nağıqızının əsərlərində Qərbi Azərbaycanla bağlı biliklərin, Nağıqızı irsinin çağdaş elmi səviyyədə öyrənilməsi, Dərələyəz mahalının ədəbiyyatı, folkloru, tədqiqatçısı olan Həsən Mirzəyevlə bağlı tədqiqatları əvəzsiz dəyərə malikdir. Mahirə Nağıqızının yüksək təfəkküründən süzülüb gələn poetik düşüncələrinin inikasında və elmi baxışlarında Qərbi Azərbaycan anlayışı onun soyuna bağlılıqdan, sədaqətdən irəli gəlir. Bu gün Qərbi Azərbaycana qayıdış

konsepsiyası Mahirə Nağıqızının elmi və bədii fəaliyyətində də aparıcı konsepsiyadır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Hüseynova, Mahirə (2015). XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasi (Dərələyəz mahalı üzrə) (2015). – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı. – 204 s.
2. Hüseynova, Mahirə (2015). Müasir Azərbaycan dili: Aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında dialektizmlərin öyrədilməsinə dair (Dərələyəz mahalı üzrə) (2015). (metodik vəsait). – Bakı: “Vətən” nəşriyyatı. – 50 s.
3. Nağıqızı, Mahirə (2012). Sözüün hikməti. (şeyrlər) – Bakı: “Vətən” nəşriyyatı. – 250 s.
4. Nağıqızı, Mahirə (2015). Bayatılar və üç şeyir. – Bakı: “Apostrof” nəşriyyatı. – 155 s.
5. Nağıqızı, Mahirə (2017). Ruhuna beşiksə, tanı, Vətəndir. – Bakı: Afpoliqraf mətbəəsi. – 263 s.
6. Nağıqızı, Mahirə (2021). Salam olsun (Vətənpərlilik şeyrləri). – Bakı: 143 s.
7. <https://tehsil.biz/news/az/49438/ql-ziyal-vtnprvr-vtnnda-nmunvi-Azrbaycan-xanm-Mahir-Hseynova>.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>10.08.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>15.08.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>20.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.14.

WESTERN AZERBAIJAN: NAKHCHIVAN AND IRAVAN KHANATES

Gunay Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University
<https://ORCHID.org/0000-0001-5780-039X>
aliyevagunay79@yahoo.com

Abstract

The article talks about the material and cultural heritage of Western Azerbaijan, the emergence of independent khanates in the territory of Azerbaijan in the 1840s after the weakening and collapse of the Afshar state, and provides extensive information about the Nakhchivan and Iravan khanates. The lands of Western Azerbaijan were located on important caravan routes connecting the north and south of Azerbaijan, the entire Caucasus and the Middle East. This region, now known as Armenia, is the ancient Turkic-Oghuz homeland, the historical land of Azerbaijan. The khanates that arose in the west of Azerbaijan were chosen due to the location of their territories on international trade routes and their strategic position. For this reason, it was attacked by neighboring khanates and foreign countries. The article also mentions the resettlement of Armenians to Azerbaijani lands and their atrocities against the Turkish-Muslim population of the South Caucasus. As a result of historical processes, the Armenian state was artificially created in the ancestral lands of Azerbaijan occupied by Tsarist Russia, including the territory of the Iravan Khanate.

Keywords: history of Western Azerbaijan, historical sources, architectural and art monuments, Iravan Khanate, Nakhchivan Khanate.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: NAXÇIVAN VƏ İRƏVAN XANLIQLARI

Günay Aliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsindən, Əfşarlar dövlətinin zəifləməsi və dağılmasından sonra XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycan ərazisində müstəqil xanlıqların yaranmasından bəhs edilir, Naxçıvan və İrəvan

xanlıqları haqqında geniş məlumat verilir. Qərbi Azərbaycan torpaqları Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazı və Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üzərində yerləşirdi. İndi Ermənistan kimi tanınan bu bölgə qədim türk-oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır. Azərbaycanın qərbində yaranmış xanlıqlar ərazilərinin beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsinə və strateji mövqeyinə görə seçilirdi. Elə bu səbəbdən də qonşu xanlıqların və xarici dövlətlərin hücumuna məruz qalırdı. Məqalədə həmçinin ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən, onların Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərindən bəhs edilir. Tarixi proseslərin nəticəsində erməni dövləti süni olaraq Çar Rusiyasının zəbt etdiyi dədə-baba Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmışdır..

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan tarixi, tarixi mənbələr, memarlıq və incəsənət abidələri, İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı.

ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: НАХИЧЕВАНСКОЕ И ИРЕВАНСКОЕ ХАНСТВА

Гюнай Алиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье говорится о материальном и культурном наследии Западного Азербайджана, возникновении независимых ханств на территории Азербайджана в 1840-е годы после ослабления и распада Афшарского государства, а также приводятся обширные сведения о Нахчыванском и Иреванском ханствах. Земли Западного Азербайджана располагались на важных караванных путях, соединявших север и юг Азербайджана, весь Кавказ и Ближний Восток. Этот регион, ныне известный как Армения, является древней тюрко-огузской родиной, исторической землей Азербайджана. Ханства, возникшие на западе Азербайджана, были выбраны из-за расположения их территорий на международных торговых путях и стратегического положения. По этой причине они подвергались нападениям со стороны соседних ханств и зарубежных стран.

Ключевые слова: история Западного Азербайджана, исторические источники, памятники архитектуры и искусства, Иреванское ханство, Нахичеванское ханство.

Introduction.

The territory of Western Azerbaijan is one of the oldest and richest regions of Azerbaijan. The lands of Western Azerbaijan were located on important caravan routes connecting the north and south of Azerbaijan, the entire Caucasus and the Middle East. This region, now known as Armenia, is the ancient Turkic-Oghuz homeland, the historical land of Azerbaijan. This fact is confirmed by numerous examples of underground and surface material culture in this area – ancient settlements, barrows, castle ruins, palaces and fortifications, caravanserais, bridges, horse and ram statues, mosques, places of sacrifice and worship.

After the weakening and disintegration of the Afshar state, in the 40s of the 18th century, khanates, which were independent states, were created on the territory of Azerbaijan. The khanates of Karabakh, Sheki, Ganja, Javad, Shamakhi, Guba, Baku, Darbend, Salyan, Lankaran, Nakhchivan and Iravan are formed in the northern lands, and the khanates of Tabriz, Urmia, Khoy, Garadag, Sarab, Maragha, Maku, Ahar and Ardabil are formed in the south.

The khanates that arose in the west of Azerbaijan were chosen due to the location of their territories on international trade routes and their strategic position. For this reason, they were attacked by neighboring khanates and foreign countries.

In the khanates, power was based on autocracy as a political institution. The khan had unlimited power and also had judicial rights. He could sentence to death or pardon those sentenced to death. The Divan, which had a consultative function, worked with the Khan. The issue of making peace, declaring war, imposing taxes was discussed on the couch. The position of the Diwan, or the Consultative Council, could sometimes influence the decision made by the Khan. Such councils had considerable influence in the khanates of Sheki, Shamakhi, Guba and Karabakh. The presence of such an institution in the khanates was derived from the ancient statehood traditions of Azerbaijan.

The trade relations of the khanates covered quite wide areas. In particular, trade relations with Iran, Ottoman, Russian states and India were well developed. Oil, salt, saffron, raw silk, handicrafts, various types of carpets were transported from Azerbaijan to neighboring countries. From outside, mahud, dyed goods, sugar, iron, shawls and rice were brought. Ottoman merchants eagerly bought Shamakhi silk. Ardabil was also famous for the production of silk goods. Raw silk and silk products were often transported from here to Aleppo, Izmir and Istanbul.

The economic relations between the khanates were gradually expanding, conditions were created for the national internal market, albeit weak.

The emergence of khanates had a positive effect on the development of cities as craft and trade centers. Cities that were destroyed in the first half of the 18th century were restored and returned to their former appearance during the period of the establishment of khanates. Shusha, called Panahabad, also started to rise. The population of the city was increasing, there was an opportunity for the development of art, trade, science and culture. Shamakhi, Baku, Sheki, Shusha and Darbend cities each had a population of 4,000 to 10,000. Tabriz remained the largest city of Azerbaijan.

Iravan Khanate.

The Iravan Khanate was established in the middle of the 18th century. This khanate was founded by Mir Mehdi Khan Afshar (1747-1752). The territory of the khanate included a part of the Chukhursaad Beylarbay of the Safavid state. In the 50s of the 18th century, there were frequent palace coups in the Iravan Khanate. In 1755, an uprising took place in Yerevan. The uprising was led by Hasani Khan Qajar, who had great influence among the people. As a result of the rebellion, he became the Khan of Iravan. Thus, the local Turkic Qajar tribe came to power in Yerevan. The population of the Iravan khanate was made up of Azerbaijani Turks, the oldest inhabitants of this region. The names of places, the information of European travelers who visited Yerevan at that time, and even the opinions of Armenian historians themselves are proof of this. Like other khanates of Azerbaijan, the population of the Iravan khanate was mainly engaged in agriculture and animal husbandry. The city of Iravan itself was one of the important craft and trade centers of Azerbaijan. The territory of the Iravan khanate was located at the junction of trade routes to different countries. That is why Azerbaijan played an important role in international trade relations. In this regard, there are many bridges, caravanserais, bazaars and mints (places where money is minted) in the territory of the Iravan Khanate. Local copper coins were minted in the khanate, which were popularly called copper money (black money). In addition, coins preserved from the era of the Safavid state, including coins minted in other khanates of Azerbaijan, and money from foreign countries were used.

Science and culture flourished in the Khanate of Iravan, especially in its capital, Iravan, despite frequent destructive wars. On the territory of the Iravan

Khanate there were hundreds of monuments of material culture, architecture and art – mosques, mausoleums, epigraphic monuments, ram sculptures,

examples of fine and decorative art. Currently, hundreds of manuscripts stored in the Yerevan Institute of Manuscripts – Matenadar belong to the period of activity of the Yerevan Khanate [İrəvan xanlığı, 2010:187].

Primary sources and various research works allow obtaining sufficient information about the material culture monuments in the territory of the Iravan Khanate, the art, educational system and literary environment of this Azerbaijani state. Material culture and architectural monuments, culture and art of the Yerevan Khanate, as well as the education system, were described in the works of French travelers Jean Tavernier and Jean Chardin and in the studies of I. Chopin after the occupation of the Khanate by Russia.

Outstanding works of oral folk literature were created in the Yerevan region even before the establishment of the khanate. Musical parties were often held in the palace of Yerevan chieftains. Jean Chardin, a French traveler who visited Yerevan in 1673, described a musical party in honor of Ghulam Shah in the Sardar's palace. According to Sharde, after the performance of the wrestlers, the tents were covered in the yard, beautiful carpets were laid, and then a group of musicians and dancers performed. According to the European traveler, "...they were on stage for more than two hours and did not bore anyone. The ruler (i.e. Sardar of Iravan) watched them all this time, the king's messenger talked to the other people present in the assembly and told me to talk about Europe. The rulers of the regions have servants like in the royal palace. Musicians and dancers are also considered servants. In the East, there is no tradition of having fun or dancing as a sign of good relations with each other. For them, dance has always existed as an art, and in this sense it is similar to theater art in Europe... In the East, musicians and dancers can be considered mimes or comedians, or rather, their performances are considered their opera" [Şardən, 1994; AKAK, 1870].

Thus, as early as the 17th century, theater performances and operas were staged in the Sardar palace in Yerevan. It was during this period that Armenians had neither a state nor literary collections. Armenians were only engaged in mastering folklore and musical works of the peoples they lived in. Armenian researcher S.Palasanyan writes about the use of songs and melodies of other nations by Armenians: "The motives of our songs are different. We took motifs from the peoples we were influenced by: in Turkey - from the Turks, in Georgia - from the Georgians, in Yerevan, Shusha, Agkilsa and Iran – from the Persians" [Abbasov, 1977:65].

Nakhchivan Khanate.

One of the khanates that arose in Azerbaijan in the middle of the 18th century is the Nakhchivan khanate. The foundation of the khanate was laid by Heydargulu Khan (1747-1763), the head of the local Kangarli tribe. The khanate covered the territories from Zangezur to the Araz river valley. The Nakhchivan khanate, located in a large part of the western Azerbaijan territory, bordered the Iravan, Karabakh, Khoy and Makuy khanates. The natural and geographical conditions of the Nakhchivan Khanate had a great impact on the development of the economy, the occupation and social life of the population. Since a certain part of the territory of the khanate is mountainous, animal husbandry played an important role in the economy. Lack of water hindered the development of agriculture. However, despite this, agriculture has remained the traditional area of the economy of this zone. Feudal disputes, struggle against foreign attacks, internal palace disputes had a great impact on the political situation in Nakhchivan Khanate. Heydargulu Khan implemented a policy of alliance with neighboring khanates to strengthen his power and protect himself from outside attacks. In the 50s of the 18th century, Heydargulu Khan accepted the dependence of Karabakh Khan on Panahali. After the death of Heydargulu Khan, the Nakhchivan Khanate weakened. The khanate depended on the ruler of Shiraz, Karim Khan Zand, for a while. In the political history of the khanate, the 80s of the 18th century are mainly characterized as a period of struggle for power.

During the years of Kalbali Khan's rule (1787-1820), a relatively quiet period began in the Nakhchivan Khanate. However, in 1795-1797, the Khanate was occupied by the troops of Agha Muhammad Khan Qajar. As a result of these campaigns, in 1797, the Khanate of Nakhchivan became dependent on the Qajar state.

Relocation of Armenians to Azerbaijani lands.

At the beginning of the 19th century, with the invasion of Russia, Armenians began to be resettled to the lands of Azerbaijan. After that, a period of bloody clashes began in the South Caucasus - Armenian gangs began to slaughter the Turkic-Muslim population of the South Caucasus. All these events had a special purpose – to create a permanent homeland for Armenians, an Armenian state. As a result of historical processes, the Armenian state was artificially

created in the ancestral lands of Azerbaijan occupied by Tsarist Russia, including the territory of the Iravan Khanate.

Conclusion.

After the 44-day war, which was called the "Homeland War" and ended with the victory of Azerbaijan, the Azerbaijani state resolutely carried out the Great Return to Karabakh and Eastern Zangezur. In this regard, the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, in his meeting with a group of intellectuals of Western Azerbaijan on December 24, 2022, firmly emphasized that one day our compatriots from Western Azerbaijan, their relatives, children, and grandchildren will return to our historical land, Western Azerbaijan.

REFERENCES

1. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (2010). İrəvan xanlığı. – Bakı: AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. – 187 s.
2. Şardən, İ. (1994). Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). AKAK, IV c. – Tiflis: – s.581-584.
3. Abbasov, İ. (1977). Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. – Bakı: – s.152.
4. Bağirova, F. (2022). Сенсационное саморазоблачение: Иреванское ханство – в Армянской энциклопедии”. – 274 с.
5. Nəsimova, M. (2022). Qərbi Azərbaycan: terminədən reallığa. <https://caliber.az/post/133158/>.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>25.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>04.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Ülviyyə Hacıyeva</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.61.

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI

Aygün İsmayılova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org:/0000-0003-1214-600X>
aygunismayilova2015@outlook.com

Xülasə

Bu gün Qərbi Azərbaycan termini coğrafi məhfum kimi geniş yayılmışdır. Qərbi Azərbaycan indi Ermənistan adlanan ərazi məhfumu mənasında işlənir. 1988-ci ildə azərbaycanlılar indiki Ermənistandan – tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edildikdən sonra Qərbi Azərbaycan coğrafi məhfumu sıx-sıx işlədilməyə başladı və beləliklə, bu gün Ermənistan respublikası coğrafi məhfumunu tam əvəz edə bilir. 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistandan növbəti deportasiyası baş verdi, nəticədə 250 min azərbaycanlı qaçqın düşdü. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən deportasiyası başa çatdıqdan sonra erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların etnik təmizlənməsinin, soyqırımının növbəti mərhələsinə başladı və Azərbaycan Respublikasının 20 faiz torpaqları Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 23 fevral 1994-cü ildə Böyük Britaniyada Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutundakı çıxışında bildirmişdi ki, “əgər tarixi faktları araşdırmalı olsaq, onda xatırlatmalıyam ki, indiki Ermənistan ərazisi vaxtilə Azərbaycan torpaqları idi. Bir vaxtlar bu yerlər Azərbaycana məxsus olmuş, lakin 1918-1920-ci illərdə Ermənistana keçmişdir. Bir sözlə, tarixə müraciət etməli olsaq, onda görərik ki, Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır”.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, deportasiya, xalq, tarixi-etnik torpaqlar, etnik təmizləmə.

DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM WESTERN AZERBAIJAN

Aygun Ismayilova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Even today, the term West Azerbaijan was created as a geographical term. Western Azerbaijan is now used in the sense of the territory called Armenia. In 1988, after the deportation of Azerbaijanis from their historical-ethnic lands of Armenia, the geographical concept of Western Azerbaijan began to be used extensively, and thus today it can completely replace the geographical concept of the Republic of Armenia. In 1988-1989, the next deportation of Azerbaijanis from their historical-ethnic land – Armenia took place, as a result of which 250,000 Azerbaijanis became refugees. After the deportation of Azerbaijanis from the territory of Armenia, Armenian nationalists started the next stage of ethnic cleansing and genocide of Azerbaijanis in Nagorno-Karabakh, and 20 percent of the lands of the Republic of Azerbaijan were occupied by the armed forces of Armenia.

The Great Leader Heydar Aliyev said in his speech at the Institute of International Relations in Great Britain on February 23, 1994, "If we have to examine the historical facts, then I must remind you that the current territory of Armenia was once the land of Azerbaijan. At one time these places belonged to Azerbaijan, but in 1918-1920 they were transferred to Armenia. In short, if we have to turn to history, we will see that Armenia has to return a lot to Azerbaijan".

Keywords: Western Azerbaijan, deportation, people, historical-ethnic lands, ethnic cleansing.

**ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ ЗАПАДНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Айгюн Исмаилова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Сегодня термин Западный Азербайджан был создан как географический термин. Западный Азербайджан теперь используется в смысле территории, называемой Арменией. В 1988 году, после депортации азербайджанцев с их историко-этнических земель Армении, географическая концепция Западного Азербайджана стала широко использоваться и таким образом сегодня может полностью заменить географическую концепцию

Республики Армения. В 1988-1989-х годах произошла очередная депортация азербайджанцев с их историко-этнической земли – Армении, в результате которой 250 тысяч азербайджанцев стали беженцами. После депортации азербайджанцев с территории Армении армянские националисты начали очередной этап этнической чистки и геноцида азербайджанцев в Нагорном Карабахе, а 20 процентов земель Азербайджанской Республики были оккупированы вооруженными силами Армении.

Великий лидер Гейдар Алиев в своем выступлении в Институте международных отношений Великобритании 23 февраля 1994 года сказал: «Если нам придется изучить исторические факты, то я должен напомнить, что нынешняя территория Армении когда-то была землей Азербайджан. Когда-то эти места принадлежали Азербайджану, но в 1918-1920 годах были переданы Армении».

Ключевые слова: Западный Азербайджан, депортация, народ, историко-этнические земли, этнические чистки.

Giriş/Introduction.

Qərbi Azərbaycan deyəndə İrəvan və Gümrü şəhərləri, Vedibasər, Zəngibasər, Göyçə, Dərələyəz, Dərəçiçək, Zəngəzurun Meğri, Gorus, Sisyan, Qafan bölgələri, Ağbaba gözlərimizin önündə canlanır. Qərbi Azərbaycan tariximizin bir parçasıdır – ürək ağrıdan, qəlb göynədən parçası. Bu torpaqlarda Dədə Qorqud qopuz çalib, söz qoşub, igidlərə ad verib, Koroğlu qarı düşməyə daş atıb, Aşıq Ələsgər dağlarımızı, buz bulaqlarımızı, güllü-çiçəkli torpağımızı vəsf edib, oxşayıb, tərənnüm edib.

VII əsr ədəbi abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının coğrafi mühiti həm də Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. Dastanda adı çəkilən Şirökuvən, Altuntaxt, Göyçə gölü oğuz qəhrəmanlarının doğma yurdları olmuşdur və bu ərazilər indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisi daxilində yerləşir. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri olmuş, ermənilər isə xaricdən bu ərazilərə köçürülmüşdür. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmiş və ya ruslaşdırılmışdır.

Türkmənçay müqaviləsinin nəticələri.

1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ermənilər İrandan, Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Bu tarixi faktlar erməni və rus

mənbələrində öz əksini aydın şəkildə tapmışdır. Burada yaşayan azərbaycanlılar isə zaman-zaman – 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar.

Sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürmə adı ilə həyata keçirilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı, 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 754 sayılı qərarlarına əsasən 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistandan deportasiya edilmişdir. 1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan 250 mindən artıq azərbaycanlıni ata-baba torpaqlarından deportasiya edilmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına məruz qalmışdır.

200 il ərzində ermənilərin əsas işi tarixi torpaqlarımızda olan toponimləri təhrif etmək, şəhərləri və kəndləri dağıtmaq, maddi-mədəni sərvətlərimizi məhv etməkdən ibarət olmuşdur. Bu mənfur, faşist ideologiyasına mübtəla olmuş daşnakların ayağı hara dəyibsə orada qan-qada, dağıdılmış infrastruktur və yandırılmış torpaqdan başqa heç nə qalmamışdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin tarixi ədalətsizliyə, faciələrə münasibəti.

Müntəzəm olaraq baş verən bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, faciələrə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci il avqustun 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır.

27 may 1997-ci ildə Azərbaycanın Milli Bayramı – Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda Heydər Əliyev azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmalarından danışarkən demişdir: “O vaxt yaşayan insanlar və doğma yerlərindən deportasiya

olunanlar yaxşı xatırlayırlar: Ermənistanın çox gözəl iqlimə – yəni bu torpaqlar vaxtilə Azərbaycan torpaqları olub – malik olan yaşayış yerlərindən insanları gətirib evsiz-eşiksiz Mil-Muğan çöllərinə salanda, əlbəttə ki, onlar o şəraitdə yaşaya bilməyəcəkdilər. Məlumdur ki, o vaxt bir çox insanlar qırıldı, tələf oldu, əzab-əziyyət çəkildilər. Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər. Hesab edirəm ki, bu da bizim xalqımıza qarşı edilən ən böyük ədalətsizlikdir”.

Beləliklə, o vaxt Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması, etnik təmizləmə baş vermiş, insanlar öz yerlərindən, yurdlarından, doğma torpaqlarından didərgin salınmışlar. Təəssüflər olsun ki, biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı haqq səsimizi qaldırmamışıq.

1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana artıq açıq təcavüz edir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərdən-əslərə yaşadıkları doğma diyar olubdur. Onları öz dədə-baba yurdlarından təcridən çıxarırlar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxarır.

İndiki Ermənistan ərazisində son iki əsrdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı və deportasiyalara Ulu Öndər Heydər Əliyevin verdiyi siyasi qiymət 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Fərmanda aydın şəkildə əksini tapmışdır. Fərmanda oxuyuruq: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 aprel 2011-ci il tarixdə müxtəlif sahələrdə uğurlar qazanmış bir qrup gənci və tələbə gənclər təşkilatının nümayəndələrini qəbul edərkən indiki Ermənistan dövlətinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yarandığı, İrəvan xanlığının Azərbaycan torpağı olması barədə demişdir: “Bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıbdir. Bu, tarixi həqiqətdir. Biz bu tarixi yaxşı bilirik. İrəvan

xanlıqında yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, Zəngəzur mahalı Azərbaycandan zorla qopardılıb ki, türk dünyasını parçalasınlar və elə də oldu. Ancaq vaxt gələcək, bu ədalətsizlik aradan qaldırılacaqdır”.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında isə İlham Əliyev demişdir: “Biz təşəbbüslərimiz, tarixə müraciətimiz və konkret dəlillərlə, faktlarla mövqeyimizi əsaslandırıbmışıq ki, İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlıqında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistana verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir”.

Məlum olduğu kimi, indiki Ermənistan ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra 1831-ci ildə ərazinin əhalisinin siyahıya alınması aparılmışdır. Həmin siyahıyaalmalarda hər bir kənddə yaşayan əhalinin etnik tərkibi göstərilməklə konkret sayı da verilmişdir.

Çar Rusiyası dövründə aparılan bu siyahıyaalmalar Sovet imperiyası dövründə də davam etdirilmişdir. XIX əsrdə – 1831, 1873, 1886-cı illərdə, XX əsrdə – 1908, 1914, 1916, 1919, 1922, 1926, 1931, 1939, 1959, 1969, 1979, 1989-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində əhali siyahıya alınmış, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrindəki əhalinin etnik tərkibi konkret olaraq göstərilmişdir.

İndiyə kimi Qərbi Azərbaycanın əhalisinin dinamikasına, etnik tərkibinə aid ayrıca kitab həsr edilməmişdir. Eyni zamanda bu məqsədlə yazılan bu əsər ilk kitabdır və əsər yazılarkən XIX əsrin əvvəllərindən 1931-ci ilə qədərki fakt və rəqəmlər İ.Şopenin və Z.Qorqodyanın əsərlərindən, 1931-ci ildən sonrakı məlumatlar “Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti”ndən, Qərbi Azərbaycanla bağlı yazılmış kitablardan götürülmüş, 1988-ci ilə dair bəzi məlumatlar isə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş ayrı-ayrı şəxslərdən toplanmışdır.

44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan Zəfər tarixi hadisə kimi.

44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan Zəfər nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə gəbul edilmiş bütün beynəlxalq sənədlərin icrasını təmin etmiş oldu. Bu yolda şəhidlərimiz və başqa itkilərimiz də oldu. Lakin Azərbaycan haqq işindən dönmədi və bütün dünyaya, eləcə də Ermənistan və ona havadarlıq edən dövlətlərə sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı sülhsevər xalq olmaqla yanaşı, onun ləyaqətinə və torpağına təcavüz edənləri bağışlamayacaqdır. Bütün xalq Prezident cənab İlham Əliyevin ətrafında bir yumruq kimi birləşdi,

Vətən müharibəsinə qalxdı və Zəfərə aparan yolun təməlini qoydu. Cənab Prezidentin 24 dekabrda Qərbi Azərbaycana Qayıdış İctimai Birliyində ziyalılarla görüşdə dediyi kimi “Qarabağın, Şərqi Zəngəzurun döyüş meydanında azad edilməsi tarixi hadisədir və Azərbaycan durduqca Azərbaycan tarixində qalacaq. Bu il əldə edilən həm hərbi, həm siyasi uğurlarımız da gələcək üçün zəmin yaradır. Həm qayıdış üçün, həm təhlükəsizlik üçün, həm Azərbaycanı güclü dövlət kimi qəbul etmək istəməyənlər üçün də bir dərs oldu və bir daha göstərdi ki, bizi heç kim və heç nə dayandıra bilməz”. Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra indi bizim gündəliyimizdə duran məsələ budur”, – deyərək qərbi azərbaycanlı ziyalılarla görüşü zamanı Prezident İlham Əliyev bir daha vurğuladı: “Əlbəttə ki, Qarabağ münaqişəsi həll olunmayana qədər bu haqda danışmaq, bəlkə də tez idi. Ancaq məncə, bu gün biz vaxt itirməməliyik. Qayıdış konsepsiyası hazırlanmalıdır” [AR, 2023].

Yüz minlərlə soydaşımızın Qərbi Azərbaycana qayıdışı, eyni zamanda, milli qürur və ləyaqətimizin müdafiəsi deməkdir. Prezident İlham Əliyev xalqımızın Qərbi Azərbaycana qayıtmaq niyyətində qətiyyətli olduğunu, bunun üçün dövlətimizin insanlara hər cür dəstək göstərəcəyini vurğuladı. Ölkə başçısı eyni zamanda bildirdi ki, Azərbaycan bu prosesi sülh yolu ilə həyata keçirəcək. Bu məqsədə çatmaq üçün beynəlxalq hüququn imkanlarından da maksimum faydalanacağı qeyd edildi. Prezidentimizin qətiyyəti, xalqımızın və dövlətimizin əzmi onu göstərir ki, Azərbaycan gec-tez bu istəyinə də nail olacaq, insanlarımızın Qərbi Azərbaycana qayıdışı reallaşacaq. Bu qayıdış haqq davamızın yeni səhifəsidir və bu səhifə xalqımızın, onun müdrik rəhbərinin əzmi və qətiyyəti ilə yazılacaqdır.

Hazırda Qərbi Azərbaycan İcması Ermənistandakı Azərbaycan mədəni irsinin qorunması ilə bağlı imkanlarının artırılması, o cümlədən müasir metodologiya əsasında mədəni abidələrin reyestrinin aparılması, onların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və bərpaı üçün lazımi addımların müəyyənləşdirilməsi üçün UNESCO ilə praktiki əməkdaşlığı davam etdirir. Bütün bunlar “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” kitabının elmi dəyəri ilə yanaşı, siyasi-ideoloji əhəmiyyətini də təsdiqləyir” [Xalq qəzeti, 2011].

Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaq üçün yaradılan birlik – Qərbi Azərbaycan İcması yaradılmışdır.

1989-cu ildən fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti"

İctimai Birliyin hüquqi varisidir. 2022-ci il 3 avqustda "Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti" İctimai Birliyinin ümumi yığıncağında "Qərbi Azərbaycan İcması" (QAI) adlanmağa başlamışdır. İcmanın məqsədi müxtəlif vaxtlarda etnik mənsubiyyətinə görə Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaqla onların hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpası, Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin tarixi-mədəni irsin öyrənilməsi, təbliğ olunması və tam məhv olunmasının qarşısının alınması, həmin insanların öz atababa yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsi və birgəyaşayışa nail olunmasından ibarətdir. Bu məqsədlə İcmanın vəzifələri və hüquqları müəyyən edilib [İsmayılov, 2023].

İcma 1989-cu ildən Qərbi Azərbaycan qaçqınlarının problemləri ilə məşğul olan və 1988-1991-ci illərdə qaçqın düşən azərbaycanlılar barədə faktların və sənədlərin toplandığı və saxlandığı yeganə ictimai qurumdur. 1988-1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş 50 mindən çox ailənin 20 minə qədərində dəymiş ziyan hesablanıb və hazırda bu işlər davam etdirilir.

Həmin illərdə Qərbi Azərbaycanda 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən qovulan qaçqınların hər bir ailə üzvə (ad, soyad, ata adı) dəqiq statistikasını aparılıb, 130 kəndin siyahısı tamamlanıb. Təşkilat Qərbi Azərbaycanda tarixi və mədəni irsimizin bütün nümunələrinin dəqiq siyahısının hazırlanmasını davam etdirir.

İcmada Müşahidə, Ağsaqqallar, Ziyalılar, Qadınlar və Qəyyumlar şuraları, İdarə Heyəti, Nəzarət-Təftiş Komissiyası, Gənclər Birliyi, xarici ölkələrdəki nümayəndəliklər kimi strukturlar fəaliyyət göstərir. 8 yanvar 2023-cü ildə Qərbi Azərbaycan İcmasının tərkibində Elm komissiyası yaradılıb. Qərbi Azərbaycan İcması tərəfindən 26 yanvar 2023-cü ildə qəbul edilmiş Qayıdış Konsepsiyası indiki Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılmış azərbaycanlıların geriye qayıtması üçün İcmanın həyata keçirəcəyi fəaliyyətin məqsədləri, prinsipləri, hazırlıq və icra tədbirləri üçün ümumi çərçivəni müəyyən edir. Konsepsiya beynəlxalq hüquqa, aidiyyəti dövlətdaxili hüquqa, tarixi faktlara əsaslanır, ədalətin və sülhün bərqərar olunmasına xidmət edir [Bayramov, 2023]

Nəticə/Conclusion.

Qərbi Azərbaycanla bağlı tədqiqatlar günü-gündən dərinləşir. Qərbi Azərbaycanda araşdırılan Azərbaycana məxsus tarixi abidələrdə bir dənə olsun erməni izi yoxdur. Bu araşdırmaların hər biri Qərbi Azərbaycan İcması üçün beynəlxalq aləmdə kifayət qədər əhəmiyyətli olacaq.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bayramov, Ceyhun (2023). Qərbi azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıdışını Ermənistanda ərazi iddiası kimi qəbul edirlər. – apa.az/qerbi-azerbaycan/...-807721. – 28.12.
2. İsmayılov, Tural (2023). Qərbi Azərbaycana qayıdış bir hədəfdir, missiyadır, Azərbaycan xalqının amalıdır. – <https://oxu.az>politics.>, 09.01.
3. Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası. Azerbaijan Realities, 02.02.2023.
4. Quliyev, Eldar (2011). Erməni soyqırımının dünyada tanınma prosesi zəifləyib. // “Xalq qəzeti”. – 27.04.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>10.06.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>27.06.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Cəfərli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.53.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN

Sədaqət İsgəndərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-6582-589X>

amil_ismayilov_1993@mail.ru

Xülasə

Bəlli olduğu kimi, XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən kütləvi şəkildə köçürülərək tarixi Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən, İrəvanda və ətraf bölgələrdə məskunlaşdırılan ermənilər tədricən bu ərazidə möhkəmlənmiş, özlərinin terror-siyasi təşkilatlarını qurmuş, müxtəlif vasitələrlə azərbaycanlı – müsəlman-türk əhalisinin fiziki məhvinə çalışmışlar. Bütün mənbələr və statistik sənədlər aydın şəkildə təsdiq edir ki, XIX əsrə qədər ermənilər heç vaxt Qafqazda, o cümlədən Qarabağ bölgəsində kütləvi icma kimi yaşamamış, heç bir sahədə say üstünlüyünə malik olmamışlar. Nəhayət, tarixən azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilər hesabına ermənilər özlərinə Cənubi Qafqazda dövlət qurmağa nail olmuşlar. Bundan sonrakı dövrdə isə azərbaycanlı əhalinin fiziki məhvi ilə yanaşı, deportasiyası həyata keçirilmiş, ən nəhayət, XX əsrin 90-cı illərində indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan sonuncu kənd və şəhərlər də boşaldılmışdır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, deportasiya, böyük işğal, terror, ərazi

HEYDAR ALIYEV AND WEST AZERBAIJAN

Sadagat Iskenderova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

As it is known, since the 30s of the 19th century, the Armenians who were resettled en masse in the historical lands of Azerbaijan, including in Yerevan and the surrounding regions, gradually strengthened themselves in this area, established their terrorist-political organizations, and tried to destroy the Azerbaijani-Muslim-Turkish population by various means physically. All sources and statistical documents clearly confirm that until the 19th century,

Armenians never lived as a mass community in the Caucasus, including in the Karabakh region, and never had a numerical advantage in any field. Finally, Armenians managed to establish a state in the South Caucasus at the expense of the territories historically inhabited by Azerbaijanis. In the following period, along with the physical destruction of the Azerbaijani population, deportation was carried out, and finally, in the 90s of the 20th century, the last villages and cities inhabited by Azerbaijanis in the lands of Western Azerbaijan, now called Armenia, were also emptied.

Keywords: Western Azerbaijan, deportation, great occupation, terror, territory.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН

Садагат Искендерова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Как известно, начиная с 30-х годов XIX века армяне, массово переселявшиеся в исторические земли Азербайджана, в том числе в Ереване и прилегающих регионах, постепенно укреплялись в этой области, создавали свои террористически-политические организации, пытались различными способами физически уничтожить азербайджано-мусульманско-турецкое население. Все источники и статистические документы однозначно подтверждают, что до XIX века армяне никогда не жили массовой общиной на Кавказе, в том числе в Карабахском регионе, и никогда не имели численного преимущества ни в одной области. Наконец, армянам удалось создать государство на Южном Кавказе за счет территорий, исторически населённых азербайджанцами. В последующий период, наряду с физическим уничтожением азербайджанского населения, осуществлялась депортация и, наконец, в 90-е годы 20 века, последние села и города, населенные азербайджанцами на землях Западного Азербайджана, ныне называемого Арменией, также были опустошены.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, депортация, великая оккупация, террор, территория.

Giriş/Introduction.

Ermənistan paralel olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazilərini qəsb etmiş, uzun illər işğal prosesini davam etdirməklə həm də Qərbi Azərbaycandan

deportasiya olunan azərbaycanlılar məsələsini diqqətdən yayındırmağa çalışmışdır. Aparılan təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycanın böyük işğal problemi ilə qarşılaşmasına, ölkənin dərin sosial-iqtisadi böhranlarla üzləşməsinə baxmayaraq, Ümummilli Lider Heydər Əliyev müxtəlif çıxışlarında, nitq və bəyanatlarında Qərbi Azərbaycan məsələsinə toxunmuş, tarixən xalqımıza məxsus bu ərazilərin taleyi ilə bağlı fikirlərini ifadə etmişdir. Birmənalı şəkildə demək olar ki, İrəvanın, Zəngəzurun, Dərələyəzin, Göyçənin və digər ərazilərin tarixinin öyrənilməsi, bu tarixin unudulmaması, gələcək nəsillərə çatdırılması Ulu Öndərin başlıca hədəflərindən biri olmuşdur.

Hələ 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Komissiyasının iclasında ümummilli lider indiki Ermənistan adlandırılan ərazilərin tarixən Azərbaycana mənsubluğu məsələsinə toxunmuşdur. Həmin ilin dekabrında “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarından bir qrupu ilə görüşdə çıxış edən Ulu Öndər Heydər Əliyev bir daha Qərbi Azərbaycan məsələsindən bəhs etmiş, Qafqazın müxtəlif ölkələrindən olan nümayəndələrin qarşısında açıq şəkildə mövqeyini belə ifadə etmişdi: “İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda İslam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır” [Xalq qəzeti, 2023:7].

Ulu öndərin nitqlərində və çıxışlarında İrəvanın ermənilərə verilməsi, bu tarixi şəhərin Azərbaycana məxsus olması məsələsi xüsusi yer tuturdu. Heydər Əliyev həmin dövrdə cərəyan edən tarixi prosesləri ən müxtəlif arxivlərdə, hətta məxfi arxivlərdə saxlanılan bir çox sənədlər əsasında bir çox tədqiqatçı və tarixçilərdən daha öncə təhlil edə bilmiş, bu məsələnin hansı şərtlər altında baş verməsinə, Cümhuriyyət qurucularının məktublarında bu barədə bildirdikləri fikirlərə yaxından bələd olmuşdur. 1998-ci ildə çıxışlarından birində bu məsələyə toxunan Ulu Öndər demişdi: “Məlumdur ki, o vaxtlar Azərbaycan Demokratik Respublikasını yaradanlar Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin, o cümlədən İrəvanın Ermənistana verilməsinə razı olmuşlar. Azərbaycan Demokratik Respublikasının Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin Tiflisdən xarici işlər naziri Həsən Hacınskiyə teleqramı bizim arxivlərimizdə var. O, eyni zamanda xəbər verir ki, biz artıq ermənilərlə mübahisələri sona çatdırdıq, çünki biz İrəvanı ermənilərə

verməyə razılaşdıq. Teleqram rus dilində yazılıb. Orada deyilir: “Мы уступили Ереван армянам”.

Ümummilli Lider çıxışında vurğulayırdı ki, həmin dövr tarixinin dəqiq şəkildə öyrənilməsi, o dövrdə baş verən proseslərdən, tarixi hadisələrdən dərs çıxarılması zəruridir. Ulu Öndər 1999-cu ilin fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında bir daha İrəvanın Ermənistana verilməsi məsələsinə toxunmuş, eyni zamanda, sovetləşmədən sonra Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsinə diqqəti cəlb etmişdi [Xalq qəzeti, 2023:7].

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarında İrəvan məsələsi qədər Zəngəzur məsələsi də əhəmiyyətli yer tutmuşdur. O, Zəngəzurun Ermənistana verilməsinin ağır fəsadlarını zamanında çox doğru şəkildə qiymətləndirmiş, məhz bu prosesin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanı Azərbaycanda fiziki baxımdan ayrı saldığını qeyd etmişdi. Heydər Əliyev 1998-ci ildə çıxışlarından birində bu ağırlı məqama toxunaraq demişdi: “Zəngəzur mahalının, o cümlədən onun bir hissəsi olan Mehri, Qafan rayonlarının – Azərbaycan torpaqlarının 1920-ci ildə Ermənistana verilməsi bizim tariximizdə Azərbaycan torpaqlarının əldən getməsinin çox ağır bir hadisəsidir”. Diqqət yetirdiyimiz məqam Ümummilli Liderin bu tarixi Azərbaycan ərazilərini adlandırarkən məhz onların tarixi adlarından istifadə etməsidir. Ulu öndər Məğrinin, Qafanın tarixini, həmin ərazilərin Azərbaycan dövlət və imperiyalarının tərkibində olduqlarını gözəl bilirdi [Məmmədov, 1998:50].

Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, hələ XII-XIII əsrlərdə yaşamış Həməvi öz əsərində Kabban (Qafan), Qiran (Kiran), Naxcuvan, Naşava şəhərlərinin Azərbaycan vilayətinin ərazisində və yaxud Azərbaycanla Baylakan arasında yerləşdiyini göstərmişdir. Hülakülər dövlətində vəzir vəzifəsində çalışmış Fəzlullah Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə, bu dövrdə Qapan ərazisi də Naxçıvan tüməninə daxil olmuşdur. Əfşarların idarəçiliyi dövründə Naxçıvan ölkəsinin tərkibinə 11 mahal daxil olmuşdur. Həmin dövrdə Məgri, Qafan və Qarakilsə (Sisyan), Tatef əraziləri də məhz Naxçıvan ölkəsinin tərkibində olmuşdu. Yuxarıda tarixi qaynaqlardan gətirilən bütün faktları nəzərə alıqda, ölkənin Ana Qanununun hazırlandığı bir toplantıda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Zəngəzur məsələsinə toxunması, Azərbaycanın strateji əhəmiyyətə malik hissəsi ilə bağlı fikirlər səs ləndirməsi həm tarixi, həm siyasi baxımdan xüsusi hadisələr kimi qeyd olunmalıdır.

Heydər Əliyev və tarixi həqiqətlər.

Tarixi tədqiqatlar sübut edir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalan Qərbi Azərbaycan coğrafiyasına aid ərazilərdən biri Naxçıvan, digəri isə Şərqi Zəngəzurdur. Tarixən Qərbi Azərbaycanın iki başlıca mərkəzindən biri İrəvan şəhəri olmuşdursa, digəri Naxçıvan şəhəri idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, Əfşarlar sülaləsinin idarə etdiyi Böyük Azərbaycan dövlətinin parçalanmasından sonra Qərbi Azərbaycan ərazilərində meydana çıxmış iki xanlıqdan biri İrəvan xanlığı idisə, digəri Naxçıvan xanlığı olmuşdur.

Ümummilli Lider XX əsrin 20-ci illərində regionda yaranmış ağır geosiyasi şəraitdə Naxçıvan ərazisinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmasını tarixi nailiyyət hesab edirdi. Heydər Əliyev hətta o zaman qəbul edilən bəzi rəsmi dövlət qərarlarına baxmayaraq, Naxçıvan əhalisinin buna qarşı çıxmasını böyük qəhrəmanlıq kimi dəyərləndirirdi: “İndi biz bilirik ki, dövlətlərarası işləri görmək nə qədər çətinidir. Amma təsəvvür edin, 1920-21-ci illərdə nə indiki nəqliyyat, kommunikasiya vasitələri var idi, nə də indiki başqa imkanlar var idi. Bunların heç biri olmadığı halda, Azərbaycanın o vaxtkı fədakar insanları Azərbaycanın qorunub saxlanılması üçün də nə qədər mübarizə aparıblar. Biz bunu heç vaxt unutmamalıyıq, qiymətləndirməliyik. Səhvlər də olubdur, həmin səhvlərə görə biz böyük itkilər də vermişik və indiyə qədər qaytara bilmədiyimiz itkilər vermişik. Ancaq böyük uğurlar da, nailiyyətlər də olubdur. Bunlardan biri də Naxçıvana aid olan həmin bu Moskva və Qars müqavilələridir və bunlar üçün çalışan, onları əldə edən Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərləri olublar”.

Ümumiyyətlə, Ümummilli Lider nəinki sovetləşməyə qədərki dövrdə və XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində, sonrakı illərdə də Qərbi Azərbaycan ərazilərinin Ermənistanla hissə-hissə verilməsi ilə bağlı məsələlərə də toxunmuşdur. Belə çıxışlarından birində Ulu Öndər 1929-cu ildə Naxçıvanın Ermənistanla verilən kəndləri, eləcə də Şərqi Zəngəzurun bəzi ərazilərinin verilməsindən bəhs edərkən demişdir: “Bəli, bu həqiqətdir ki, 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının burada adı çəkilən kəndləri, 657 kvadratkilometr torpağı Ermənistanla verilmişdir. Bu həqiqətdir. Ancaq tək bu deyil. Bəhs etdiyimiz ərazi Naxçıvan Muxtar Respublikasından verilmiş ərazidir. Amma bu tərəfdən – indiki Zəngilan, Qubadlı rayonları tərəfindən də torpaqlar verilibdir. Məsələn, məlumdur ki, Mehri rayonunda böyük bir Nüvədi kəndi var. O, çoxminlik əhalisi olan bir azərbaycanlı kəndidir. Nüvədi Arazın sahilində Naxçıvanla Azərbaycanın böyük torpağını ayıran, indi Ermənistanın olan Meğri rayonunda, həmin məsafənin düz ortasında

yerləşir. Həmin Nüvədi kəndi də 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən Ermənistana verilibdir” [Məmmədov, 1998:45].

Ulu Öndər XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana aid yeni torpaqlarını Azərbaycandan qopararaq özünə qatmaq cəhdlərinin də birbaşa şahidi olmuş, 1968-ci ildə Azərbaycan SSR-də bu istiqamətdə qəbul edilmiş bəzi yanlış qərarların qarşısını 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra almışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Sədərək, Ordubad, Gədəbəy, Qubadlı, Laçın rayonlarının bəzi ərazilərinin və yaşayış məntəqələrinin Ermənistan SSR-ə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Əslində bu cür siyasət yürütməklə Sovet hakimiyyəti tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərinin Azərbaycan SSR-in ərazisində qalan digər hissələrini də qopararaq Ermənistan adlandırılan dövlətə birləşdirmək məqsədi güdürdü.

Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan torpaqları ilə bağlı zəngin tarixi bilgiləri, azərbaycanlıların vaxtilə həmin torpaqlardan deportasiyası məsələsinə yanaşması həm də onun əcdadlarının həmin ərazilərin gerçək sahibləri olması hissindən irəli gəlirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən XX əsrin əvvəllərində törədilən soyqırımı siyasətinə hüquqi siyasi qiyməti verən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Ulu Öndər həm də Qərbi Azərbaycanın aborigen sakinlərinin həmin ərazilərdən deportasiyası və bu prosesin ağırlı nəticələri ilə bağlı hüquqi sənəd imzalamış ilk dövlət başçısı kimi tarixə düşmüşdür. O demişdi: “Ermənistanın Azərbaycana qarşı bu siyasəti XX əsrdə həmişə davam edibdir. Mən bu torpaqlarla əlaqədar məsələni dedim. 50 il bundan əvvəl, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılar Ermənistandan deportasiya olunublar. O, Azərbaycan torpaqları idi. Həmin torpaqlardan, hansılar ki, o vaxtlar – 1918, 1919, 1920-ci illərdə mübahisə nəticəsində Ermənistanın əlinə keçdi, ondan sonra – 40-50 il yaşayandan sonra – 1948-ci ildə hesab elədilər ki, azərbaycanlıları oradan tamamilə çıxartmaq lazımdır, sonra heç kim deməsin ki, bunlar Azərbaycan torpağı olubdur” [Məmmədov, 1998:52].

Heydər Əliyev İrəvan şəhərinin, ətraf bölgələrin etnodemoqrafik tərkibinin necə dəyişdirilməsinə dair də zəngin biliklərə malik idi və Azərbaycan tarixçiləri ilə keçirdiyi ən müxtəlif görüşlərində bu faktları, tədqiqat istiqamətlərini qeyd edir, onlara yeni axtarışlar üçün istiqamətlər verirdi. Belə görüşlərdən birində Heydər Əliyev arxiv sənədlərindəki faktların XX əsrin əvvəllərində konkret olaraq 1918-1920-ci illərin özündə belə İrəvan şəhərində azərbaycanlıların əhalinin 50 faizdən artığını təşkil ediyini vurğulamışdı. O

demişdi: “İndi Ermənistan yerləşən ərazi də Azərbaycan torpağıdır. Bəli, mənim imzaladığım fərmanda göstərilibdir. İrəvan xanlığının tarixi məlumdur. ...Zaqafqaziya statistikasının məlumatlarına görə, 1918-1919-cu illərdə həmin İrəvan şəhərində azərbaycanlılar 50 faizdən çox olmuşdur. Mənim dediyim bu rəqəm 1918-1919-cu illərə aiddir” [Xalq qəzeti, 2023:7].

Nəticə/Conclusion.

Bütün bu məqamları və günümüzdə cərəyan edən prosesləri nəzərə alıqda bir fikri qətiləşdirmək mümkündür: Prezident İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin varislik əlaqəsini böyük müdrikliklə təmin edir, Azərbaycan dövlətinin qarşısındakı strateji hədəfləri tarixə, dövlətçilik prinsiplərinə və milli maraqlara əsaslanaraq reallaşdırır. Bu yol Heydər Əliyev yoludur, bu Azərbaycan Ümummilli Liderin görmək istədiyi Azərbaycandır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Cəfərov, Nizami (2005). Azərbaycanşünaslığın əsasları. – Bakı: Pedaqogika. – 256 s.
2. Məmmədov, S.A. (1998) Qərbi Azərbaycan deportasiyaya məruz qalan azərbaycanlıların qədim diyarıdır. /Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan – indi Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. – Bakı: ADPU. – s.43-53.
3. Məmmədov, İ.S. (2002). Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. – Bakı: Adiloğlu. – 700 s.
4. Mehdiyev, Ramiz (2002). Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. – Bakı: Azərbaycan Universiteti. – 232 s.
5. Xalq qəzeti (2023). – 25 fevral. – № 43, s.7.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	30.06.2024
<i>Qəbul edilib</i>	14.07.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Tamilla Vahabova
	<i>pedaqogika elmləri doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.26.

GÖYÇƏ HƏSRƏTLİ ALİM – MƏHƏRRƏM HÜSEYNOV

Şalalə Mahmudova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0009-0007-5313-6816>
shalale.makhmudova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin mərhum professoru Məhərrəm Hüseynovun Göyçə həsrətli bədii əsərlərinə nəzər salınır. Qeyd olunur ki, M.Hüseynov elmi və pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, həm də ürək sızladan, nisgil dolu şeirlərin müəllifidir. M.Hüseynov bu şeirlərdə doğulub boya-başa çatdığı ata-baba yurdunun xiffətini çəkir, Vətən həsrətindən doğan duyğularını dilə gətirir. Şeirlərinin birində şair Göyçəni səcdəgah adlandırır, Vətənə gedən yollar açılsa, oraya dizin-dizin sürünəcəyini bildirir.

Müəllifin dilçilik elminə bəxş etdiyi töhfələr tədqiqatçılar tərəfindən müsbət dəyərləndirilmişdir. Onun Göyçəyə həsr etdiyi “Göyçə gölü” poeması da bu tədqiqatlarda ətraflı təhlilə cəlb olunmuşdur. Məqalədə həmin təhlillərə yeri gəldikcə istinad edərək Göyçə ilə bağlı şairin digər şeirlərinə də münasibət bildirilir.

Açar sözlər: bədii yaradıcılıq, Göyçə, poema, şeir, yurd, nisgil.

THE SCHOLAR LONGING FOR GOKCHA – MAHARRAM HUSEYNOV

Shalala Makhmudova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article reviews the literary works dedicated to Gokcha by the late professor of the Azerbaijan State Pedagogical University, Maharram Huseynov. It is noted that, in addition to his scientific and pedagogical activities, Maharram Huseynov was also the author of heart-wrenching, melancholy poems. In these poems, Maharram Huseynov expresses his longing for his ancestral

homeland, voicing the emotions born from the yearning for his homeland. In one of his poems, the poet calls Gokcha a sacred place, stating that if the roads to the homeland open, he would crawl there on his knees.

Researchers have positively evaluated the contributions of the author to the field of linguistics. Additionally, his poem “Göyçə gölü” (Lake Gokcha) dedicated to Gokcha has been thoroughly analyzed in these studies. The main purpose here has been to refer to these analyses where relevant and to comment on the poet's other poems related to Gokcha.

Keywords: literary creativity, Gokcha, poem, poetry, homeland, sorrow.

УЧЁНЫЙ С ТОСКОЙ ПО ГОКЧЕ – МАГЕРРАМ ГУСЕЙНОВ

Шелале Махмудова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье рассматриваются произведения тоски по Гойче покойного профессора Азербайджанского государственного педагогического университета Магеррама Гусейнова. Было отмечено, что М.Гусейнов, помимо научной и педагогической деятельности, является ещё и автором душераздирающих стихов. В этих стихах М.Гусейнов описывает свою родину, где он родился и вырос, выражает свои чувства, рожденные тоской по Родине. В одном из своих стихотворений поэт называет Гойчу местом поклонения и говорит, что если будут открыты дороги на родину, он приползет туда на коленях.

Вклад автора в лингвистическую науку был положительно оценён исследователями. Также в этих исследованиях подробному анализу было подвергнуто его поэма «Озеро Гойче», посвященное Гойче. В статье главной целью было по возможности обратиться к этим анализам и прокомментировать другие стихотворения поэта, связанные с Гойчей.

Ключевые слова: художественное творчество, Гойче, стихотворение, поэма, родина, тоска.

Giriş/Introduction.

Əsrlər boyu torpaqlarımızın yadellilərin işğalına məruz qalması soydaşlarımızı ata-baba yurdlarından didərgin salmışdır. Bu nisgili yaşayanlardan bir qismi də erməni vandallarının təzyiqləri nəticəsində yurd-yuvasını tərk

etməyə məcbur olan Qərbi azərbaycanlılardır. Uzun illər Vətən həsrətinin ağrı-acısını yaşayan soydaşlarımız nə vaxtsa öz doğma yurdlarına yenidən qayıdacaqları günü səbirsizliklə gözləyirlər. Qərbi Azərbaycan xiffəti ilə yaşayan qələm sahiblərinin yaradıcılığında bu hisslər öz bədii ifadəsini tapmışdır. Belə yaradıcı qələm sahiblərindən biri də Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin mərhum professoru Məhərrəm Hüseynovdur.

M.Hüseynovun həyat yolu.

Məhərrəm Abbasəli oğlu Hüseynov 1945-ci il fevral ayının 18-də Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında – Çənbərək bölgəsinin Şorca kəndində anadan olmuşdur. 1960-cı ildə Şorca kənd 7 illik, 1964-cü ildə isə Ardaniş kənd 11 illik məktəbini bitirmişdir.

O, 1964-1969-cu illərdə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1982-ci ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Mirzə İbrahimovun romanlarının dili və üslubu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

“Azərbaycan poeziyasının dil və üslub problemləri (1960-1980-cı illər)” mövzusunda doktorluq işini müdafiə edərək 2014-cü ildə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

Məhərrəm Hüseynov 1971-1975-ci illərdə Göyçə mahalının Ardaniş və Ağbulaq orta məktəblərində müəllim işləyib. 1975-1989-cu illər ərzində İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda baş müəllim və dosent vəzifələrində çalışıb. 1989-2001-ci illərdə Azərbaycan Texniki Universitetində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirib.

Müəllifin “Göyçə gölü” poeması və şeirləri.

M.Hüseynov elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, həm də gözəl şeirlər müəllifi kimi də tanınırdı. Onun müxtəlif illərdə elmi-bədii və publisistik əsərləri işıq üzü görmüşdür. O, “Yazıcının dili və üslubu” (İrəvan, 1981), “Romanın üslub zənginliyi” (Bakı, 1990), “Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı” (Bakı, 2007), “Dil və poeziya” (Bakı, 2008), “Poeziya dilinin milli qaynaqları”

(Bakı, 2009), “Sözün poetikası” (Bakı, 2010), “Səsin poeziyası” (Bakı, 2010) “Janr, zaman və ədəbi qəhrəman” (Bakı, 2012), “Poetik frazeologiya” (Almatı, 2013), “Aşıq Ələsgərin söz ümməni” (Bakı, 2017), “Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları” (Bakı, 2017), “Göyçə nisgili, Şorca xiffəti” (Bakı, 2014), “Göyçə gölü” (Bakı, 2015), “Göyçə həsrətinə həsrət qalaydım” (Bakı, 2017), “Əzizxan” (Bakı, 2018), “Estetik qayə və poetik təkamül” (Bakı, 2020) və s. əsərlərin müəllifidir.

Onu da qeyd edək ki, alimin elmi-bədii yaradıcılığı hər zaman diqqət çəkmiş, tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Belə araşdırmalardan biri filologiya üzrə elmlər doktoru, şair Ağasən Bədəlzadəyə məxsusdur. A.Bədəlzadə hələ alimin sağlığında – 2018-ci ildə M.Hüseynovun həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Məhərrəm Hüseynov: Elmi və poetik təfəkkürün parlaq işığı” adlı kitab nəşr etdirmişdir. Kitabda M.Hüseynovun elmi yaradıcılığı, bədii sözün müxtəlif problemləri ilə bağlı yazılmış məqalələri araşdırılmışdır.

A.Bədəlzadə M.Hüseynovun “Aşıq Ələsgərin söz ümmanı” adlı kitabının “Bir söz ümmanının kamil qəvvəsi” başlıqlı ön sözündə yazır: “Məhərrəm Hüseynov sözün ən dürüst mənasında geniş və dərin filoloji təfəkkür diapozonu və orijinal fəhmilə seçilən, dilçilik elmində artıq özünə layiqli və halal yer tutan istedadlı alimimizdir. Professor Məhərrəm Hüseynov elmi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini dilin əsas materialı olan sözün poetikasına, estetikasına, hətta sözün dialektikasına həsr etmiş və onun tədqiqatları poeziyanın özü qədər cazibədar, oxunaqlı və ürəyəyatandır” [Hüseynov, 2017:4] .

M.Hüseynov “Vətən sevgisi – Allah sevgisi” adlı essədə yazır: “Vətən sevgisi yeganə bənzərsiz insan duyğusudur ki, onu bölüşdürmək olmur, onu pay kimi xırdalamaq olmur. Vətəni bütöv məhəbbətlə, təmənnasız məhəbbətlə sevirlər. Vətən hamımızdır, çünki bizim hamımız onun müqəddəs torpağından yoğrulmuşuq, ana sevgisi yeganə sevgidir ki, onu sevdiyinə görə milyonlarla insan bir-birinə qısqanmır, əksinə bu sevgi bütün insanları birləşdirir. Vətən onu sevənlərin, onun uğrunda can verməyə hazır olanların, onun dərini öz dərdi kimi yaşayanların, onun düşmənlərini öldürücü nifrətlə damğalayanların hamısının Vətənidir. Vətənsiz adamın kənarda min-min dostu, aşıb-daşan dövləti, sərvəti olsa da, o, kimsəsizdir, yetimdir” [Hüseynov, 2014:79]. Məhərrəm müəllim doğma diyarından ayrı düşdüyü üçün özünü yetim hesab edirdi. “Göyçə gölüne vida” adlı poemasında şairin ağrı-acısının, yarasının nə qədər dərin olduğu aydın duyulur:

*Göyçə gölü, əlim səndən üzüldü,
Yığvalıma dağ-düylər düzüldü,
Sənsiz keçən bir an mənə yüz ildi,
Səndən qaçaq ömrüm qəmə boyandı,
Ürəyimdə neçə həsrət oyandı.*

*Göyçə gölü, siyasətdə yatanlar,
Türk qanını yad qanlara qatanlar,*

*Cibi üçün ana torpaq satanlar,
Fəryad etdin, eşitdilərmi səni?
Qıyma-qıyma doğrtdılar vətəni* [Hüseynov, 2014:80].

Yurdundan didərgin düşmüş şair Vətəndən uzaqda keçən hər anının yüz il qədər uzun olduğunu, ömrünün qəm-kədər içində keçdiyini dilə gətirir. Şair Göyçə gölünə müraciətlə onu yurdundan ayrı salanları, Vətəni pula görə satanları qınayır.

Tədqiqatçı-alim Agasən Bədəlzadə M.Hüseynovun bu poemasına mükəmməl və əhatəli şəkildə elə dəqiq münasibət bildirib ki, fikrimizcə, bu deyilənlərə nəşə əlavə etmək artıq olar. O yazır: “Bu poemada bir dənə də olsun çeynənmiş, döyənək olmuş, gurultulu, bər-bəzəkli, daş-kəsəkli, qondarma ifadə, qafiyə yoxdur, orta əsr Avropa poeziyasında gördüyümüz əllamə ekstravaqant misralara rast gəlmirik. Çünki burada vətən həsrəti çəkən bir şairin sıxılan, gərilən ürəyinin qanından yaranmış misralar, onun ürəyinin ritmi ilə səsləşən poetik intonasiyalar şeirin daxili strukturunu kamilləşdirir. Bu lirik poemada lirika şairin ürəyindən keçən qan dövrəni kimi təbiiidir. Poemadakı misraların ritmi vətəndaş bir şairin, vətən ağrısını, vətən nişanələrini axtaran və bu nişanələri tapmaqla təsəlli tapan bir insan ürəyinin kardioqrammasıdır” [Bədəlzadə, 2017:39-40].

ADPU-nun mərhum professoru, dilçi-alim Əzizxan Tanrıverdi M.Hüseynov haqqında yazdığı “Göyçə gölü, göy gözündə gözüm var” adlı məqaləsində qeyd edir ki: “Göyçə gölü” poemasını həyəcənsiz oxumaq mümkünsüzdür. Çünki onun hər misrası qəmlə, dərdlə yoğrulub, Vətən dərdi, Vətən həsrəti elə canlandırılıb ki, yatmış ruhları belə oyadır; poemada təkçə Göyçədən yox, ümumən Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunanların (sonuncu deportasiya 1988-ci ildə reallaşdırılıb), qaçqın, didərgin həyatı yaşayanların obrazı sənətkarlıqla yaradılıb. Poemadakı qaçqın, didərgin obrazı ona görə təsirli, təbii və canlıdır ki, bu həyatı şairin özü yaşayıb. Minlərcə göyçəli kimi, onun da yurd-yuvası dağıdılıb, onun da ata-babalarının qəbirləri darmadağın edilib” [Tanrıverdi, 2017:206].

M.Hüseynov Azərbaycan dilçiliyinə mühüm töhfələr vermişdir, dilçi-alimlər onun elmi yaradıcılığına yüksək qiymət vermişlər. Ədəbiyyatçı olaraq məqsədimiz onun bədii yaradıcılığı ilə bağlı fikir söyləmək, onu şairliyə gətirən, şeir yazmağa vadar edən mətləblərə münasibət bildirməkdən ibarətdir.

M.Hüseynovun şeirlərinin əsas qayəsini nə təşkil edir? Bu şeirlərin məzmunu nədən ibarətdir? Əlbəttə ki, bu suallara cavab almaq üçün şairin poetik aləminə səyahət etmək lazımdır.

Məhərrəm müəllimin şeirlərində milli təəssübkeşlik, vətənpərvərlik duyğuları, Vətən, Göyçə həsrəti üstünlük təşkil edir. O, əsərlərində elinin, elatının dərd-sərindən, xalqının başına gətirilən müsibətlərdən, yurd nisgilindən, doğulub boya-başa çatdığı torpağa olan məhəbbətindən yazırdı. Şairin əksər şeirlərində Göyçə adı dönə-dönə xatırladılır. Şair şeirlərində ata-baba ocağı olan Göyçəni, onun ecazkar təbiətini, xeyirxah insanlarını böyük məhəbbətlə vəsf edir. “Göyçədir”, “Baxdım”, “Ağlayır”, “Məni”, “Kaş ki”, “Yaralı vətən”, “Dağlar”, “Gölüm”, “Göyçə”, Göyçədə” və s. şeirlərində şair ayrı düşdüyü yurdu yuvasından, el-oba xiffətindən söhbət açır. Bu şeirlərin əvvəli də, axırı da Göyçə ilə bağlıdır.

“Nəyə lazım” şeirində şair Vətənsiz keçən nisgilli ömrü istəmədiyini dilə gətirir:

*Hər biri birindən hüznü, qəmli,
Günlərdən düzəlmiş il nəyə lazım?
Göyçə nisgiliylə, ey gözü yaşlı,
Bəm də sızıldadır, zil nəyə lazım? [Hüseynov, 2014:102]*

Vətənindən didərgin düşmüş və illərlə bu dərd içində qovrulan şair “Düşmüşəm” adlı şeirində deyir:

*Yaralı sözümü vərəqə sərdim,
Misralara sevinc əkib qəm dərdim,
Şadlığım çeşmədi, dəryadı dərdim,
Hicran adlı bir ümmana düşmüşəm [Hüseynov, 2014:100].*

“Göyçədir” şeirində şair Göyçəni ilk beşiyi adlandırır, onu isti ana qucağına, səcdəgaha bənzədir, “Vətən deyib ah-nalə çəkənlərin” ilk ümidinin də, son imdadının da Göyçə olduğunu söyləyir.

“Göyçə gölü” şeirində şair bu hicrandan canında hal qalmadığını, xoş günlərinin tükəndiyini dilə gətirir və “Ana qoynun məlhəm olsun ağrıma, Məni qucağına al, Göyçə gölü” deyir.

“Ağlayır” şeiri də həsrət dolu, nisgil doludur. Hər misrasında şairin dərddən qübar bağlamış ürəyinin sızıltısı duyulur:

*Şorcanın adını gətirdim dilə,
Nalə tuğyan etdi, yetişdi zilə.
Od düşdü sinəmə, bir az su çilə,
Dərdimə güman yox, güman ağlayır.*

*Od tökdü baxışın, qəlbimi yaxdı,
Qəzəbli şimşəklər gözümdə çaxdı,
Coşdu qəmin seli könlümə axdı,
Daşdı, ümman oldu, ümman ağlayır* [Hüseynov, 2014:91-92].

M.Hüseynov “Göyçə nisgili, Şorca xiffəti” adlı kitabında yurd həsrətini belə ifadə edir: “Göyçə adının, bu adla bağlı xatirələrin ruhumuzda ayrıca yeri var. Vətən həsrətini heç bir təsəlli unutmura bilməz. Bu təkzibolunmaz həqiqəti Göyçədən söhbət salmaqla göyçəlinin sifətinə nəzər yetirsən, bu üzün ifadəsində, gözlərindəki nəmdə hər kəs oxuya bilər. Bu hüznü mənzərə özünü ömrünün çox payını o bənzərsiz diyarda, dünyaya gəldiyi torpaqda keçirənlərdə daha bariz şəkildə bürüzə verir. Onların Göyçə ilə bağlı hər sözünün əvvəli ah, hər söhbətlərinin başlanğıcı nalədir. Bu, təbii hissdır, əsl insanın fitri xislətidir. Çünki göyçəlinin ana yurdu ilə əhd-peymanı var və onu pozmaq göyçəli xislətinə yabançıdır” [Hüseynov, 2014:37-38].

“Dördlülər” başlığı altında verilən şeir parçalarında da Göyçəsiz keçən ömrün əzabından, qəm-kədərindən bəhs olunur. Şair Göyçəyə ağı deyib ağlayır:

*Yurd-yuvam yağıdadır,
Dərmanım ağıdadır,
Sənsiz, Göyçə, ağızda,
Şəkər, bal ağı dadır.*

*Əzizinəm qarğadı,
Fələk bizə qarğadı.
Bülbül yurdu Göyçədə
Yuva salan qarğadı* [Hüseynov, 2014:116].

Məhərrəm Hüseynov yazır: “Qoca tarixin şahid olduğu saysız-hesabsız ictimai-siyasi bəlalarla bağlı bir qənaət də vardır. O da bundan ibarətdir ki, harada yurddan sitəmlə köçürmə varsa, didərgin düşmə məqamları varsa, nə vaxtsa ona qayıtmağın zamanı da gələcək. Bu zərurəti zamanın özü yetirəcək. Odur ki, göyçəli olan, lakin taleyin hökmü ilə Göyçədə doğulmayıb göyçəliliyini hifz edən yeniyetmələrə mütləq belə bir fikir aşılanmalıdır ki, boyunlarına böyük yük düşür,

onların qəlbində o yerlərə dönmək istəyi daim alovlanmalıdır. Onlar o yerlərdə uyuyanların müqəddəs ruhunu şad etmək üçün o torpaqlara qovuşmaqla əsl vətən övladlığını təsdiq etməlidirlər. Mübarizəyə, cihadı çağırış itirdiklərimiz uğrunda şərəfli mücadilənin tərkib hissəsidir. Göyçəlilərin, Qərbi

Azərbaycandan olan soydaşlarımızın başına gətirilən müsibətlərin acı tarixini nəsil-nəsil yaşatmaq damarlarında türk qanı axan hər bir kəsin təxirəsalınmaz borcudur” [Hüseynov, 2014:38].

Filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə xanım Hüseynova Məhərrəm Hüseynovun əziz xatirəsinə həsr etdiyi “Göyçə gölü üzərində xəfif duman” adlı məqaləsində yazır: “Ruhlara inanan hər kəs kimi ona da əminik ki, istedadlı alim, səmimi şair kimi yaddaşımıza əbədlilik yazılmış professor Məhərrəm Hüseynovun ruhu Göyçə gölü üzərində xəfif dumana dönüb də gəzinir” [Hüseynova, 2022:186].

Əzizxan müəllim doğru olaraq qeyd etmişdir ki: “Şair Məhərrəmin Göyçə sevgisi dəlicəsinə sevgidir, onun Göyçəsi tanrı sevgisindən qopan mələkdir, dağ qoynunda pəridir, ana təbiətin şah əsəridir” [Tanrıverdi, 2017:206]. O, məqalənin sonunda Məhərrəm müəllimə təsəlli verərək yazırdı: “Dostum, qardaşım, həmkarım Məhərrəm bəy! Göyçə mahalını daşnak tör-töküntülərindən azad edəcəyimizi, orada yenidən yurd-yuva quracağımızı metaforik-metonymik bir dillə belə mənalandırırsan: “...Pətəkdən güc ilə qovulan arı //Gün gələr, üz tutar pətəyə sarı”. Bəli, haqlısan! Göyçə mahalı yenə türkcə danışacaq! Ərənlərimiz Göyçə mahalında yenə də at oynadacaq!!!” [Tanrıverdi, 2017: 214]

Nəticə/Conclusion.

Məhərrəm müəllim Göyçə həsrəti ilə bu dünyanı tərk etdi. Lakin inanırıq ki, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yürütdüyü siyasət sayəsində Şuşa, Qubadlı, Ağdam, Laçın, Xankəndi, Füzuli və işğaldan azad edilmiş digər torpaqlarımız kimi tezliklə Göyçə ilə yanaşı, ana yurdumuzun əsirlikdə olan hər qarışı geri qayıdacaq və Qərbi azərbaycanlıların da nisgilinə son qoyulacaq. İlham Əliyev çıxışında vurğulamışdır: “Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar” [Əliyev, 2022].

Ümidini heç vaxt itirməyən şair özü də tərk etmək məcburiyyətində qaldığı qədim ata-baba yurduna nə vaxtsa qayıdacağına inanırdı:

Üzüm Göyçəyədir, hey yanıram mən.

“Hay”ın vayı çatır – inanıram mən.

Çökür qara bulud, doğur al günəş.

Ümidlə sabaha bağlanıram mən [Hüseynov, 2014: 112].

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Əliyev İlham (2022). Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə nitqi. – 24 dekabr. <https://president.az/az/articles/view/58470>.
2. Bədəlzadə, Ağahəsən (2018). Məhərrəm Hüseynov: Elmi və poetik təfəkkürün parlaq işığı. – Bakı: – 104 s.
3. Tanrıverdi, Əzizxan (2017). Dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm və təhsil.–362 s.
4. Hüseynov, Məhərrəm (2014). Göyçə nisgili, Şorca xiffəti. – Bakı: Elm və təhsil. – 196 s.
5. Hüseynov, Məhərrəm. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. –Bakı: Elm və təhsil. – 312 s.
6. Hüseynova, Mahirə (2022). Sözün və əməlin yaratdığı tarix. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 407 səh.
7. <https://www.facebook.com/100068314211969/posts/830111591158965>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>25.07.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>04.08.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.1001.26.

ABBASQULU BƏY ŞADLİNSKİ və VEDİBASAR MAHALINDA ERMƏNİ VANDALİZMİ

Sürəyya Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0003-3155-464X>

ilqar-757@mail.ru

Xülasə

XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən və ermənilərin zaman-zaman Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsindən sonra azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı faciələri başlanmışdır. Gəlmə ermənilər azərbaycanlılara məxsus ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra onlara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini məhv etməklə onların izlərini silməyə çalışmış, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin “qədim ermənilərə” aid olmaları barədə saxta tarix yazaraq dünya ictimaiyyətini aldatmağa başlamışlar.

Məqalədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan, dağıdılan yurd yerlərindən bəhs edilir. Belə yurd yerlərimizdən biri də Vedibasar mahalı olmuş, erməni vandalizmi bu ərazimizdən də yan keçməmişdir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Vedibasar, erməni vandalizmi, Daşnaksütyun partiyası.

ABBASGULU BEG SHADLİNSKİ and ARMENIAN VANDALISM IN THE VEDIBASAR REGION

Surayya Hasanova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Starting from the 18th century, following the occupation of Azerbaijani lands by Russia and the subsequent resettlement of Armenians into Northern Azerbaijan, the deportation and genocide of Azerbaijanis began. After settling in the territories belonging to the Azerbaijanis, the incoming Armenians tried to

erase their traces by destroying their cultural heritage sites, and when this was not possible, they began to deceive the world community by writing a false history that those material and cultural samples belonged to the "ancient Armenians".

The presented article also mentions the massacres committed by Armenians against Azerbaijanis and the destruction of their settlements. One such settlement is the Vedibasars region, where Armenian vandalism also left its mark.

Keywords: Western Azerbaijan, Vedibasars, armenian vandalism, Dashnaksutyun Party.

АББАСКУЛУ БЕК ШАДЛИНСКИ И АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ В ВЕДИБАСАРСКОМ ОКРУГЕ

Сурайя Гасанова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Начиная с XVIII века, после оккупации азербайджанских земель Россией и переселения время от времени армян на территории Северного Азербайджана, начались депортации и геноцид азербайджанцев. Поселившись на территориях, принадлежащих азербайджанцам, прибывшие армяне пытались стереть их следы, уничтожая их материальные и культурные образцы, а когда это оказалось невозможным, они начали обманывать мировое сообщество, сочиняя ложную историю о том, что эти материальные и культурные образцы принадлежат «древним армянам».

В представленной статье также упоминаются массовые убийства, совершённые армянами против азербайджанцев, и разрушенные родные земли. Одной из таких территорий был Ведибасарский район, где также не обошлось без армянского вандализма.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Ведибасар, армянский вандализм, партия Дашнакцутюн.

Giriş/Introduction.

XVIII əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının təzyiqi və dəstəyi ilə Azərbaycanın münbit ərazilərində məqsədli şəkildə məskunlaşdırılan ermənilərin özbaşnalığının qarşısının alınmasında, xalqımızın milli müstəqillik uğrunda mübarizə tarixində, xüsusilə ölkəmizin qərbində gedən ictimai-siyasi hadisələrdə xalq qəhrəmanı Abbasqulu bəy Şadlinskiyin böyük xidmətləri olmuşdur.

Abbasqulu bəy Şadlinski 1886-cı il fevralın 24-də İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasındakı Vədi nahiyyəsinin Böyük Vədi kəndində bəy ailəsində dünyaya göz açmışdı. Böyük Vədidə müasir tipli ikisinfli rus-tatar məktəbini yüksək qiymətlərlə başa vuran Abbasqulu bəy əvvəl İrəvan gimnaziyasını, sonra isə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdi.

300 illik tarixə malik çar imperiyası 1917-ci ilin payızında süquta uğrayanda siyasi qüvvələr arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr gücləndi, vaxtilə Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilər, xüsusən də vandalçı “Daşnaksütyun” partiyasının silahlı quldur dəstələri Ermənistan adlı dövlət qurmaq məqsədilə azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirmək üçün işğalçılıq fəaliyyətlərini gündən-günə genişləndirdilər. Quduzlaşan erməni silahlıların kətləvi qırğınından, terrorundan əhalini xilas etmək mümkün olmurdu. Odur ki, el-oba arasında böyük nüfuz sahibi olan Abbasqulu bəy məcbur olub Vedibasər mahalının bütün kəndlərinin əhalisini torpağın və camaatın müdafiəsinə səfərbər etdi. Böyük Vədi və yaxın kəndlərin cavanlarından ibarət “Mübariz dəstə” yaratdı.

Savadlı və tədbirli ziyalı olan Abbasqulu bəy daha sonra yığıncaq çağırış mahalı və ətraf bölgələri idarə etmək, onları erməni təcavüzündən qorumaq məqsədilə Vedibasər Milli Komitəsini, “Mübariz dəstə”nin baş qərargahını yaradır, Bakı ilə müntəzəm əlaqə saxlanılacağını bildirir. Erməni silahlıları kəndlərə qəflətən hücum edir, dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutur, onları qılıncdan keçirir, var-dövlətini talayıb aparır, evlərinə, mülklərinə od vurub yandırır. Erməni vandalizmi o vaxt Zaqafqaziya Seyminin 5, 7, 19 və 20 fevral 1918-ci il tarixli iclaslarında böyük hay-küylə müzakirə olunmuş və Seym vəziyyətlə yerindəcə tanış olmaq üçün İrəvana nümayəndə heyəti göndərmişdi.

Bu nümayəndə heyəti geri qayıtdıqdan sonra Seymə rəsmi təqdimatlarında yazmışdı: “1918-ci ilin mart ayına qədər İrəvan vilayətində 211 türk (azəri) kəndi erməni təcavüzünə məruz qalmış, həmin kəndlərin 100 min nəfərdən çox müsəlman əhalisi, demək olar ki, bütünlüklə məhv edilmişdir”.

Daha bir rəsmi mənbədə – “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il tarixli 38-ci sayında dərc edilmiş Gəncə canişininin Azərbaycanın ovaxtkı daxili işlər nazirinə ünvanladığı raportunda bildirilir ki, “son doqquz ay ərzində erməni silahlıları təkcə Zəngəzur mahalında 16 türk (azəri) kəndini tamamilə məhv etmiş,

657 nəfər dinc sakini qətlə yetirmiş, sağ qalan camaatı didərgin salmış, əhaliyə 56 milyon 630 min rubl məbləğində zərər vurmuşlar” [Azərbaycan”qəzeti, 2015:10].

Belə heyranə doğuran məlumatlara A.Novatskinin rəhbərliyi ilə hadisə

yerində olmuş Fövqəladə İstintaq Komissiyasının arayışında da rast gəlinir. “1918-ci ilin martınadək İrəvan quberniyasında dağıdılmış və əhali tərəfindən tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısı” adlı bu tarixi sənəddə İrəvan quberniyasında təkcə dörd – İrəvan, Sürməli, Eçmiədzin və Yeni Bayazid qəzalarında ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş 197 müsəlman kəndinin adbaad siyahısı verilmişdir. Bu kəndlərdə 16 minə qədər təsərrüfatda 135 mindən çox əhali yaşamışdır ki, onların da əksəriyyəti ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş, sağ qalanlar isə qaçıb ətraf bölgələrə – Azərbaycanın digər ərazilərinə, yaxud qonşu İrana, Türkiyəyə sığınmışlar”.

Millidərə döyüşləri.

Həmin siyahıdan aydın olur ki, tərkibinə Vedibasar mahalının da qatıldığı İrəvan qəzasında belə kəndlərin sayı 30-dan çoxdur. Bunları xatırlatmaqla diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, həmin siyahıda İrəvandan 30-35 km-lik məsafədə olan Vedibasarın bir kəndinin də adı yoxdur. Çünki bu kəndlərin hər hansı birindən ermənilərin özbaşınalığı barədə məlumat daxil olan kimi Abbasqulu bəyin dəstəsi alıcı quş kimi kəsirdi erməninin başının üstünü, onlara elə dərs verirdilər ki, ermənilər gəldiyi yolla qayıda bilmirdilər. Bir dəfə daşnak silahlı dəstələri Böyük Vədi ilə Millidərə kəndlərinin əlaqəsini kəsib camaatı qırmaq, kəndi talamaq istəyirlər. Bu barədə Abbasqulu bəyə məlumat çatan kimi öz dəstəsini götürüb gecə ilə yollanır ermənilərin üstünə. Şorbulaq dağlarının dolama yolları ilə Yovşanlı düzə qalxıb erməni silahlıların qabağını İlanlı dağın qarşısındakı Sərinbasarla Seyidkotanlı kəndlərinin yaxınlığında səhərə yaxın kəsir. Şiddətli atışma başlanır, nə başlanır... Bu vaxt “Mübariz dəstə”nin başqa silahlı bölükləri, o cümlədən Hacı Mirzə tərəfdən Sultan xanın və Mirzə oğlu Həbibin dəstələri köməyə çatır, duruş gətirə bilməyən daşnak qoşunları itki verə-verə geri çəkilir [Ələkbərli, 2000:205].

Gecəyarısı başlanan davada ermənilərin başqa bir silahlı ordusu Millidərə kəndinə doğru irəlilədikcə Millidərənin İmirzik, Köppükənd və başqa kəndlərinin əhalisi qırğından can qurtarmaq üçün baş götürüb Göləysora tərəf qaçır. Cahanbəxş bəyin dəstəsi xeyli itki verdiyindən sağ qalan döyüşçülər müdafiə mövqeyi seçərək vaxt əldə etməklə qadın və uşaqları kənddən çıxarmağa çalışırdılar. Abbasqulu bəy də başda olmaqla, “Mübariz dəstə”nin silahlı bölükləri döyüşlərin son saatlarında özlərini Millidərəyə çatdırırlar. Az vaxtda vəziyyət dəyişir və erməni qoşunları çoxlu itki verərək axşama yaxın Millidərə kəndini tamamilə tərk edirlər.

Millidərə döyüşləri vedibasarlıların qələbəsilə başa çatsa da, daşnakların əli

ilə yandırılıb tamamilə məhv edilən on-on iki kəndin əhalisi öz evlərinə dönə bilmir, öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşüb, Vedibasarı aran kəndlərində sığınacaq tapmalı olurlar.

1918-ci il may ayının son günlərində Ağdağın Böyük Vədi istiqamətində erməni əsgərləri özlərinə hərbi-döyüş istehkamları düzəldəndə vedibasarlıların narahatlığı daha da artır. Buna görə Abbasqulu bəy təcili əks tədbirlər görür, hücum gözləniləcəyi güman edilən ərazilərdə silahlı dəstələr yerləşdirir, “Daşlı” və “Gavurqala” istiqamətlərində güclü müdafiə istehkamları yaradır [“Azərbaycan”, 2015:10]

Millidərə döyüşləri zamanı çoxlu itki verən və geri oturdulan daşnak Artuşun quldur dəstəsi təzədən Şorbulaq istiqamətindən Böyük Vədiyə soxulmağa can atır. Lakin bu dəfə də güclü müqavimətə rast gələrək çoxlu itki verib geri çəkilir. Buna baxmayaraq, erməni silahlıları Vedibasarı mahalının içərilərinə irəliləməkdə davam edirlər. Axşama doğru mahalın dəmiryolətrafi kəndlərin bəziləri, o cümlədən Şirazlı, Qaralar ermənilər tərəfindən işğal edildikcə əhali Böyük Vədiyə axışırdı. Hava qaralmaqalada Yengicə və Taytan kəndləri də ermənilərin əlinə keçir. Bununla da Böyük Vədi üç tərəfdən mühasirəyə alınır. Çox çəkmir ki, erməni silahlıları qərb tərəfdən Böyük Vədinin aşağı məhəllələrinə daxil olurlar. Evlərə, pəyələrə, ot tayalarına od vura-vura kəndin mərkəzinə doğru irəliləyirlər, insanların gur yığıldığı məktəb binasını ələ keçirən kimi od vurub yandırır. Kəndin ermənilərin işğalı altında olan hissəsində alov, yanğın, acı tüstü göyün yeddi qatına qalxır. Vahimə içində olan əhali kənddən qaçıb Göyqum təpəsinin Həmdəm dərəsinə sığınır. Bütün günü müdafiə döyüşləri aparmasına və bu müddətdə ermənilərin xeyli irəliləməsinə baxmayaraq, hava qaralanda Abbasqulu bəy Sultan xanın, Mirzə oğlu Həbibin və Kərbəlayı Müseyibin ehtiyat bölüklərini mövqelərindən çıxararaq bir azdan Şorbulaq istiqamətində hücumla keçmələrini tapşırır. Döyüşlərin şiddətli vaxtı Kərbəlayı İsmayılın da dəstəsi həmin cəbhədə daşnaklara qarşı hücumla atılır. Düşmənin Böyük Vədinin içərilərinə irəliləməsinə imkan verməyən Abbasqulu bəy özü isə dəstəsini var gücü ilə ermənilərin üzərinə əks-hücumla aparır [Ələkbərli, 2000:324].

Bir neçə saata Vedibasarı tamam ələ keçirəcəklərini zənn edən ermənilərə qarşı elə bir hücum və şiddətli döyüşlər başlanır ki, gəl görəsən. Yağış kimi yağan güllələr və haray-qışqırıq dolu insan axını erməniləri çaş-baş salaraq necə və hara gəldi qaçmağa məcbur edir. Sürətlə irəliləyən “Mübariz dəstə”nin ehtiyat hissələri ilə Abbasqulu bəyin kəndin əks istiqamətində ermənilərin mövqelərini darmadağın edən atlı dəstələri dəmiryol xəttinin üstündə birləşirlər. Bununla həm

də ermənilərin işğal altında saxladıkları müsəlman kəndləri Vedibasara qüvvələrinin nəzarətinə keçir. Abbasqulu bəyin bir az əvvəl göndərdiyi könüllülər Qəmərli istiqamətindəki dəmiryol körpüsünü partladılar. Uçmuş körpünün o tayında hirsindən o tərəf-bu tərəfə var-gəl edən zirehli qatar “Mübariz dəstə”nin bölüklərini pulemyotdan aramsız atəşə tutur. Vedibasarlılar çeviklik göstərərək hətta qatarın bir topunu söküb götürürlər.

Mühasirədə olan zirehli qatarın Qəmərliyə köməyinə gələn parovozun proyektor işığında yolu bərpa edən ermənilər, böyük itkilər hesabına da olsa, səhərə yaxın zirehli qatarı mühasirədən çıxara bilirlər. Abbasqulu bəyin dəstəsi daşnakların həmləsində olan müsəlman kəndlərinin mühasirə halqasını tədricən kiçiltməyə nail olur. Səhər hava işıqlananda artıq bu kəndlər quldur ermənilərdən tamamilə təmizlənmişdir.

Az sonra daşnaklar Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur və Naxçıvan mahalları başda olmaqla bu qədim Azərbaycan torpaqlarını erməniləşdirmək üçün Naxçıvanda yaratdıqları “Milli Komitə” vasitəsilə hələ əvvəllərdən burada məskunlaşdırılmış bütün erməniləri ayağa qaldıraraq qırğın törədirlər. Daşnak hərbi qüvvələrinin Vedibasara ikinci dəfə hücumu zamanı ermənilər əvvəlkindən bəzər müqavimətə rast gəlirlər. Daşnakların Vedibasardan Naxçıvana gedən dəmir yolunu ələ keçirmək barədə irimiqyaslı işğalçılıq planları “Mübariz dəstə” tərəfindən alt-üst edilir. Hücumları hər dəfə məğlubiyyətə düşərək olan ermənilər növbəti dəfə öz milli ənənələrinə uyğun olaraq hiyləyə əl atırlar: İrəvan qəzasının komissarı, milliyətçə erməni olan Əmirxanov Vədiyev gəlir, inzibati cəhətdən ona tabe olan İrəvan qəzasının dördüncü sahə komissarı Abbasqulu bəy Şadlinski ilə görüşür, ona dövlət adamı olduğunu xatırladaraq Vedibasarda İrəvan erməni hökumətinin maraqlarını həyata keçirməyə borclu olduğunu bildirir. Söhbət zamanı erməni hökumətinin tövsiyələri baxımından Vedibasara Türkiyə ilə sərhəd kəndlərinin əhalisinin köçürülməsi, camaatdan silahların yığılması tələblərini gündəmə gətirir. Əvəzində isə Abbasqulu bəyə komissar vəzifəsində saxlanılacağını vəd edir.

Abbasqulu bəydən çox sərt formada rədd cavabı alan Əmirxanovun danışıqları uğursuzluqla nəticələnir. Bundan sonra Əmirxanov daşnak komitəsinin daxili işlər nazirinə Abbasqulu bəy Şadlinskiyə İrəvan qəzasının dördüncü sahə komissarı vəzifəsindən azad edilməsi barədə raportla müraciət edir. Əmirxanovun xahişinə əsasən, nazirliyin 3 iyul 1918-ci il tarixli 1 nömrəli əmri ilə Abbasqulu bəy tutduğu vəzifədən azad edilir [“Azərbaycan”, 2015:10].

Nəticə/Conclusion.

Erməni-daşnak silahlı birləşmələrinin iki il ərzində Böyük Vədiyə və onun nəzdindəki kəndlərə beş dəfədən çox etdikləri irimiqyaslı hücumlar xalq qəhrəmanı Abbasqulu bəy Şadlinskiinin rəhbərliyi altında və digər adlı-sanlı vətənpərvər vedibasarlılar tərəfindən iflasa uğradılsa da, bolşevik Rusiyasından dəstək alan erməni işğalının qarşısını almaq mümkün olmamışdır. İstər 1917-1918-ci illərdə, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməində və sovet hakimiyyətinin ilk illərində erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımına hesablanmış qırğınlar, qətlər, işğəncələr və torpaqlarımızın işğalı heç vaxt yaddan çıxmır, heç vaxt unudulmur.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. "Azərbaycan" qəzeti (2015). –18 aprel, № 81. – s.10.
2. Dərələyözli, K. (1995). Dərələyöz od içində. – Bakı: Elm. – 43 s
3. Ələkbərli, Ə. (2000). Qərbi Azərbaycan. I cild. Vedibasar mahalı. – Bakı: Ağrıdağ. – 564 s.
4. Kəngərli, Q. (1991). Erməni lobbisi və Azərbaycan faciəsi. – Bakı: Elm və Təhsil. – 118 s.
5. Qeybullayev, Q. (1994). Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. – Bakı: Elm. – 248 s.
6. Qeybullayev, Q. (1992). Qədim türklər və Azərbaycan. – Bakı: Elm. – 140 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	25.07.2024
<i>Qəbul edilib</i>	04.08.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Tamilla Vahabova
	<i>pedaqogika elmləri doktoru, dosent</i>

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

“Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar” jurnalı filoloji və pedaqoji elmlər istiqaməti üzrə Azərbaycan, rus, türk (bütün türk dil qrupları), ingilis, alman və fransız dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli, əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.

Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verdikdə çapa təqdim edilir.

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və məqalələrdə elmi yeniliyə, əvvəllər çap olunmuş və ya başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş məqalələrin jurnala təqdim edilməsinə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzularda olmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməlidir. “Xülasə”, “Giriş”, məzmunu əks etdirən yarımbaşlıqlardan və “Nəticə”dən ibarət olmalıdır. “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, “Nəticə”də müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi və s. əksini tapmalıdır.

Jurnala daxil olan məqalələr 3 bölmədə nəşr olunur:

- Dilçilik
- Ədəbiyyatşünaslıq
- Pedaqogika və metodika

Məqalələrin tərtib edilmə qaydaları

1. Təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verməlidir:

- Məqalənin tam mətni Microsoft Word proqramında A4 formatda (210-297), Times New Roman əlifbasında, 12 pt. ölçü 1.15 intervalla yazılmalı, həcmi 5-13 səhifə olmalıdır;
- səhifə ölçüləri soldan, yuxarıdan və aşağıdan 25 mm, sağdan 20 mm olmalıdır;
- Başlıq ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalı, başlıqdan sonra müəllifin adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı, ORCID kodu və elektron

poçt ünvanı yazılmalıdır.

- Xülasə (100-150 sözdən ibarət) və açar sözlər (5-7 söz) 3 dildə məqalənin məzmununa uyğun və bir-birinin eyni olmalıdır;
- İstinadlar məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə əsaslanmalı, məqalənin içində [Hüseynova, 2020:171] verilməli, sonda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir.

2. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, metodik vəsait, konfrans yaxud simpozium materialı, məqalə, internet səhifəsi və s.) asılı olaraq nümunədə göstərilən kimi verilməlidir:

- *Kitablara istinad:* Hüseynova Mahirə (2020). Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı integrasiyası. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 600 s.

- *Jurnallara istinad:* Hüseynoğlu Soltan (2023). Təlim texnologiyası – keys-metod. // “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, №3. – Bakı: “Ecoprint. – s.23-37.

- *Toplularda (konfrans, sipozium, kollektiv monoqrafiya və s.) istinad:* Şeydayeva Aysel (2023). İnsana aid hisslərin bədii ifadəsi Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında əsas amil kimi: ağ saçlar, qara saçlar. / V Bəxtiyar Vahabzadə Türk Dünyası Tarix, Mədəniyyət və Ədəbiyyat kongresi, 16-17 avqust. – Bakı, s.27.

- *İnternet səhifələri:* UNESCO (2013). World Heritage list. <http://whc.unesco.org/en/list>

Məqalələrin qəbul edilməsi və nəşri

Məqalələr elektron poçtla (**philologyandpedagogy@mail.ru**) ya da çap formasında müəllifin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Məqalələr mütəxəssis rəyi əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.

Məqalə nəşr olunarkən redaksiyaya daxil olma tarixi, çapa imzalanma tarixi və rəyçinin adı qeyd olunur.

TO THE AUTHORS

“Pilology and pedagogy: scientific studies” accepts original, high-quality scientific articles in the Azerbaijani, Russian, Turkish (all Turkic language groups), English, German and French languages related to all fields of linguistics in the direction of humanities.

“Pilology and pedagogy” journal accepts previously unpublished scientific articles.

The article is submitted for publication if it meets the profile of the journal and meets the requirements.

Articles published in the journal are protected by copyright, and the author is responsible for submitting the articles to the journal for scientific innovation, previously published or sent to another periodical journal.

Content of articles

The articles should be on current topics and should meet the academic requirements of the content and style of scientific journal. Articles should consist of "Summary", "Introduction", subtitles reflecting the content and "Conclusion". The relevance of the topic should be justified in the "Introduction", and the author's scientific outcomes, the scientific novelty of the work, etc. should be reflected in the "Conclusion".

Articles included in the journal are published in 3 sections:

- Linguistics
- Literary studies
- Pedagogy and methodology

Requirements for the publication of articles

1. Submitted articles must meet the requirements set by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for periodical scientific publications:

- Full text of the article should be written in Microsoft Word in A4 format (210-297), Times New Roman alphabet, 12 pt. with 1.15 intervals, volume of the articles 5-13 pages;

- page dimensions should be 25 mm from the left, top and bottom, 20 mm from the right;

- The title should be written in black and capital letters in the middle, after the title, the author's name, patronymic, surname, scientific degree, name of the institution he works, ORCID code and e-mail address should also be given.

- The summary (consisting of 100-150 words) and keywords (5-7 words) should match the content of the article in 3 languages and be identical to each other;

- References should be based on scientific sources related to the topic of the article, be given in the article [Huseynova, 2020:171], and be numbered in alphabetical order at the end.

2. The bibliographic description of the cited source should be given as shown in the example, depending on its type (monograph, textbook, methodological aid, conference or symposium proceeding, article, website, etc.):

- *Reference to books*: Mahira Huseynova (2020). Mutual integration of dialects and accents of common Turkic languages. - Baku: ASPU publishing house, - 600 p.

- *Reference to journals*: Huseynoglu Soltan (2023). Training technology - case-method. // "Teaching of Azerbaijani language and literature", No. 3. - Baku: "Ecoprint. - pp. 23-37.

- *Reference in collections (conference, symposium, collective monograph, etc.)*: Aysel Sheydayeva (2023). Literary expression of human feelings as the main factor in Bakhtiyar Vahabzade's poetry: white hair, black hair. / V Bakhtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress, August 16-17. - Baku, p. 27.

- *Web pages*: UNESCO (2013). World Heritage list. <http://whc.unesco.org/en/list>

Acceptance and publication of articles

Articles should be submitted to the editorial office either by e-mail (**philologyandpedagogy@mail.ru**) or in printed form by the author himself. The articles are published by the decision of the advisory staff of the journal based on expert opinion. The editorial board may return the article to the author for corrections.

The date of entry into the editor's office, the date of signature and the name of the reviewer will be noted when the article is published.

<i>Nəşriyyatın direktoru</i>	<i>Hüseyn Hacıyev</i>
<i>Redaktor</i>	<i>Mustafa Şəfiyev</i>
<i>Korrektor</i>	<i>Sevinc Mamoyeva</i>
<i>Dizayn</i>	<i>Müşfiq Hacıyev</i>
<i>Cildçi</i>	<i>Elmar Mikayılov</i>

Çapa imzalanmış 28.08.2024-cü il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 20
Sifariş 250, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru

